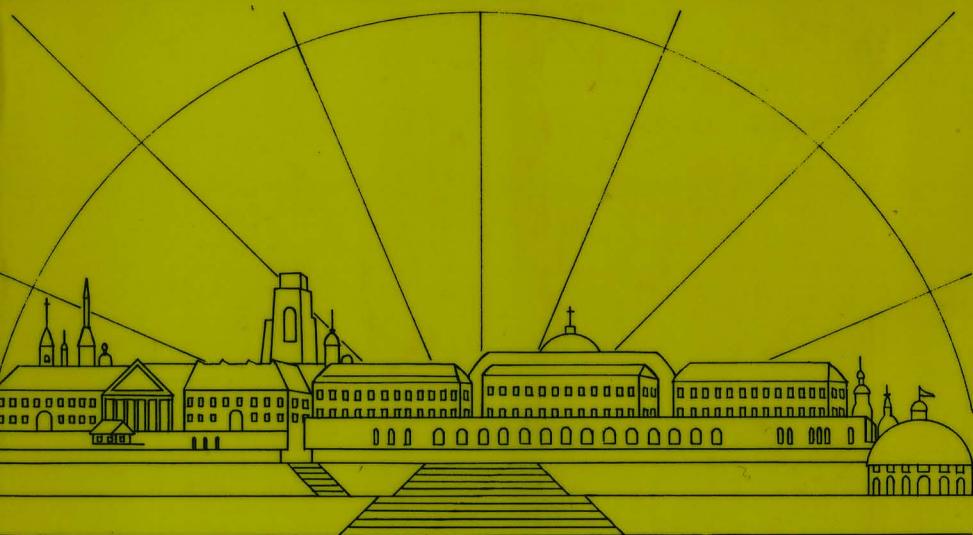

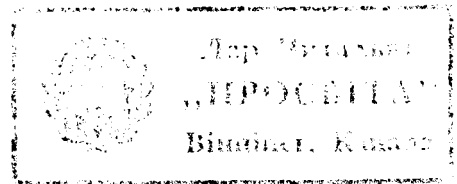
ВАСИЛЬ КАРАЗИЧ

АРХІТЕКТ ВІДРОДЖЕННЯ

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО
ВИДАВНИЦТВО «СУЧАСНІСТЬ» 1975

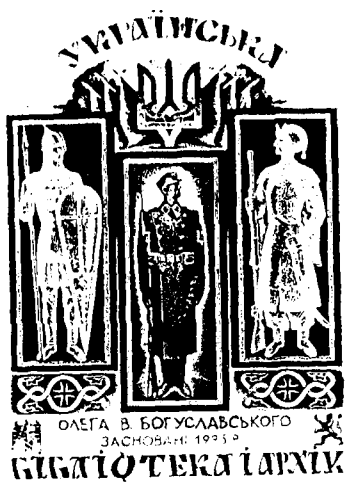
ВАСИЛЬ КАРАЗИН —
АРХІТЕКТ ВІДРОДЖЕННЯ

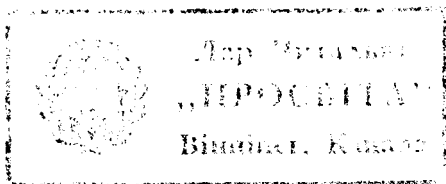
Бібліотека Читальні „Просвіти”
Вінніпег, Ман., Канада

Ч.: ...533.....

Prosvita Reading Ass'n, Winnipeg, Man.

ВАСИЛЬ КАРАЗИН —
АРХІТЕКТ ВІДРОДЖЕННЯ

JURIJ LAWRYNENKO

WASYL KARAZYN
ARCHITECT OF THE UKRAINIAN
RENAISSANCE

MATERIALS AND THOUGHTS ON THE OCCASION
OF THE 200-th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH

1773-1973

SUCASNIST' MUNICH

1975

ЮРІЙ ЛАВРИШЕВИЧ
Бібліотека Читальні „Просвіти”
Вінніпег, Ман., Канада

Ч.:

“Prosvita” Reading Ass’n, Winnipeg, Man.

ВАСИЛЬ КАРАЗИН
АРХІТЕКТ ВІДРОДЖЕННЯ

МАТЕРІЯЛИ І ДУМКИ ДО 200-ЛІТТЯ З ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ

1773-1973

diasporiana.org.ua

“СУЧАСНІСТЬ” МЮНХЕН

1975

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

ч. 23/42/

Обкладинка роботи Лариси Лавріненко

Передрук праці, друкованої під назвою "На початках Українського Відродження" в Журналі *Сучасність*, чч. 2, 3, 4, 5, 7-8, 10, 11, 12 — за 1974 рік та в чч. 1, 2 — за 1975 рік.

*ОЛЕКСАНДРОВІ ПЕТРОВИЧЕВІ
професорові Оглоблинові з пошаною і
подякою за науково-історичну
реабілітацію Людей Старої України
та за 55 літ безперервної наукової
праці історика —*

присвячує

автор

ПЕРЕДМОВА

Історія західної цивілізації являє собою серію відроджень і це напевне дає нам віру в нас самих, — каже дослідник ренесансу Кеннет Кларк. Поняття відродження в західній інтерпретації має два аспекти: конкретно-історичний і — мітологічний. Воно належить так до найважливіших розділів світової історії, як і до основоположних прамітів людства. Українське Відродження теж має універсальний характер. У "межових ситуаціях" воно приносить силу і надію не із-зовні, а з самого себе, з власної самовіднови, має якусь силу тривалости супроти затяжної кризи поневолення. У нас, правда, цей термін використовували більше пропагандивно, як опрацьовували поняття. Та є і блискучі винятки. Наприклад, Вячеслав Липинський майже геніяльно конкретизував поняття національного відродження — як відбудову структури нації та її високорозвиненої провідної верстви. Без цього, — саркастично зауважує Липинський, — "нація може тільки вічно відроджуватись". (*Листи до братів-хліборобів*, стор. 353) Отже, національне відродження. — процес зовсім не автоматичний, воно передбачає напружену працю, вправи, боротьбу і навіть черговість завдань. Автора цієї книжки вразило те, що Василь Каразин належав саме до такого, сто літ пізніше подуманого Липинським будівничого типу відродження. Для цього в книжці згадано стосовні факти: успішна боротьба Каразина за надання (проектованого Каразиним) указу імператора про дозвіл творити із селян-кріпаків так званих "вільних хліборобів" (Каразин і без дозволу експериментально перетворив на таку соціальну групу своїх власних кріпаків). А далі — його успішні зусилля здобути для України серця й кишені русифіковано-одворянених нащадків козацької старшини на побудову першого на Україні модерного університету (з власною друкарнею і пресою!), запроєктованого Каразиним як автономна академічна суспільна корпорація для підготовки з молоді кваліфікованих будівничих нового життя.

Безумовно, на тих далеких відродженських початках Каразин був не один. У "комітеті суспільного порятунку" при Олександрові I (де готували переворот згори вниз"), крім Каразина, ще діяла група українців (М. Сперанський, Д. Трошинський, В. Кочубей та інші). А з-поза приурядових видатних згадати б тільки імена: Полетика,

Сковорода, В. Капніст, Котляревський, Квітка-Основ'яненко та інші. Кожний із них мав свій неповторний профіль. Унікальна своєрідність Каразіна — в далекоплянному, сказати б, "проектно-архітектурному" підході, що передбачає функційні потреби й можливості майбутнього — фундамент, каркас... провідна верства і далі. Звідсілля й умовна назва "Архітект Відродження", а не "Один із архітектів Відродження".

Література про Каразіна досить багата, але майже вся російська та з тенденцією "перехопити" Каразіна від України до Росії. Глибоку українськість його походження і діяльності замовчано, залишається тільки науковець-винахідник та європеїзатор-реформатор при троні імперії, і, звичайно, — багато брутальних наклепів та знеславлень. Українська "народницька" історіографія наче піддалася цьому "перехоплюванню", майже оминула "пана-поміщика" Каразіна. Але капітальний виняток становить акад. Дмитро Багалій, автор двотомової (на 2000 сторінок) першоджерельної історії Харківського Університету, правда, пристосованої до вимог російської царської цензури. Радянська історіографія на Україні і в Росії після періоду замовчування Каразіна дала про нього публікації, але залишає його по-старому в домені "старшого брата", в україномовних публікаціях в УРСР навіть власне ім'я Каразіна пишеться по-російськи — "Каразін", а не по-українському — Каразин, каразинський університет у Харкові перейменовано на "університет імени М. Горького"! Чи маємо погодитись із цим грабунком?!

Каразін уважав себе українцем. Але, як майстер політичного мистецтва речей можливих для здійснення, не афішував себе і свого діла прикметником "український". Потрапивши "в опалу" й переслідування, насамперед силкувався здійснити речі такі фундаментальні, що їх уже не скасувати одним циркуляром із Петербургу, не взяти під замок урядового архіву.

Тільки тепер у 1951 році стало відомо з родинного архіву материної лінії Ковалевських, що по материній лінії рід Каразіна виводиться прямо від козацького старшини Семена Ковалевського, брата Івана Ковалевського, генерального осавула, провідного дипломата, командувача козацької кінноти гетьмана Богдана Хмельницького. Батьківська лінія в давнині виходить із Греції (мабуть, з Аргосу на Пелопонесі). Важливе й те, що рано овдовіла висококультурна мати, Варвара Ковалевська забезпечила синові Василеві добре українське й європейське виховання, запросивши на домашнього вчителя-виховника філософа Сковороду.

Перші 27 років життя Каразіна, роки народження і духового формування його особистості (1773-1800) припадають на дуже цікаву, трагічну і спірну для історії добу останньої третини чи чверти 18 століття. У російській, радянській і навіть почасти в українській "народницькій" історіографії — це доба безсилля і капітуляції

козацької України, зокрема ганебної у козацької старшини... Як могла така мертва доба розгрому й капітуляції дати хоча б одного Котляревського, козацький сміх *Енеїди* (не кажучи вже про всі інші початки нового Українського Відродження)? Ціле відродження нашої нації наче повисало в повітрі. Вихід із цього мертвого історіографічного кута шукав не один історик, але з них тільки проф. Олександр Оглоблин знайшов його своїми базованими на архівних розшуках і дослідженнях працями про український автономістичний рух другої половини 18 сторіччя. Історик відкрив цілі формації діячів — "луччих людей" останнього періоду козацької України і цим наче перекинув міст від України козацької до нового Українського Відродження. Окремі епізоди і смуги явищ трагічного, напруженого періоду не тільки погребіли, а й відоборони козацької України проф. Оглоблин назвав активістичним терміном "українська іредента" (в сенсі визвольницько-дисидентського руху). Надіюсь, читач побачить, що вжитий вперше Юліаном Бачинським у назві його праці 1895 року термін "Українська іредента" небезпідставно став у заголовку до окремого розділу про роки росту і формування Василя Каразина.

В світлі праць не тільки видатного історика, а й провідних учених інших лінійок, як проф. Дмитро Чижевський, проф. Юрій Шевельов, початки Українського Відродження виявляються ранішими за *Енеїду* (1798). Можна на ті початки дивитися, як на останній історичний чин козацької України. Каразинський університет, повісті Квітки-Основ'яненка і навіть *Енеїда* Котляревського не починають, а вивершують початки Українського Відродження. І може тому й перший літературний геній — єдине справжнє сонце цього відродження, Шевченко, — геній послання новаторства і традиції — здається нам постом козацьким.

Каразинські відродженські довершення були такої натури, що навіть некегельний державний терор "аракчєвшини" не знищив, а радше зміцнив їх; тоді проявилась і спонтанність відродженського процесу України.

Вернімося до вислову "Архітект Відродження". Першим, хто прилюдно вказав на Каразинів університет, як на засновче діло Українського Відродження, був Григорій Квітка-Основ'яненко — батько української нової прози й повісті, співдіяльний ровесник, земляк і однодумець В. Каразина. Квітка помістив на обкладинці свого демонстративно-відродженського альманаху *Вранішня Зоря* (Харків, 1833) малюнок тодішніх будівель каразинського університету і популярної відтоді "Університетської гірки" в Харкові. Сучасник подій — мистець І. І. Альгенштед емблематично зобразив ті місця так, що вони викликають думку про акрополь і в світлі Квіткиного прозового уривку в альманасі *Український Ранок* та самої назви альманаха можуть сприйматися як символ тодішніх початків Українського Відродження.

Альманах відверто проклямував перехід серійних видань на Україні на українську мову ("як говоримо, так і писати треба" — писав Квітка). Одна книжка альманаха була суцільно українською мовою та зібрала на своїх сторінках твори майже всіх кращих на той час українських письменників. Це була новина! І Квітка наголосив її ще й на обкладинці емблемою Каразинового університету. Це також послужило вихідним історичним матеріалом для заголовку й мистецького оформлення цієї книжки, що нею автор хотів виконати обов'язок перед забутим батьком університету, в якому вчився.

Р. S. Есей (по-французькому — *Essai*, по-англійському — *Essay*) в буквальному перекладі означає "спроба". Засновником цього жанру, так званого "персонального есею" був Монтень, співторець французького ренесансу 16 ст. В Англію цю світову тепер форму переніс Бекон, Самуель Джонсон та інші. Дослідний есей, в жанрі якого писано цю працю, прагне поєднати персональну форму викладу з інформативністю та вглядом у джерела й факти предмету, від чого дещо збільшується розмір композиції.

З статтю В. Каразина тісно зв'язана велетенська обсягом проблематика. Не можна ні висвітлити, ні поминути її у невеликій розміром праці про Каразина, як видатного в історії України діяча, що про нього ще нема української книжки, вільної від російської урядової цензури. Автор понад три роки всіма своїми силами змагався з матеріалом і темою і зрештою з тяжким серцем здається на суд читача у формі цього дослідного есею. Він ані трохи не претендує на повну наукову біографію. Все ж таки, автор сподівається дати майбутньому біографові більш менш продуманий український матеріал про Каразина — небуденну в нас людину, що на всіх поверхах життя (від імператорського кабінету до дворянського зібрання і до сходин кріпаків та Шліссельбурзького каземату) міцно сднала в собі козацькі заповіді гідності людини й нації — з прикметами двох видатних історичних формацій європейської людини: ренесансової і романтичної.

Нью-Йорк, 25 лютого 1975.

Юрій Лавріненко.

Прив'язаність до своєї вітчизни — не заслуга; любов до вітчизни починається любов'ю до істини і доброго чину.

Василь Каразин, "Про справжню і фальшиву любов до вітчизни", Український Вестник, Харків, 1818 р.

Мені не хочеться, щоб ми були в чому б там не було під опікою Петербургу і Москви. Чого не мати всього свого? З нашим способом це преможлива справа.

Василь Каразин, лист до проф. Іллі Тимковського (1 жовтня 1803).

І. ПРИГОДА НА КОРДОНІ

Вночі 3 серпня 1798 року на кордоні в районі Кавнасу і Гродного сталася збройна сутичка. В наслідок короткої перестрілки з прикордонним кінним об'їздом три втікачі в час їх переправи через річку Німан потрапили в полон і опинились на гавптвахті в Кавнасі (Ковно). Це були Василь Назарович Каразин, його молоденька вагітна дружина Домна і слуга Остап Сіренко — всі із села Кручик на Харківщині.¹ Були тоді часи

1. Г. П. Данилевский, "Василий Назарьевич Каразин", *Сочинения Г. П. Данилевского*, том 21. Петербург, 1901, стор. 99. Далі посилання на це джерело скорочено: Данилевский, стор.

Цю досі найкращу біографію В. Каразина вперше опубліковано в книжці: *Украинская Старина*. Матеріали для історії української літератури і народного образования Г. П. Данилевского. Харків, 1866, стор. 99-169. Тут наприкінці "Список сочинений В. Н. Каразина, с 1807 по 1842 г.", стор. 152-169.

несамовитої деспотії Павла I, втікачів за кордон чекала певна погибель.

(Про Павла I також і Харків зберіг у своїх історичних аналах барвистий епізод: здається, саме тих кінцевих років 18 століття за виявлений на стіні Вознесенської церкви списаний аркуш паперу, сприйнятий начальством як пасквіль на Павла I — цар звелів поставити в центрі Харкова шибеницю для автора паперу й оголосити, що коли до певного часу пасквілянта не викажуть, то кожного десятого харків'янина відшмагають батогом, місто зруйнують, спалять, а всіх мешканців Харкова зішлють на Сибір. На другий день перелякані харків'яни побачили під шойно спорудженою шибеницею опудало Павла I. Та Павла I було вбито. Харків лишився цілий.² Не знаю точно, чи з цим епізодом зв'язаний той факт, що Павло скасував частину привілеїв Слобожанщини, а сам Харків сильно обтяжив розквартируванням у ньому трьох полків?).

Василь Каразин знав про жорстоку владу царя. Опинившись під арештом в безпосередньому засягу тигра, Каразин вирішив не чекати пасивно смерті. Випереджаючи офіційне донесення з кордону імператорові, Каразин пише з Кавнасу (14 серпня 1798) листа до Павла і передає його за допомогою князя Вяземського естафетою. Каразин писав: "Я не мав потреби рятуватись утечею; вона буде загадкою для моїх слідчих. Я тікав учитися".³ Інші джерела підкреслюють таку фразу в листі Каразина до імператора Павла: "Я бажав схватись від твого правління, жахаючись його жорстокостей".⁴

Психологічний приціл у листі був точний, і саме тому Павло захотів довести його помилковість: "Я доведу тобі, молодий чоловіче, що ти помиляєшся. Скажи, при кому ти хочеш служити?" — з цими мимохідь на балю кинутими словами імператор Павло "опреділив" нашому героєві за його вибором працювати в державному "казначействі" і головній медичній колегії "колежським перекладачем". Незабаром, як зазначено в

2. *Харьковский Сборник*, літ.-науковий додаток до *Харьковского календаря на 1893 год*. (Мені недоступне; звідси епізод передано в журналі *Наука і суспільство*, Київ, 1972 ч. 9, стор. 52).

3. *Данилевский*, стор. 99. Порівняно повніший текст цього листа див. у книжці: Я. В. Абрамов, *В. Н. Каразин* (основатель Харьковского университета). Петербург, 1891. (Жизнь замечательных людей. Биографическая библиотека Ф. Павленкова).

4. Тихий, Н., "Василий Назарович Каразин (его жизнь и общественная деятельность)". *Киевская Старина*, 1905, січень, кн. 88, стор. 27.

Цілість праці Тихого опубліковано в книжках I-IX *Киевской Старины* за 1905 рік. Далі посилання на це джерело скорочено: Тихий, кн. стор.

"Формулярі Василя Каразіна", — його "за збірку матеріалів до історії медицини в Росії, також і до історії фінансів, піднесено до чину "колежського асесора".⁵ Між іншим ця робота дала нагоду Каразінові ознайомитися і з українськими справами в архівах Петербургу і Москви, про що він згадає сорок років пізніше у своїй праці "Взгляд на украинскую старину" (про неї буде мова окремо).

Що спонукало переселитися на Захід В. Каразіна, що здобув уже крашу можливу в Росії вищу освіту, маленький старт до кар'єри (з молодшого офіцера гвардійського Семенівського полку), вже мав родину і батьківський невеликий маєток? Він уже об'їздив кілька губернь, на власні очі побачив мертву дійсність московського самодержавства й рабства, її безвихідність. Та не самі ці важучі причини штовхали його продати за півціни батьківський маєток і тікати за кордон з дружиною і слугою.

До всіх тих причин додавалася ще одна — найголовніша. Василь Каразін був з дитинства вихований на кращих європейських і світових культурних традиціях (блискуче поставлені пансіони Фірлінга в Кременчуці і Шульца в Харкові), учнівство у Григорія Сковороди, далі вища освіта в Горному інституті чи корпусі, нарешті, надзвичайний неугавний гін до самоосвіти, знання світової літератури з суспільних проблем (Каразін опанував головні західноєвропейські мови). Ще змолоду Василь Каразін став переконаним "західником", прихильником європеїзації Східної Європи. Цю "європейськість" Каразіна підкреслює і офіційний його біограф В. Срезневський: "...він прийшов до думки покинути Росію... щоб докінчити освіту... Він мріяв назавжди переселитися за кордон і (як він сам писав, — Ю. Л.), 'серед просвіченого суспільства, серед природи мистецтвом возведеної до повної досконалости, серед кращих способів жити свою мораль' "...⁶

Плян переселення не вдався. Скільки відомо — Каразін ніколи більше до нього не повертався. Він був занадто вірний син своїй землі, вітчизни, любив її тією дійсною любов'ю, що виявляється не просто в "прив'язаності", а в постійному "доброму чині" задля неї. Якщо неможливо перебратись на Захід, то чому б не спробувати перенести все краще, що виробив собі Захід, у свою землю, європеїзувати її? А що доля України фатально зв'язалась із долею Російської імперії, то В. Каразін,

5. Данилевский, стор. 100.

6. В. Срезневский, "Каразін Василий Назарьевич". *Русский Биографический Словарь*, том VIII, стор. 486. Коротка, але добра й першоджерельна біографічна довідка. Далі посилання на неї скорочено: В. Срезневский, стор.

за прикладом кількох поколінь української (походженням козацької) аристократії, спершу всі свої сили кинув у змагання за європеїзацію імперії з надією відкрити цим можливість і для національної емансипації України.

Олександр Герцен небезпідставно зарахував Василя Каразіна до п'яти-шести кращих людей імперії, які боролись за перехід її на європейські основи права, свободи й освіти.⁷

Ризиковна "пригода на кордоні" наче винесла Каразіна на переломовий пункт його життя. Пізніше, 1810 р., Каразін критично писав про цю невдалу втечу на Захід по найвищу освіту, культуру і свободу: "Я не уникнув тоді спокуси від брехливих красот французького перевороту, що не тільки до губернії нашої, а до глибин самого Сибіру поширив свій вплив на молоді голови. Природно було завагатись усім нам, вихованим на основах 18 віку. Обдурена наша уява опинилась у матеріальному світі, що його ніколи не було й очевидно не буде, що вважає людей доскональними."⁸

Тут своєрідна самоаналіза пережитого раніше: з одного боку, признання про колишню симпатію молодого Каразіна до французької революції кінця 18 сторіччя, з другого — його прощання із тим утопійним захопленням юности, а, з третього — признання до більш тривалих впливів на нього французьких "просвітників" — мислителів 18 ст. Василь Каразін революціонером не був і не став. Він радше йшов у ногу з народжуваним у ті часи західноєвропейським "ліберальним консерватизмом". Ідучи приблизно в одному темпі з думкою видатніших умів Заходу, він (дещо подібно до Ф. Шіллера, Гете та ін.) був прикро вражений централістичним деспотизмом і розгнуданими жорстокостями французьких революціонерів. Робесп'єр не міг стати героєм для вихованця філософа Сковороди. Василь Каразін, мабуть, думав, що коли революція кинула в хаос Францію, то в Російській імперії революція могла б стати стихійною загальною катастрофою. Відціля велетенські зусилля Каразіна скерувати нового молодого імператора Олександра I на шлях європеїзації, рішучих реформ. Цю боротьбу Олександр Герцен визначив крилатою фразою — "переворот згори вниз".⁹

7. А. Герцен (Іскандер), "Император Александр I и В. Н. Каразин", *Полярная Звезда*. (Лондон), 1862, кн. 7, випуск 2, стор. 55. Далі посилання на це цінне джерело скорочено: Герцен, стор.

Цей історико-публіцистичний твір вміщено також в: А. Герцен, *Сочинения*, том 10. Женева, 1879, стор. 133-190.

8. Тихий, кн. I, стор. 17.

9. Герцен, стор. 43.

Каразин на все життя залишився вірний юнацьким ідеалам права, свободи та гідності людини, мінялися одначе погляди на засоби і місце здійснення їх.

II. В РОБОЧОМУ КАБІНЕТІ ІМПЕРАТОРА (СПРОБА "ПЕРЕВОРОТУ ЗГОРИ ВНИЗ")

Як же

Сюди потрапив я? Чи лиш свавільність
Сліпого випадку мені мій образ
Показує в оцих свічадах?
Невже лиш випадок? А може й більше...
Таж випадок нетесаний ще камінь,
Що оживає тільки під рукою
Митця. Його дає нам провидіння, —
Людина ж мусить справить до мети.
Чого б король не зажадав від мене, —
Однаково! — Я знаю, що мені
Від короля потрібно. Кинуть сміло
Лише гарячу іскру правди в душу
Тиранові.

Фрідріх Шіллер *Дон Карлос*¹⁰ (З монологу
Маркіза де-Поза).

Скоро видатні події та незвичайна енергія й ум Василя Каразина дали йому нагоду нових відважних спроб і змагань. У ніч з 11 на 12 березня 1801 року в палацовій змові Павла I змушено вмерти. На другий день 12 березня на престол імперії вийшов молодий 24-літній наслідник Олександр I. Ніби зовсім інакша, ніж його короновані предки, людина, мабуть, так само, "вихований на основах 18 віку" (вживаючи вислів В. Каразина про себе). Як свідчить дослідник того часу, "повіяло чимось новим, вражаючим з приходом на престол Олександра I, всі відчули якийсь моральний простір, погляди у всіх стали погідливіші, крок сміливіший, дихання вільніше".¹¹ Покіль усі надіялися — переживали подію, Василь Каразин негайно взявся до дії. 22 березня 1801 року через десять днів після зміни на престолі, під час одного палацового свята-церемоніялу Василь Каразин потайки пробрався в суворо заборонені для сторонніх

10. Фрідріх Шіллер. *Вибрані драматичні твори*, Переклад з німецької. Київ, 1955, стор. 352. Вступна стаття О. Дейча "Драматургія Фрідріха Шіллера", стор. 5-21. Переклад трагедії *Дон Карлос* Ірини Стещенко. Далі всі цитати із *Дон Карлоса* позначатиметься просто сторінками цього перекладу й видання.

11. Н. Тихий, цит. праця. *Київ. Старина*, 1905, січень, стор. 27-28.

царські покої і там залишив на робочому столі імператора товстий запечатаний пакет, надписаний для Олександра І. У пакеті був довгий без підпису лист, що увійшов в історію імперії.

"Політичні рапсодії" — так назвав Олександр Герцен ділові записки, меморандуми й листи Василя Каразіна до царя і його міністрів.

Ця характеристика зокрема влучна для першого Каразінового "послання" до Олександра І.¹² Формою — особистий гарячий ширий лист вірнопідданого патріота своєму уявному другові-цареві. Змістом — політичне вірую першорядно освіченої талановитої людини, ціла програма політичного правління нового молодого імператора, програма капітальних реформ. Не вдаючися в докладну аналізу цього документу, хочемо зазначити три елементи в ньому: 1) сугестивні зовнішні літературно-психологічні рамки і, сказати б, педагогічні елементи листа, 2) головні ідеї загально-політичних реформ. І третє те, що висловлює (якщо не прямо, то в підтексті) інтереси України та інших не-російських націй імперії.

До сугестивних рамок листа належить звичайно вже початкова фраза про збіг першого дня правління Олександра І з першим погожим днем весни, з початком у природі загального відродження: — "здавалось нам, що сама природа захоплено зустріла тебе!" Починається і кінчається лист спробою пробудити в молодого песимістично настроєного й неохочого до трону імператора шляхетні лицарські амбіції, бажання здобути славу великого реформатора, добродія народів. Неначе вгадуючи песимістичну душу молодого Олександра, Василь Каразін наголошує велике понадполітичне значення слави: "слава пом'якшує жахіття смерті". Каразін також і в кінцевій частині листа підносить цей (сказати б козацький) імператив лицарської слави й честі: "О, яка доля! Звертати на себе вдячні погляди любови й поваги всіх народів; бути відомим безмежністю своєї могутности — і чинити добро!" "Геній-доброчинець коханої моєї вітчизни!"

Такі рамки, чи сказати б сугестивний "музичний ключ" листа. Основний зміст його, що займає в друку 13 сторінок, це виклад проєкту політичної програми на весь час правління Олександра І, плян реформ, що перевели б імперію від абсолютистського агресивного фєвдалізму до конституційної

12. А. Герцен, цит. праця, стор. 49. На сторінках 16-29 подано мабуть повний текст першого листа Василя Каразіна до імператора Олександра І. Далі посилання на того листа позначатимуться просто сторінками цього джерела.

монархії будівничого капіталізму. Назвемо фрагментарно основні моменти.

Насамперед Каразин констатує сприятливу для імперії її тодішню міжнародну ситуацію, заклопотаність Заходу власним розбратом, зв'язаним із французькою революцією. Каразин пропонує запланувати тривалу й солідну політику миру, покінчити з традиційною для Москви агресивністю, зокрема з постійною ворожнечею Росії проти Заходу: "французький переворот, такий погибельний сам собою, не пошкодив Росії, але дав їй вигоду, дав змогу Росії вийти з повсякчасної (від часів Петра I) скритної війни з усіма європейськими державами" (стор. 20).

Цій фундаментальній переміні в зовнішній політиці відповідала не менш фундаментальна переміна внутрішньополітична: В. Каразин пропонує в листі "вжити самовластя для загнудання самовластя" (стор. 22), поділити владу між монархом і суспільством; перевести беззаконну, безправну (а отже, мовляв В. Каразин, і "безнародну") державу на підставі твердих, однаково обов'язкових і для влади і для підвладних, законів ("государственное уложение" і "основа законів" в термінології В. Каразіна), пропонує монархові ствердити права своїх підданих і "наостанок вивершити все розпорядженням у просторах Росії обрати депутатів (у Каразіна "старцев" в сенсі поважних віком і досвідом людей) достойних найбезмежнішого довір'я своїх співгромадян і ... приділити їм увесь надлишок своєї влади — нехай оберігають свята-святих Вітчизни..." (стор. 22). У таких обережних висловах Каразин пропонує імператорові обмежити нарешті деспотично-самодержавне "свавілля феодалізму" виборним органом і конституцією. Тільки так, пише автор, можна уможливити довір'я народу до уряду, а отже й "взаємне довір'я громадян між собою".

Каразин пропонує в листі ще такі нечувані в Росії речі: "передати суд вибраним від народу, а це підпорядкує суддів громадській opinii" (Каразин залюбки вживає терміни "громадяни", "громадська opinii" знаючи, що попередня історія Росії не знала таких понять). Автор листа з ентузіазмом пропонує і захищає ще такі небачені в Росії та й дотепер не здійснені реформи: "суд при дверях відкритих", забезпечити "права людськості поміщицьким селянам, поставити межі їхній залежності", надати кріпакам "право власності", зокрема на землю, заборонити продаж і масові примусові переселення кріпаків, що розбивають кріпацькі родини й оселі.

В. Каразин просто ставить вимоги: скасувати "свавілля

феудалізму” (стор. 19), розчистити шлях для розвитку капіталізму, “дати привілеї мануфактурам і фабрикам, скасувати руйнні податки на них”, сприяти розвиткові внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Тільки порвавши з деспотичним самодержавієм феудалізму, “Росія вийде, нарешті, в число держав монархічних”, тобто європейських. У всьому політичному мисленні Каразіна помітне побоювання, що імперія пропустить історичну стадію буржуазно-демократичного розвитку, свободи приватної власності, думки й ініціативи. При всьому радикалізмі пляну антифеудального буржуазно-демократичного “перевороту згори вниз” автор листа заявляє себе принциповим консерватором і монархістом у кращому розумінні тих термінів; Каразін пише: “В цьому він (імператор — Ю. Л.) буде діяти повільно, як діє природа в таємничих путях, Творцем світів їй приготованих. Покличе на допомогу вічний розум!” “Перегляне всі дотеперішні закони. Щоб без потреби, з самої любови до новин, не руйнувати утвердженого і вже справдженого часом” (стор. 21).

Каразін пильнує міри і щодо радикалізму і щодо консерва-тизму; тож в іншому місці з іншої нагоди є в нього і таке застереження: “багато легше по всіх галузях політичного ладу наново будувати, ніж поправляти старе”.¹³

Підсумовуючи цей другий аспект Каразінового листа, можна сказати, що Василь Каразін іде тут в ногу й на рівні новітнього розвитку речей на тодішньому Заході, де в той час конституційна монархія теж не у всіх країнах була здійснена. А в таких проблемах, як розмежування й усамостійнення трьох видів влади (законодавчої, виконавчої і судової), відчувається ознайомлення В. Каразіна з новою тоді конституцією США (1776 р.).

Третій елемент у листі Василя Каразіна до імператора Олександра I стосується властиво національного питання в Російській імперії. Насамперед, вже у початковій частині листа В. Каразін звертає увагу на унікальну багатонаціональність, різноплеменність і гіпертрофію розмірів Російської імперії; в межах її, підкреслює Каразін, — вміщається “десять кліматів”, “незчисленні племена”, вона розташована на межі двох материків — Європи й Азії. В Каразін дораджує імператорові пристосувати намічувані “основи законів” “до обставин народу, місцевого його становища” “до його вдачі, звичаїв, релігії” тощо. До “ради мужів мудрих” при цареві Каразін радить імператорові покликати не тільки тих, що “щасливою долею вже поставлені коло нього, а й тих інших, голос яких з найвіддаленіших країв

13. Герцен, там само, стор. 16 і 29-30.

його держави істину йому повідати може” (стор. 21). Це між іншим нагадує відповідні вимоги й поради в меморандумах Григорія Полетики, українського депутата, автономіста в “Катерининській Комісії нового уложенія законів” (1767), що її матеріали Каразин досліджував уже із службового обов’язку автора офіційних записок з історії окремих галузів імперської адміністрації, як от фінансів, медицини, законодавства тощо. В питанні про народну освіту Каразин радить “всю увагу звернути на те, щоб вони були відповідні місцевим й особистим потребам кожного” (стор. 24). Неначе у свідомій згоді з давньою українською традицією, Каразин звертає в листі увагу на потребу (традиційно занехаюваної в Росії) освіти духовенства, незалежнення духовенства як морального, так і матеріального. Окремо Василь Каразин звертає увагу імператора на потворність надміру роздутого центрального державного апарату, “натовпи жадібних чиновників”, відчужених від місць і країв (стор. 23-24). Вважає ненормальним і недоцільним виключне зосередження багатств і розкошів, зокрема будівельних у “столицях, коли вся інша держава являє собою ще бездахі халупи” (стор. 24).

Велике враження, що його справив на молодого імператора цей змістовний і палкий та широкий лист, засвідчили очевидці. Герцен переповідає їхні свідчення так:

“Він зірвав печатку, і розгорнув листа; мірою читання очі його сповнилися сльозами, щоки горіли; він поклав листа, і великі сльози далі скочувалися його щоками. Їх бачили граф Пален і Трошинський. “Панове, сказав їм цар, невідома людина поклала на мій стіл цього листа; він без підпису, знайдіть мені неодмінно, хто його написав”. ... На другий день Трошинський повідомив царя, що привіз автора листа, що він чиновник однієї із його канцелярій, Василь Назарович Каразин. Цар відпустив Трошинського, запросив Каразина до кабінету, і лишившись із ним один, запитав його: “Ви писали до мене цього листа?” — “Винуватий, царю”, відповів Каразин. — “Дайте ж мені обійняти вас за нього, дякую вам, я хотів би, щоб у мене було більше таких підданих, продовжуйте далі говорити мені правду!” Олександр посадив його, довго з ним розмовляв, велів йому писати до себе на власні руки — двері кабінету були відкриті для нього” (А. Герцен, Цитована праця, стор. 16 і стор. 29-30).

Нема жодних підстав припускати ані того, що наш “лицар Українського Відродження” в цьому листі зраджує себе, свою українську вітчизну. — ані того, що він заради великої кар’єри виступає перед молодим імператором у награній ролі особисто вірного друга патріота Російської імперії. В листі відчувається

непідробний глибокий ум, першорядна освіченість і серце людини, що гостро боліє за всіх людей всіх нашої російсько-імперської Євразії, за самого молодого імператора і, звісно, й за самого себе та свою Україну. Це пекучий всеохопний біль за життя, за життєвий простір, що зашморгнувся в смертельній петлі перестарілого деспотичного фєвдалізму й самодержавія імперії. Жагуче бажання розірвати цю петлю. — Все це, очевидно, не міг не відчути в листі шойно коронований одноліток ще безчиновного молодого Василя Каразина.

Каразин довів пізніше найвищою ціною, що висловлений ним у листі до царя категоричний імператив свободи й гідности людини був головною неодмінною умовою його співпраці з тронем. Здавалося спершу, що Олександр I погодився на цю "умову", але, як побачимо далі, молодому цареві забракло сили й характеру дотримати її до кінця.

Дослідники, за винятком Герцена, здається, не оцінили значення листа В. Каразина до Олександра I. А практичні наслідки листа майже оминають. Питання це лишилося і понині науково не дослідженим, і мовиться тут про нього порядком гіпотези. Б. Б. Глинський, дослідник боротьби за конституцію в Російській імперії, подає таку інформацію:

"З перших днів царювання Олександра Павловича коло нього зібрався гурт друзів молодости, що його сам імператор назвав негласним 'Комітетом суспільного порятунку'. Суттю речі члени цього комітету намічали властиво опрацювати конституційний проєкт, а сам августійший голова визначив завдання комітету: 'загнuzдати деспотизм нашого уряду'".¹⁴

Ці слова Олександра I цілком нагадують вислів Каразина в листі до царя: "вжити самовластя для загнuzдання самовластя" (стор. 22). До речі: таких дослівних запозичень та інших слідів впливу листів і меморандумів Каразина трапляється чимало у керівних діячів уряду тієї доби. То більше дивне, що ім'я В. Каразина в доступних нам джерелах про склад "негласного комітету" майже не згадується. М. Богданович у праці про перші роки царювання Олександра I називає таких членів "негласного комітету": Н. Н. Новосільцов, П. А. Строганов, В. П. Кочубей, князь Адам Чарторийський, П. В. Завадовський, М. М. Сперанський, Д. П. Трошинський. До однодумців цього керівного кола зараховує ще графа Воронцова і Н. С. Мордвінова, але Каразина в цьому зв'язку не згадує.¹⁵

14. Б. Б. Глинський, *Борьба за конституцию... Исторические очерки*, Петербург, 1908, стор. 136.

15. М. Богданович, "Первая эпоха преобразований императора

Українці кількісно становили більшість у "негласному комітеті" при імператорі. Отже Каразин з українців був не один у цьому вужчому впливовому колі. На відміну від Каразина всі інші українці мали формально-престижеві впливові позиції і ранги: граф (пізніше князь) В. Кочубей, міністер внутрішніх справ, один із провідних дипломатів імперії; граф і міністер Петро Васильович Завадовський, спершу директор Державного позичкового банку, перший в імперії міністер освіти, родом новгородсіверець, за висловом М. Богдановича — "украинская умная голова" (цитована праця, стор. 168); граф Петро Прокопович Трошинський, полтавський губерніяльний маршал, родич Миколи Гоголя, колишній співробітник канцлера Безбородька, учасник палацової змови і повалення Павла I, приятель В. Капніста і Миклашевського, помагав не раз українцям здобувати впливові позиції, зокрема М. Сперанському і В. Каразинові, також сприяв поверненню із заслання Радішева (1801), автор записки про утворення міністерств, співавтор "Всемилоостивейшей грамоты російському народу", що її, як своєрідну конституцію, збирався дати Олександр I.¹⁶ До цієї видатної своїм впливом, позиціями й талантами групи українців-співробітників імператора Олександра I в порівняно ліберальніші роки його правління належав і Михайло Михайлович Сперанський, з походження унук "хорунжого в козацькій армії на Україні",¹⁷ видатний законознавець, вперше впорядкував *Повне зібрання законів російської імперії* (46 томів, 1830) розробив "Плян державного перетворення" в конституційному напрямі.

Виникає питання: чим був Василь Каразин для цієї впливової, високопоставленої групи українців-всеімперців (а також інших не-українських учасників "негласного комітету")? Питання тієї української придворно-урядової групи в українській історіографії лишилося недослідженим, можна тільки пошкодувати, що професор Олександр Петрович Оглоблин покищо не

Александра I (1801-1805)." *Вестник Европы*, I, март 1866, стор. 168.

Автор згадує зокрема "протоколи засідань комітету", зазначаючи їх "високий інтерес для історії". Дмитро Багалій у своїй *Історії Харківського університета* бачить помилку В. Каразина в тому, що він під враженням великого особистого успіху в імператора не доінів наявності в першій половині правління Олександра I "ліберального кола" керівних осіб близьких до трону.

16. Дані про Д. П. Трошинського див. у праці проф. Олександра Оглоблина "Ancestry of Mykola Gogol (Hohol)". *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences* New York, vol. XII, 1969-1972, no. 1-2 (33-34), стор. 41.

17. Там само (дані про походження М. Сперанського з української козацької старшини), стор. 17.

довів своїх першоджерельних досліджень "людей старої України" до молодшого покоління тих людей, воно бо виразно проявило себе напочатку 19-го століття в історичній спробі європеїзації російської імперії. Цю справу туманно й сливе анонімно згадують у російській історіографії під скупкою назвою "порівняно ліберального періоду" правління Олександра I.

Василя Каразіна російські історики не завжди і не радо згадують при нагоді "негласного Комітету суспільного порятунку". Але, коли не формально, то фактично Василь Каразін ініціював і виконував левину частку піонерської праці майже для всіх їх, починаючи з самого імператора. (Мимохідь це визнання просковзує у вже цитованих вище працях В. Срезневського, Г. П. Данилевського, А. Герцена, а почасти і в Б. Б. Глинського та М. Богдановича.) Гірше те, що в самих тих придворних колах (Комітет порятунку), про які мова, В. Каразінові платили за його вклад праці й таланту заздрістю, присвоюванням його ідей, замовчуванням його заслуг. Хоч були й інакші випадки. Сам Михайло Сперанський, що був теж такою рушійною продуктивною силою в тому колі, висловив Каразінові подяку і признання за його, Каразіна, частку в його, Сперанського, історичного значення доробку. В записці до Василя Каразіна М. Сперанський писав:

"Дуже, дуже Вам вдячний: я сиджу немов у тумані, оточений думками про закони, про установи, про порядок, що його даремно в світі і в голові моїй шукаю, а що його знаходжу у Ваших паперах".¹⁸

Тут доводиться зробити маленький відступ у загальніше спостереження. У короткій записці Сперанського до Каразіна виразно звучать ті грандіозні труднощі, які стали перед "негласним комітетом суспільного порятунку". Та й сама назва "комітет порятунку" звучить як тривога перед катастрофою. Це були труднощі загальмування історії перестоялим на цілі віки російським феудалізмом, в наслідок чого невільнича психіка увійшла в душу і кров людей, зробила їх психологічними рабами (від придворного вельможі й міністра до безтитульного чиновника). Перестоялий російський феудалізм загальмував утворення в імперії "третього стану", що міг би повалити феудалізм і звільнити шлях для наступної стадії розвитку — буржуазно-демократичної, капіталістичної. В цьому й була головна різниця між Сходом і Заходом Європи.

18. (Філядельф Каразін). "Василий Назарович Каразін. Основание Харьковского университета, 1802-1804." *Русская Старина*, 1875, том XIV, стор. 189.

Один дослідник, розглядаючи ці непереборні труднощі того періоду, пише: "...а на додаток до всього Росія... мусіла рахуватись із відсутністю середнього стану, який у всіх культурних країнах є носієм освіти, моралі і багатства нації"; "ось оця якраз відсутність третього стану, — писав барон фон-Штайн імператорові Олександрові, — і являє перепону для всіх ваших плянів внутрішнього перетворення Росії".¹⁹

Здається, з усіх людей "комітету порятунку" (поза Сперанським) саме не-член комітету Василь Каразин найглибше відчував трагічне затримання феудалізму і брак чи слабкість третього стану, потребу переходу від феудалізму до капіталізму. Каразин натякає на це в першому листі до імператора, потім повторює в подальших своїх листах і записках для царя й уряду. Мов крики Кассандри про грядущу катастрофу даремно лунають попередження і поради Каразина. В колі придворних вельмож цього предтечу третього стану в імперії майже всі, крім хіба Кочубея і князя Чарторийського, ледве терпіли, як "вискочку" і зрештою унеможливили його доступ і вплив на імператора.

Не зважаючи на всі ці обставини, Каразинів перший лист і вплив на імператора не лишилися зовсім без практичних наслідків. Поминаючи утворення "негласного комітету порятунку" та його проекти конституції, і беручи чисто хронологічно, після "інвазії" Каразина в кабінет імператора в політиці сталися такі події: 1) царським указом від 2 квітня 1801 року було скасовано "тайну експедицію", що провадила слідства в політичних справах; 2) 8 вересня 1802 року на пропозицію і за проектом Василя Каразина розпорядженням імператора було утворено Міністерство народної освіти, з головною Управою шкіл включно; 3) 1803 року імператор схвалив ідею В. Каразина про заснування в Харкові університету; 4) того ж 1803 року видано було царський указ "про вільних хліборобів", що дозволяв поміщикам за викуп звільняти кріпаків селами або поодиночі з обов'язковим наділенням їх землею на правах власности; указ спричинився до звільнення багатьох десятків тисяч селян і створив бодай незначні, можливості для розвитку капіталістичних відносин на селі.

Не маючи змоги дати повний перелік, подаємо ці факти тільки порядком ілюстративних прикладів практичного впливу Василя Каразина, вони (факти) особисто Каразинові нічого, крім вельможних ворогів, не дали. Навпаки Каразинові можливості в Петербурзі зменшувались з кожним його політичним успіхом.

¹⁹ *Новейшие преобразования русского государственного строя*. Петербург, 1906, стор. 31 (автора книжки не зазначено).

Уже в 1802 році Василь Каразин зосереджує свою енергію на Харкові, а 27 вересня 1804 року його вже порядком адміністративної кари звільнено з праці в Петербурзі з нагородженням незначним чином "статського радника". А втім, це вже був початок кінця "ліберального періоду" взагалі і кінця провідної ролі і впливу "негласного комітету суспільного порятунку". Маркіз Поза став першою жертвою, другою з черги був М. Сперанський, що потрапив на заслання.

Хто ж такий був шіллерівський Маркіз Поза?

III. МАРКІЗ ПОЗА

*Думайте ви, —
Вам пощастить спинить загальну весну
Всесвітнє омолодження величне,...
Ви хочете самі на всю Європу —
Людської долі колесо, яке
Нестримно котиться вперед, задержать?
Не зможете! Із ваших бо країн
Вже повтікали тисячі...
Людина варта більш, ніж вам здається.*

*Ф. Шіллер Дон Карльос (слова Маркіза
Пози до короля Філіппа)*

*Я високо занісся й забажав
Своє учення посадить на троні.
(там само, слова Маркіза Пози).*

*Мене до нього надсилає
Народ украї знеможених героїв
... В вас на грудях —
Вся Фляндрія тут проливає сльози
Й благас урочисто порятунку!..*

*(там само, слова Маркіза Пози до Дон
Карльоса, наслідника престолу).*

Паралелю між шіллерівським героєм мальтійським лицарем маркізом Позою, що став дорадником тирана Філіппа II, не зрікаючись відважної ролі речника національно-визвольної боротьби Нідерляндів, — і Василем Каразином, найбільш яскраво провів у публіцистиці А. Герцен. Але також у працях з історії Росії стверджується ця паралеля. В одній із таких праць

читаємо про лист Василя Каразіна до Олександра І: "В цьому листі невідомий автор, звертається як маркіз Поза до свого імператора із цілою програмою нового царствування. Автором його виявився В. Н. Каразін".²⁰

Про те, як ім'я шіллерівського героя стало другим іменем Василя Каразіна талановито оповів Герцен. Трудно відмовитися від цитати:

"В перші роки царювання Олександра І в імператора бували літературні вечори, на них запрошувано кілька близьких до царя осіб, особливо знаних своєю освіченістю.

"На одному з тих вечорів читання тривало довго; читали нову трагедію Шіллера ("Дон Карльос"— Ю. Л.).

"Читач закінчив і спинився.

"Імператор мовчав, опутивши погляд. Може він думав про свою долю, що так близько пройшла коло долі Дон Карльоса, може про долю свого Філіппа? (під Філіппом тут розуміється батько Олександра І — тиран Павло І, вбитий у палацовій змові, про яку заздалегідь повідомлено Олександра — Ю. Л.). Кілька хвилин тривала повна тишина, перший порушив її князь Олександр Миколаєвич Голіцин; схиливши голову до вуха графа Віктора Платоновича Кочубея, він сказав йому стиха, але так, щоб усі почули:

— У нас є свій маркіз Поза!

"Кочубей посміхнувся і кивнув йому головою. Очі всіх повернулися на людину років тридцяти, що сиділа осторонь.

"Імператор стрепенувся, поглянув на всіх, зупинив недовірливий допитливий погляд на людині, що стала предметом загальної уваги, нахмурих брови, устав понурий і незадоволений, відкланявся гостям і вийшов.

"Князь Олександр Миколаєвич усміхався; майбутній міністер освіти і духовних справ, інквізитор і масон ... був задоволений. Знаючи підозріливий характер Олександра, він був певний, що слово його проросте — і не помилився. Чому він шкодив цій людині, цього він не знав, це полягало в його природі царедворця; на всякий випадок не шкодило відштовхнути зайву людину.

"Безсумнівно в ту хвилину з усіх, що були на читанні, тільки двоє щиро й полум'яно бажали добра Росії — імператор і В. Н. Каразін, названий маркізом Позою.

"Ці дві особистості — одна 'коронована і вознесена' в успен-

20. С. Г. Сватиков, *Общественное движение в России*, Ростов на Дону, 1905, стор. 58.

ському соборі митрополитом Платоном особа, що зломил Наполеона і сама зломилася під тягарем слави і безвихідного, безпорадного самодержавства, і інша особистість — невтомного працівника для загального добра, що брався за вся і все з надзвичайною енергією, стукався в усі двері і скрізь натрапляв на відсіч, перепони і неможливість у цьому середовищі зробити щонебудь путяще — ці дві особистості кидають два сумні промені на гладенько підмерзлі тундри петровської Росії, в яких затиралась і затирається енергія і воля, таланти і сили, що пропадають безвість в болотних баговиннях, як стовпи, що на них збудовано Петербург. ...І ця постать Агамемнона (тобто Олександра I — Ю. Л.) стирається за страшною тінню Аракчєєва...

"Не думайте шукати відгадки в смерті Павла, вона могла додати ще одну чорну нитку в його житті, але шукайте далі, ширше, глибше. Якесь неблаганна фатальна стихія обіймає її і далеко перехоплює. В цьому середовищі відчувається зловісний подув, присутність злочину, не доконаного, не минулого, а злочину, що триває далі, ненавмисного; він шумує у крові, ним просякнулися стіни. Кров отруєно в жилах до народження, повітря, що ним тут дихають люди, гнилосне, кожного, що вступає, втягнуто, хоче він чи ні, в чорторий безглуздя, погібелі, гріха. Шляхи для всього злого відкрито навстіж. Добро неможливе. Горе тому, хто зупиниться і подумає, хто запитає себе, що він робить, що роблять навколо нього, — він збожеволіє; горе тому, хто в цих стінах дозволить людяне почуття в своєму серці — він зломиться в боротьбі".²¹

Дон Карльос належить до найсильніших драм Фрідріха Шіллера. Поперше тому, що її людські образи мистецьки вивершені до ступеня вселюдських архитипів: Дон Карльос — молодий принц, закоханий в ідеал свободи й жінки і позбавлений деспотом обох; його батько Філіпп II — клясичний зразок деспота-фєвдала, свавільного самодержця багатонаціональної централізованої, найбільшої на свій час, Еспанської імперії; маркіз Поза — лицар чести, гідности і свободи людини, що віддав свою енергію і життя для перемоги Дон Карльоса і національно-визвольної боротьби Нідерляндів, пригноблених Філіппом і його герцогом Альбою; королева, що була коханою дівчиною Дон Карльоса, але опинилась у невільничім заміжжі за королем Філіппом; нарешті — образ Великого Інквізитора, архитип, що пізніше полонив уяву Ф. Достоевського і виринув у

21. Герцен, цит. праця, стор. 8-11.

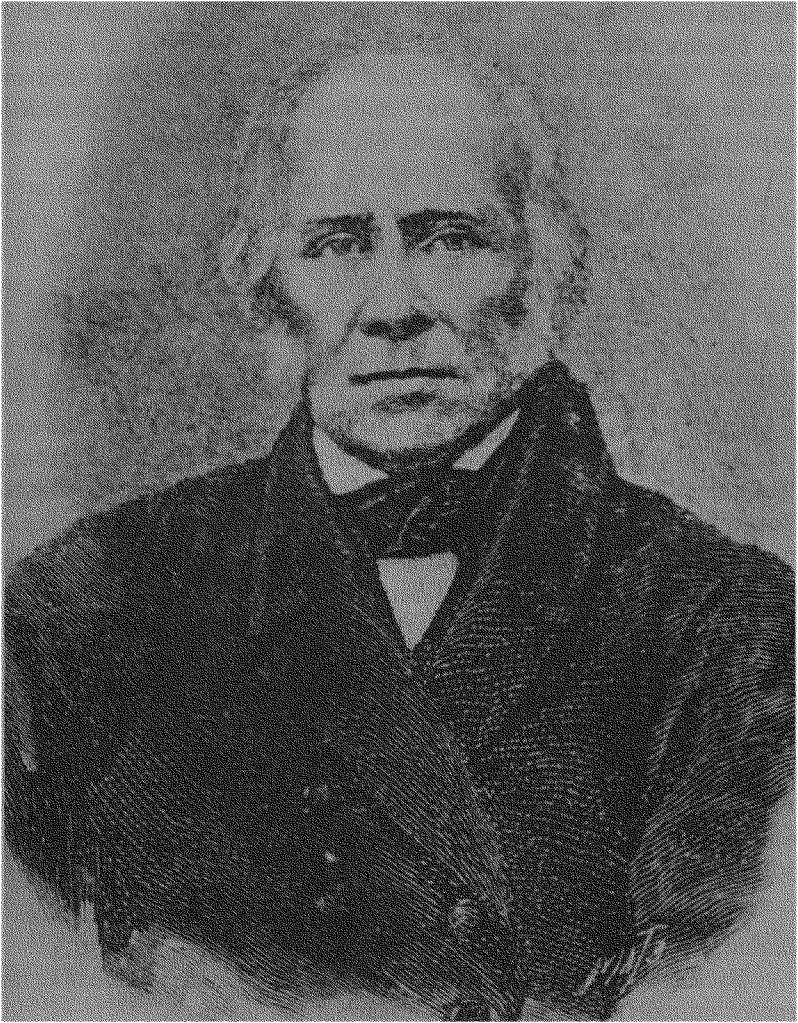
Василь Каразин замолоду з його дружиною.

Його романі *Брати Карамазови*. В цих образах втілилися дві протилежні всесвітньоісторичні ідеї: ідея свободи й гідності людини та нації й ідея абсолютної самодержавної влади. Для нашого етюдю про Василя Каразина, як лицаря Відродження, особливий інтерес являє третя цінна прикмета драми, той конкретно-історичний матеріял, час і події, що їх обрав Шіллер, як матеріял і тло для неї. Час дії драми припадає на роки 1566-68. Це, з одного боку, момент апогею еспанської фєвдальної держави з її деспотизмом короля Філіппа, централізацією, поневоленням інших націй, розгулом кривавої інквізиції, свавілля. А з другого — апогею нідерляндської буржуазної і національно-визвольної революції. У відповідь на загальнонаціональне анти-єспанське повстання, що знесло зокрема інквізицію, Філіпп II, попри гострий опір Дон Карльоса і маркіза Пози, посилає в Нідерлянди велику єспанську армію на чолі з жорстоким сатрапом Альбою. "Народ украй знеможених героїв" розбито. Страчено 8 000 людей, сто тисяч тікають на еміграцію, нарешті страчено провідника національно-визвольного повстання — мужнього життєлюбца Егмонта. Ці історичні факти разом із тавруванням самодержавного антилюдського деспотизму блискавками

спалахують у монологах і репліках прибудилищаря маркіза Поза, що поривається між вільнолюбним сином Дон Карльосом і деспотичним тираном батьком Філіппом, намагаючись врятувати життя сина для допомоги Нідерляндам і пробудити людину в озвірілому батькові...

Не знаю, чи драму Шіллера добрано для читання в імператора свідомо і якщо так, то ким, а чи тут просто незвичайний своєю символічністю випадок? Також здається незбагненим фантастичний паралелізм між образами й ситуаціями літературно-історичної драми Шіллера *Дон Карльос* і життєвої історичної драми "Імператор Олександр I і В. Н. Каразин", як її публіцистично (але з інстинктом і компетентністю історика) відтворив Олександр Герцен, наголосивши при тому двома окремими підрозділами паралелізм обох драм, зокрема їх головних дійових осіб: Дон Карльос — Олександр I; маркіз Поза — Василь Каразин. Очевидно, в основі цього паралелізму (чи збігу подібностей) лежить той історичний факт, що Російська імперія, особливо часів ... Катерини II та Павла I, стала другим після Іспанії 16 століття клясичним зразком, архитипом деспотичної фєвдальної багатонаціональної держави з її абсолютним самодержавієм, догматизмом, терористичною інквізицією і централізмом. Не в пляні цього етюдy входити докладніше в цю загальну подібність. Вона, мабуть, була відома авторові *Дон Карльоса*. Ф. Шіллер саме наприкінці 18 століття писав історичні студії про переломові події в Європі в тому числі й про Нідерляндську національно-визвольну антифєвдальну революцію (1566-69). До речі, приблизно в час писання драми *Дон Карльос* (1783-87) було 200-ліття революції в Нідерляндах. Не тільки Шіллер, а також Гете своєю драмою *Егмонт* (1775) увічнили трагедію нідерляндських героїв, а Бетговен скомпонував славетну увертюру до *Егмонта*. Під час читання *Дон Карльоса* на вечорі в Олександра I Шіллер уже був головою катедри світової літератури в університеті Єні. Василь Каразин листувався з Шіллером і Гете, прохаючи в них поради: кого з європейських учених запросити на професуру в задуманому Каразином Харківському університеті. Респект і симпатію до Шіллера Василь Каразин зберігав майже все своє життя, про що свідчить лист В. Каразина до імператора Миколи I з 18 вересня 1826; Каразин радить "передрукувати" для використання в школах "найславетніших поетів чужоземних, як, наприклад, Шіллер".²² Зрештою, Василь Каразин був сам романтиком, пізніше

22. "Из письма В. Н. Каразина к Николаю 18. IX. 1826", *Полярная Звезда*, 1862, кн. 7, вып. 2, стор. 72.

Василь Каразин у середньому віці.

навіть учасником праці "Харківської школи романтиків", про що буде мова пізніше. Не дивно, що Каразин міг так сильно перейнятися шіллерівською драмою, що міг брати з неї дещо,

зокрема образ маркіза Пози, як гідний зразок для власного життя. Неможливо перевірити ці здогади без доступу до відповідних архівів. Можемо тільки посилити їх прикладами конкретних подібностей чи паралель між шіллерівським маркізом Позою й особистістю Василя Каразіна.

1. Для характеристики В. Каразіна дивно підходить загальна характеристика шіллерівського маркіза Пози, дана істориком літератури: "У маркіза Пози немає пози... Він реальний політик і приходиться до трону свого монарха лише для того, щоб вплинути на нього і домогтися рішення встановити в країні громадянські свободи, зрозуміло в межах буржуазних відносин... Ця розумна і горда людина одного разу навіть падає перед королем на коліна і благає його дарувати свободу."²³

2. "Мислив я як громадянин світу", каже Шіллерів Поза. "Василь Каразін — людина всесвітова" — свідчить італієць Леслі.²⁴

3. Маркіз Поза до короля Філіппа: — "Думаєте ви, вам пощастить спинити загальну весну, ви хочете на всю Європу людської долі колесо задержать?" Василь Каразін у листі до царя Миколи I: "Ніщо не може, нема жадного засобу, не вистачить ніякої людської сили зупинити колесо, чи дати йому протилежний рух".²⁵

4. Маркіз Поза до короля Філіппа: "Людина варта більш, ніж вам здається". Василь Каразін у листі поданому через Кочубея: "Його жорстокості були не тільки тяжкі, але й огидні: показували явну зневагу гідности людини".²⁶

5. Маркіз Поза до короля Філіппа: "Відмовтесь від обожування, Сер, протиприродного, яке нас нищить!" (стор. 361).

Василь Каразін у листі для царя: "Час замінити релігійне до трону пошанування іншим, оснований на законах."²⁷

6. Маркіз Поза: "Я високо занісся й забажав моє учення посадить на троні" (стор. 369). Василь Каразін в листі до

23. Фрідріх Шіллер, *Вибрані драматичні твори*, Київ, 1955, стор. 11-12 (Вступна стаття О. Дейча).

24. Данилевський, цит. видання, стор. 104-105.

25. "Из письма (В. Н. Каразина) к Николаю...". *Полярная Звезда*, 1862, кн. 7, вип. 2, стор. 71.

26. "Из записок (В. Н. Каразина), писаних к графу Кочубею", *Полярная Звезда*, 1862, кн. 7, вип. 2, стор. 61.

27. Там само, стор. 62.

Миколи І: "Винуватий! Я, не дорожачи собою, говорю істини..."²⁸

Цікаві подібності між репліками маркіза Пози в оборону пригноблених Іспанією Нідерляндців і висловами Василя Каразина в листах до царя на оборону інтересів України:

Маркіз Поза до Дон Карльоса: "Мене до нього надсилає народ украй знеможених героїв... В вас на грудях вся Фляндрія тут проливає сльози й благає урочисто порятунку..." (стор. 231).

Василь Каразин в листі до Олександра І: "З певністю, що установа сього роду може бути найбільшим подарунком для України... ціла губерня в особі свого депутата (ним був В. Каразин, — Ю. Л.) йде до престолу і приносить обітницю."²⁹ Або: "Я пишу по дорозі на Україну, куди поспішати мав я всі причини на світі ... ви підтримаєте ... дух досконалої політичної свободи".³⁰

Карльос до короля Філіппа про маркіза Позу: "гадали ви схилився він перед вами... він берлом вашим бавився, проте його він кинув і вмер за мене."

Василь Каразин у листі до царя Олександра І: "якщо ж ти тільки самодержець, то ніякі виправдання не можуть зменшити вини моєї. І я готовий прийняти за неї кару, готовий тепер"...³¹

Звичайно, про точне копіювання в цих прикладах не може бути й мови — тим не менше подібності й паралелі в них справді вражаючі.

Після жорстокої поразки "в кабінеті імператора" Василь Каразин і далі аж до самої своєї смерти воював проти централістично-февдального абсолютизму: боровся проти продажу кріпаків уродзів, з розривом родин, з масовими переселеннями в інші краї і клімати, подавав проєкти як полегшити долю покріпаченого селянства, боровся проти Аракчеєвських "військових поселень", проти масових езекуцій, сигналізував голод і високу смертність в українському селі і так далі і тому подібне... (Ми не можемо тут подати повного огляду цих змагань Каразина).

Все це так. Але, здається, Каразин позбувається мрій та ілюзій "перевороту згори вниз", про відлигу-розмороження вічної мерзлоти російського феудалізму з його абсолютним само-

28. "Из письма (В. Н. Каразина) к Николаю...", цит. видання, стор. 71.

29. (Філядельф Каразин), цит. праця, *Русская Старина*, 1875, т. XIV, стор. 187.

30. Там само, стор. 197.

31. Там само, стор. 198.

державієм, деспотизмом, терором. Тепер Каразин весь дома — на Україні, в "грандіозних задумах" українських...

Проф. Агапій Шамрай у статті "Трагедії Шіллера 'клясичного періоду'" назвав мальтійського лицаря маркіза Позу "емісаром Нідерляндів" при еспанському дворі тирана Філіппа II саме в час національно-визвольної боротьби Нідерляндів проти еспанського поневолення (Агапій Шамрай, *Вибрані статті й дослідження*, Київ, 1963, стор. 255). Не знати, що дальші архівні знахідки покажуть про роллю Василя Каразина при троні імператора Олександра I. Але вже сьогодні доступні відомості дають право говорити про Василя Каразина як маркіза Позу Українського Відродження.

IV. ЗЕМЛЯ І РІД

Я родився 1773 року, на світанку, січня 30 (очевидно ст. стилю, — Ю. Л.), в селі Кручик Слобідсько-Української губернії, Краснокутського комісаріятства, пізніше Богодухівського повіту, в простій хаті селянина нашого, Мінченка, бо дім батька мого ще не був закінчений, родився мертвим ("замертво") і був названий Богданом, а під час хрищення це ім'я замінено Василем.

(Автобіографічна нотатка знайдена в паперах Василя Каразина).³²

*Але хто стане твердити, щоб тут Росія була?
В. Каразин. "Взгляд на украинскую старину".³³*

Родовід Василя Назаровича Каразина науково ще не уточнено. В. Срезневський твердить спершу, що батько Василя Назар "був сербського або грецького походження", але тут таки подає інакшу довідку: сам Василь Каразин "вважав себе по батькові сербом".³⁴ Академік Дмитро Багалій пише однозначно: "Каразини походили з грецького роду Караджі".³⁵ Порівняно найдокладніший свого часу біограф В. Каразина, Григорій П. Данилевський, зазначаючи, що "батько його був походженням грек із дворянської родини Караджі", подає такі дані:

32. Данилевский, цит. видання, стор. 96.

33. *Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина*, собранье и редактирование проф. Д. И. Багалеем, Харків, 1910, стор. 599.

34. В. Срезневский, цит. видання, стор. 486 і 490.

35. Д. И. Багалей, "Каразин Василий Назарович", *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Эфрона*, т. XIV, С.-Петербург, 1965, стор. 424.

”Засновник роду Караджі, Григорій Караджі, був софійським архієпископом у Болгарії переселився в Росію за Петра I. Син його Олександр був уже капітаном російської гвардії і помер у 1753 році в селі Рублівка поблизу українського містечка Мурафа (недалеко від Харкова — Ю. Л.). Син Олександра і батько Василя Каразіна Назар був уже відомою людиною. Що він розмовляв грецькою і турецькою мовами, то одержав він імп. Катерини II доручення таємно пробратися в Туреччину для огляду і зарисовки плянів фортець. Це було перед початком війни з Туреччиною. Назара Каразіна було рекомендовано цариці, як доброго інженерного офіцера.

”Назар Каразін, — подає далі Данилевський, — блискуче виконав завдання, хоч потрапив був у полон і загрозу страти на палі. Якимось чудом зумів переховати пляни і втекти з ними з-під варті, привівши з собою 3 000 арнаутів. Із загоном цих самих албанців і на чолі їх Назар Каразін ішов в авангарді російської армії проти спільного турецького ворога”.³⁶

Тут же Г. П. Данилевський подає цитату з того, що писав сам Василь Каразін про свого батька Назара (нібито в примітці до статті Василя Каразіна ”Речь о любви к отечеству”). Подаємо її за Данилевським:

”Майор, потім полковник Назар Каразін був у 1768 і подальших роках до початку турецької війни в секретних відрядженнях і переговорах у Молдавії, Валахії і Морей. Великий граф Румянцев-Задунайський сприяв йому особисто, писав йому листи навіть після його відставки... імператориця Катерина II нагородила його маєтком”.³⁷

Нарешті, в публікації про рід Ковалевських, що до нього належала матір Василя Каразіна, знаходимо такі дані:

”У 1770 році імп. Катерина II дала грецькому полковникові Назарові Олександровичеві Караджі, героєві війни з Туреччиною, який взяв Букарешт і прийняв російське громадянство, село Кручик недалеко від Харкова. Він прибув у своє село в 1771 році, прийняв прізвище Каразін і одружився з Варварою Яківною Ковалевською, жінкою виключних душевних якостей, начитаною, у всіх відношеннях видатною; після Євфалії Семенівни вона (Варвара Яківна — Ю. Л.) являє собою другу видатну представницю роду.

”Варвара Яківна залучила до Кручика культурних представників харківського провінційного суспільства, зуміла вихо-

36. Данилевский, цит. видання, стор. 97.

37. Там само, стор. 97-98.

вати свого сина Василя і дати йому широке коло зацікавлень. Рано овдовівши, вона одружилась удруге із своїм кузеном Андрієм Івановичем Ковалевським і продовжувала в Пан-Іванівці (очевидно, новіша назва Вільшани — Ю. Л.) збирати освічених людей. В числі їх був Григорій Савич Сковорода, який звичайно довгими уривками часу гостював у Ковалевських, мав у них свою кімнатку, де зберігав усі папери і твори. У них таки він закінчив свої дні 29 жовтня 1794. Сковорода мав великий вплив не тільки на Андрія Івановича, а й на двох синів Варвари Яківни Василя (Каразіна) і Петра (Ковалевського), а також і її кузена Петра Івановича Ковалевського. Всі вони опісля візьмуть діяльну участь у створенні Харківського університету.

”Василь Назарович дуже шанував свою матір, та не дружив із вітчимою і незабаром виїхав до Петербургу, поступив спершу в Кирасирський полк, а потім продовжував свою освіту в Гірничому корпусі... Коли Сковорода прищепив родині Ковалевських її широкі зацікавлення наукою і освітою, то Василь Каразін зумів своїми листами й оповіданнями розбудити в неї бажання участі в загальнодержавному житті”.³⁸

Як бачимо, незалежно від не виясненого грецького, болгарського чи сербського походження прадіда Григорія Караджі, — рід Василя Каразіна в цілому глибоко закорінений у Слобідській Україні. Тут жив і помер та похований ще його (по батькові) дід Олександр Караджі, як і його батько Назар Каразін (Караджі). Щождо лінії матері, то рід Василя Каразіна належить до основоположних для Слобідської України родів. За цитованою вище генеалогічною брошурою *Рід Ковалевських за 300 років* головні моменти історії цього роду Каразіна по лінії матері такі:

У 13 сторіччі, в час татарської навали, староруський православної віри рід Ковалевських переселився з південносходу України на північний захід в тодішню Литву, осівши в районі десь між Гродно і Ковно. (Не знаємо чи ця обставина грала роль в тому, що Василь Каразін обрав саме ці місця для свого нелегального переходу через кордон і втечі на Захід — Ю. Л.). В Литві рід Ковалевських ”приписався до відомого Литовського герба Доленга” (стор. 2-3) і якийсь час офіційно мав ім'я Доленга-Ковалевський. При всьому тому рід весь час зберігав і

38. *Род Ковалевских за 300 лет, 1651-1951*, Париж, 1951, стор. 15-16. (Гектографована брошура — екстракт із тритомової праці (недрукованої) про рід Ковалевських. Цінна головню генеалогічною таблицею. Див. рецензію Ілька Боршака в його паризькому журналі *Україна*, 1952, ч. 7, стор. 590).

захищав свою православну віру, не тікаючи від поляків до Москви — і не приймаючи католициство.

На початку 17 століття рід переселяється до Богуслава на Київщині. Тут під час Хмельниччини зринає історичне ім'я Івана Ковалевського, що був одним із найближчих дорадників гетьмана Богдана Хмельницького, його видатним дипломатом, генеральним осавулом і командувачем козацько-української кінноти, а після смерти Богдана — опікуном при малолітньому спадкоємному гетьмані Юрію Хмельницькому, фактично керуючи державою (стор. 6). До речі, в IX і X томах *Історії України-Руси* М. Грушевського ім'я Івана Ковалевського в згаданих вище ролях згадується на 35 сторінках.

Після поразки української армії Хмельницького під Берестечком реєстр козаків зменшується. З козаків, найбільш загрожених і непримирених до польського фєвдалізму, починається переселенський рух на Схід, в тому числі й на землі теперішньої Слобожанщини. Тут у безнастанних кривавих боях з татарськими напасниками переселенці створюють Слобідські козацькі полки з традиційним козацьким ладом. Іван Ковалевський ще в 1640-их роках засновує на Полтавщині (в районі теперішніх Сорочинець) село Ковалівка. Це село було знищене татарами, в бою з якими згинув Іван Ковалевський (1662).

Про Слобідсько-українську гілку роду Ковалевських, генеалогічна публікація подає такі інформації: брат Івана Ковалевського Семен влітку 1651 року з великою валкою козаків переселяється на верхів'я Північного Дінця і засновує там містечко Вільшану. Валка Семена Ковалевського "прийшла на нові місця не тільки з своїм майном, але й із похідними церквами й дзвонами, і привезла з собою гармати для майбутньої фортеці. Семен поліг у бою з татарами в 1682 році. Сестра Семена Євфалія вийшла заміж за Григорія Донця (Захаржевського) майбутнього Харківського полковника. Це коло людей відіграло видатну роль в організації життя та оборони Слобідської України. В доданому наприкінці генеалогічної брошури "поколінному списку" роду Ковалевських на Слобожанщині є ще імена: Яків Семенович, золочівський сотник; Яків Васильович, вільшанський сотник; Яків Якович, осавул Харківського полку; Варвара Яківна Ковалевська (за першим одруженням дружина Назара Каразина і матір сина Василя Назаровича Каразина), вдруге одружилась із кузенком Андрієм Івановичем Ковалевським, власником родового маєтку у Вільшаній).³⁹

39. Там само, стор. 2-14.

В цьому видимо неповному недосконалому "поколінному списку" бракує імени батька Варвари — Якова Івановича Ковалевського, сотника Харківського полку. Обидва порівняно солідніші біографи В. Каразина — В. Срезневський (стор. 486) і Григорій Данилевський дають відомості про цього батька Варвари Яківни — матері Василя. Г. П. Данилевський при цьому згадує і українське прізвище матері Варвари Яківни: "батько матері його (тобто Василя Каразина), Яків Іванович Ковалевський був сотник Харківського полку, одружений з М.В. Магденко" (стор. 101).

Зрештою, як побачимо далі, існують листи і твори Василя Каразина, які свідчать, що Василь був свідомий свого українського козацько-старшинського роду по лінії матері та ролі української козацької старшини в заснуванні Слобідської України з її власним козацьким ладом. Це — "Лист до видавця *Молодика* Бецького з 2 березня 1842", в якому Василь Каразин згадує про своє і Сквороди одночасне перебування у Вільшані.⁴⁰ Особливо ж цінне свідoctво тієї свідомості своєї Землі являє майстерний історичний есей Василя Каразина під заголовком "Взгляд на украинскую старину", опублікований в українському альманасу *Молодик*, що про нього буде мова далі.

По лінії батька Василь Каразин походить, мабуть, таки з грецького роду Караджі, що вийшов із Аргосу на Пелопонесі (пощастило приватно довідатись, що дані про це походження є також в архіві роду Ковалевських, тепер очевидно в Парижі, де видано і згадану брошуру *Род Ковалевських за 300 лет*).

По лінії матері Василь Каразин походить безпосередньо із козацько-аристократичного роду Ковалевських, який в особі Івана Ковалевського брав керівну політичну і військову участь за гетьмана Богдана Хмельницького. Може тому й не випадково Василева мати Варвара Ковалевська спершу назвала сина, як свідчить сам В. Каразин (див. мотто), Богданом. Але для російського священника таке ім'я видимо здалось несприйнятним і він охрестив Богдана Василем. Це одначе не змінило того факту, що слобідсько-український дворянин Василь Каразин своїм безпосереднім родовим корінням цілковито належав до Слобідської України і її засновчої козацької аристократії.

В наступних розділах побачимо, як Василь Каразин своєю діяльністю блискуче ствердив своє і походження і найперше ім'я, що його дала йому при народженні мати — горда й свідомо свого роду українка.

40. (Василь Каразин), "Письмо к издателю "Молодика" Бецкому 2. III. 1842"; див. цитовані *Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина...*, стор. 913.

V. КАРАЗИН І СКОВОРОДА

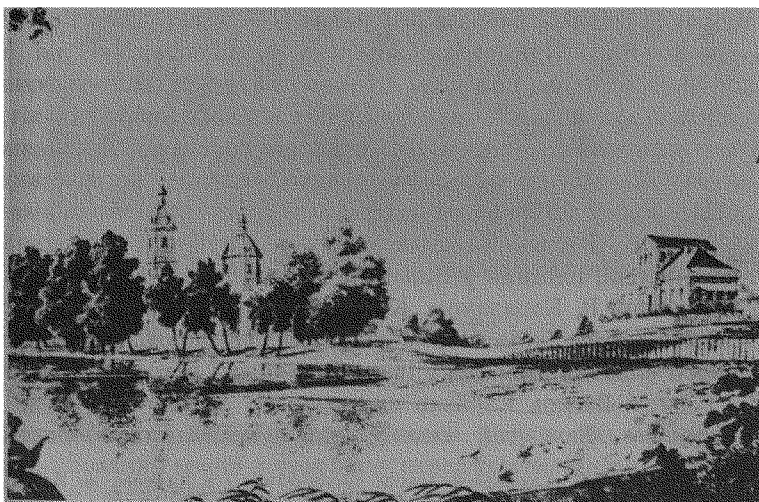
"Тоді, можливо, напишу я біографію нашого мудреця, недостатньо в різних журналах подану, та й то уривками з 1810 року, бож із того року тільки почали догадуватись, що ми під чубом і в українській свитці мали свого Пітагора, Орігена, Ляйбніца".

В. Каразин, Лист до видавця Молодика (1842)

"Не той глупий, хто не знає (ще не народився той, хто все перезнав), але той, хто знати не хоче".

Г. Сковорода (з листа 1787 року)

У попередніх чотирьох розділах була мова про такі моменти з біографії і діяльності В. Каразина: невдала спроба Каразина втекти за кордон; перший лист до імператора Олександра І; який (лист) привів Каразина до впливу на молодого імператора і до спроб "перевороту згори вниз"; паралелі до шіллерівського трагічного образу мальтійського лицаря, маркіза Поза, що при еспанському троні опинився в ролі "емісара" національно-визвольної боротьби Нідерляндів проти еспанського гніту; українсько-грецький родовід Василя Каразина.

Будинок В. Каразина в Кручику на Харківщині, згодом спалений, що в ньому містилася велика книгозбірня, архів і лабораторії.

Василь Назарович Каразин рано втратив батька — 1783 року, коли Василеві було тільки 10 літ. Мати його, Варвара Яківна Ковалевська вийшла заміж удруге (1784) за свого кузена (троюрідного брата) Андрія Івановича Ковалевського — на той час власника спадщинного маєтку Ковалевських у Вільшані. Сюди, у спадщинне гніздо свого роду, Варвара Яківна з своїм сином Василем зразу ж перебралась із Кручика (пізніше його успадкував Василь Каразин). Мати, що не раз залучала Григорія Сковороду в гості до Кручика, потурбувалася про ще систематичніші й триваліші відвідини Сковороди у Вільшані. Тут (як твердить згадувана раніше брошура *Род Ковалевских за триста лет*) Сковорода, що славився як першорядний педагог і виховник, "мав виключний вплив... на Василя Каразина" (стор. 15-16).

Дивує відсутність у дотеперішніх біографічних писаннях про Каразина (і про Сковороду) як окремих фактів, так і самої теми стосунку між двома діячами. Прогалина ця то більш прикра, що вияснення того стосунку між Карaziном і Сковородою пролило б нове світло на обох діячів, як піонерів українського відродження напереломі 18-19 століть.

СПІЛЬНІ ДНІ У ВІЛЬШАНІ. На щастя, про роки у Вільшані (що були, мабуть, і роками навчання Василя у Сковороди*) маємо виразні свідчення в листах Каразина і Сковороди. Василь Каразин пам'ятав ті вільшанські дні з Сковородою всі дальші півсотні літ свого життя. За шість місяців до смерті Каразин ще думає про вчителя своїх юнацьких літ, клопочеться його писаною спадщиною, спорудженням пам'ятника на могилі філософа, плянує написати його повну біографію. Тепер, добираючи матеріал до третьої книжки альманаха *Молодик*, Василь Каразин розшукує і публікує важливий лист Сковороди, писаний у Вільшані 26 вересня 1790 року і тоді ж скопійований В. Карaziном. Каразин супроводить публікацію того листа своїм коментарем-спогадом (у формі листа до офіційного видавця *Молодика* Івана Бецького з датою 2 березня 1842). У листі Василь Каразин пише:

"Посилаю Вам той самий лист українського нашого

* В. Каразин і Г. Сковорода могли зустрічатися і в Харкові, де Василь учився в пансіоні Шульца приблизно з 1780 року; Сковорода "Харків любив, відвідував його часто", — свідчить друг і біограф Сковороди М. Ковалінський (Григорій Сковорода. *Твори в двох томах*, т. 2, Київ, 1961, стор. 520).

Сковорода, як відомо, любив зустрічатися із своїми навіть меншими учнями.

Григорій Савич Сковорода

філософа, що його Ви мати бажали. Тільки він не оригінал, а скопійований мною з оригіналу перед самою його відправкою на пошту в Орел, до тайного радника Михайла Івановича Ковалінського. Я тоді, тобто за понад півстоліття, зберіг не тільки правопис шановного Сковороди, але, скільки міг, навіть і руку (почерк) його. Ось чому дехто помилився, вважаючи цю копію за оригінал. Так я про нього і чув, втративши через

давність часу з уваги і пам'яті всю цю обставину. Тож Ви можете уявити моє здивування, коли я побачив копію в руках нашого архипастира пр. Інокентія, який так прихильно запропонував його для нас. Сковорода жив тоді в селі давно померлого мого вітчима Андрія Івановича Ковалевського в Іванівці (Іванівка чи Пан-Іванівка, очевидно, паралельна назва Вільшани — Ю. Л.), яка тепер належить панові Кузину. Там його (тобто, Сковороди) і могила. Вона дістане достойний пам'ятник, як обіцяв мені Кузьма Нікітич (Кузін), цей небуденний громадянин і надзвичайна людина для всякого добра суспільного; тоді, можливо, напишу я біографію нашого мудреця, недостатньо в різних журналах подану, та й то уривками з 1810 року; бо з того року тільки почали догадуватись, що ми під чубом і в українській свитці мали свого Пітагора, Орігена, Ляйбніца”.

Високою оцінкою Сковороди Василь Каразин випередив свій час на багато десятків років. Поруч моментів загальних у цитованому листі В. Каразина відчувається особистий сантимент до Сковороди, до тих вільшанських днів приятелювання учня з учителем-філософом.

Цікаво, що також у скопійованому й опублікованому в *Молодику* листі Сковороди з Вільшаної-Іванівки помітно подібний особистий сантимент до тих само днів у Вільшані. Вільшана нагадує Сковороді місце його народження в Малоросії біля Лубень, наче пробуджує в мандрівникові почуття єдності цілої України, штучно порваної в той час на адміністративні шматки під назвами: Малоросія, Слобідсько-Українська губерня, Новоросія (Таврія)... Лист Сковороди:

“Із Вільшаної Іванівки 1790 року, вересня 26.

Найлюбіший з людей Михайле!

Мати моя, Малоросія, і тітка моя, Україна, посилають тобі в дар мою дочку Авігею “Ікону Алківїдськую” (...). Нині скитаюся у мого Андрія Івановича Ковалевського. Маю моему монашеству повне заспокоєння, краще за Бурлука. Земелька його нагорная, лісами, садами, пагорбами, джерелами цятована. На такому місці я родився біля Лубень. Але ніщо мені так не потрібне, як спокійна келія (...). О, якби здійснилось на мені оце! ‘Давид мелодивно виграє дивно. На всі струни ударяє. Бога вихваляє’. На се я родився. Для сього пію”.

В цьому початку довгого листа у Сковороди наче проривається почуття якогось щастя, помноженого припливом творчого надхнення. “Спокійну келію” в мастку у Вільшані філософ мав. Про неї подбала для вчителя свого сина Василя його мати, Варвара Яківна Ковалевська.

Про сквородинську "келію" у вільшанському маєтку існує така вістка:

"В селі у поміщика Ковалевського невеличка кімнатка, вікнами в сад, окрема, затишна, була його останнім житлом. А втім він бував у ній дуже рідко, звичайно або розмовляв з господарем, теж старим добрим, благочесним, або ходив по саду і по полях" (Г. П. Данилевський, *Сочинения*, том 21, Петербург, 1901, стор. 68-69).

Інше свідчення очевидця стосується взаємин Василевої матери, Варвари Яківни, із Григорієм Сквородою. Зять Ковалевських, Н. С. Мякий у листі від 10. 1. 1856 писав Г. П. Данилевському:

"Г. С. Скворода жив останній час у мого тестя, колезького радника Андрія Івановича Ковалевського, в селі Іванівці, сорок верст від Харкова. Він мав великий вплив на господаря, втихомирюючи його нервову вдачу, що розряджалася грозою над домашніми і прислугою і *поважаючи від душі його дружину, розумну і шляхетну* жінку. А від інших жінок Скворода віддалявся" (Г. П. Данилевський, там само, стор. 82. (Підкреслення моє — Ю. Л.).

У світлі цих даних здається природним було б для Василя Каразина, що рано втратив батька, "високо шанував" свою матір і недолюблював "нервового" вітчима, — відчувати у загалом прихильного до молоді Сквороди не тільки звичайного вчителя, а й друга чи духового батька.

До "спільних днів у Вільшані" належить також імовірна допоміжна участь Василя Каразина в "сквородинському самвидаві". Твори Сквороди за його життя поширювалися досить сильно і здебільша рукописно, автографами і копіями. В цитованому вище листі до *Молодика* Василь Каразин пише про роблену ним копію листа Сквороди і про набуту ним майстерність у копіюванні писань філософа геть аж до автентичного наподоблення "почерку" Сквороди. Існують докази на те, що того часу в Вільшані писалися, редагувалися і копіювалися деякі найважливіші твори Сквороди, зокрема третя редакція "Ікони Алківїядської", згаданої в цитованому вище листі Сквороди і зробленої, як твердить у примітці редактор двотомного видання Сквороди, "після 1785 року" (Г. Скворода, *Твори в двох томах*, т. I. Київ, 1961, стор. 618). У цитованому вище вільшанському листі 1790 року Скворода хвалиться, що пише два твори — "Древній мір" і "Битва Міхаїла з Сатаною" — та ще не може їх вислати разом з доданою до листа "Іконою Алківїядською": "*Потерпимо трохи. Робляться копії*", — пише

Сковорода (Сковорода, цитований двотомник, том I, стор. 387. Підкреслення моє — Ю. Л.). Очевидно, частина тієї копіювальної праці мусіла припасти винятково здібному, сумлінному в праці власному учневі Сковороди — Василеві Каразину.

Проблема загального впливу Сковороди на В. Каразіна не вичерпується цими особисто побутовими деталями, а радше ставиться ними.

Розмір цього конспективного етюдів головно про цілість українського аспекту многогранної діяльності й особистості Василя Каразіна дозволяє нам заторкнутися тут тільки декотрі приклади загального впливу Сковороди і його творчості на В. Каразіна.

Чотири роки по смерті філософа Василь Каразін, з'ясовуючи в листі до царя причини своєї спроби втекти за кордон, підкреслив, між іншим, свій, сказати б, сквородинсько-філософський життєвий ідеал. Каразін пише:

"Пристрасть моя до науки і *спосіб філософського життя*, що його я почав провадити майже з дитинства мого, нарешті, саме здоров'я відтягли назавжди мене від думки продовжувати службу... я добровільно відмовлявся від нагод одержати чин... понад усе боявся я, що не знайду з усіма можливими нагородами того щастя, що його знаходив у себе в кабінеті або в сільському гаю своєму" (В. Срезневський, "Каразін Василь Назарьевич", *Русский Биографический Словарь*, Том VIII, стор. 486. Підкреслення моє — Ю. Л.).

Не треба брати цієї заяви надто буквально. У Каразіна, як, до речі, і в Сковороди, втеча від офіційної та казенної кар'єри зовсім не означала втечі від діяльності взагалі, в тому числі й громадської. Навпаки, це була втеча від активності пусто-порожньої, "суєтної", задля того, щоб усі сили вкласти в активність творчу, продуктивну і за своїм покликанням.

Щодо Сковороди Дмитро Чижевський зформулював цю діяльну настанову так: "Життя є філософія і філософія є життя. Така основна думка"... "певна практична проблематика є завершення і ціль теоретичної частини філософії. Теорія має вести до певної *praxis pietatis*" (Дмитро Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні*, Прага, 1931, стор. 38).

Подібні характеристики дають знавці і Каразінові (хоч він був з фаху не філософ, а дослідник-природознавець, публіцист, громадський діяч — у всьому з нахилом до теоретичного мислення): "Каразін не задовольнявся теоретичним опрацюванням наук: він шукав їх застосування до діла" (В. Срезневський, цитоване джерело, стор. 486). Італієць Леслі, що

відвідував Каразіна в його маєтку на селі, писав про нього: "Це був ум жадібний до знань, душа палка, спалювана жагою діяльності... Василь Назарович залишався теоретиком і в практиці" (у Г. П. Данилевського, цитоване видання, стор. 105).

Свою роллю близької до імператора людини Василь Каразін розглядав не як практичну кар'єру діяча державного апарату, а як мислителя — дорадника. В 1820 році Каразін писав у записці для царя: "міністрів я цілком поминув. Їхня справа виконувати волю царя, діяти, безупинно діяти... *Не можна сполучати з успіхом дві цілком різні справи душі*".* Останнє речення Каразін підкреслив, як, видимо, принципову для нього тезу, що її він хотів дотриматися в житті сам і радив дотримуватись імператорові.

Не беруся твердити, чи маємо тут пряме запозичення, вплив, а чи тільки спорідненість і паралельність мислення. Але цю саму тезу розвинув Григорій Сковорода в подарованій 1790 року пізнішому приятелеві Каразіна Якову Донець-Захаржевському "Книжечці Плутарховій про душевний спокій". У ній Сковорода пише:

"Біс самолюбної волі до того бісється, щоб усі обдаровання загарбати, і мучиться... Такий був Діонісій цар Сікільський. Не вистачало йому царського скіпетра. Запалювався перевищити Платона любомудрієм, а Філоксена — віршуванням. Звідсіля родилися гіркі плоди: Філоксенові — каторга, Платонові — кабала, а цареві — черва і міль. Таким не був Олександр Македонський. Він чужим обдаруванням не заздрих, задовольняючися вінцем самодержця. А безумні люди всі якості в одне місце злити і вкрасти рвуться, щоб бути разом і градоначальником, і воєначальником, богословом, і філософом... А бач і самим святим не всі дано обдаровання" (т. II, стор. 201).

Каразін любив уживати окремі вислови Сковороди, як "крилаті фрази", для посилення власної думки. Цікавий приклад такого користання являє підписане ініціалами В. Каразіна (В. К.) в ролі лідера Філотехнічного Товариства оголошення "Про відкриття палати державних маєтків" (*Харьковские Губернские Ведомости*, 1939, ч. 1, стор. 1). Каразін включив у це оголошення своєю суттю відродженську думку: "віднині у цілий побут 20 мільйонів міцних, могутніх і здібних хотінь вводиться 'дух животворящ'".

* В. Н. Каразін, "Из записок, писанных к графу В. П. Кочубею". *Полярная Звезда*, Лондон, кн. 7, випуск 2, 1862, стор. 66. У пізніші часи, коли Каразін втратив доступ особисто до царя, він передавав (навіть замовлені йому царем) записки через міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея.

Відомий вислів Сковороди "дух животворить" Каразин міг знати ще в 1790 році, коли мав на руках автограф твору філософа "Ікона Алківіядская", де цей вислів Сковородою підкреслено (Сковорода, *Твори в двох томах*, т. II, Київ, 1961, стор. 381).

Подібних прикладів впливу чи наслідування Сковороди в Каразіна можна б знайти більше, та задля стислоти викладу зазначимо лише три для нашої теми важливіші. Це мотиви — мислителя і кесаря; сквородинського міту Відродження; місії Харкова, як майбутнього освітнього центру України.

ФІЛОСОФ І ЦЕЗАР. Виразний вплив творчої думки Сковороди позначився вже на першій історичного значення дії Василя Каразіна — його листі 1801 року до 23-літнього імператора Олександра I, що мав тоді славу людини доброго серця. Як уже було згадано в попередніх розділах, Каразінів лист написано з наміром пробудити до відповідної мужньої дії спадкоємця трону однієї з найбільших імперій світу, накреслити йому програму тієї дії. Подібну місію впливу мислителя (Плутарха) на кесаря Римської імперії Траяна змальовує Сковорода в творі "Книжечка Плутархова про душевний спокій". У передмові до неї, написаній 13 квітня 1790 року у формі листа до Якова Донця-Захаржевського (мабуть, брата пізнішого спільника Каразіна в боротьбі за створення університету в Харкові) Сковорода з'ясує успішний корисний вплив філософа на кесаря:

"Він (Плутарх — Ю. Л.) був друг і наставник доброму Траяну-кесарю. Нехай же буде і нам. Премудрість не вмирає. Траян був такого доброго серця, що римляни, після нього, обравши кесаря, так прославляли: 'Будь щасливий, як Август, і добрий, як Траян!' Він вийшов на вселенський престол, мов всевітнє світило, щедротами всіх осяяв. Воістину легко було Плутархові запалити до правди, до милосердя і мужности таке шляхетне серце" (Сковорода, цитоване видання, том II, стор. 190).

Нема підстав сумніватися, чи міг цитований твір Сковороди бути доступним для Каразіна? Поперше, цитований лист-передмову писано в 1790 році, тобто в часи особистих контактів Каразіна з Сковородою; подруге, автограф "Книжечки Плутархової" із супровідним листом-передмовою подаровано Я. М. Донець-Захаржевському, людині близькій Каразінові; потретє, весь цей твір з передмовою пізніше опинився в архіві харків'янина Ізмаїла Срезневського, лідера близької Каразінові групи харківських романтиків. Словом, сквородинський автограф "Книжечки Плутархової" в хронологічному,

територіальному і людському відношенні циркулював у безпосередньому оточенні В. Каразина.

СКОВОРОДИНСЬКИЙ МІТ ВІДРОДЖЕННЯ. В "Іконі Алківіядській", що її сам Сковорода (в копійованому Каразином вільшанському листі) слушно назвав одним із своїх кращих творів, знаходимо капітальний для світогляду нашого філософа поетично-філософський образ світу. Сковорода розглядає тут світ як єдність антитез, що одна одну породжують і так творять вічність, забезпечуючи перемогу життя над смертю. Твір перейнято мотивом "Воскресіння", тріумфом духа "істини" над силами зла й неправди, "плоть адже ніщо"... "дух животворить" (цитований том I, стор. 381). ..."єдиний центр ...Та коли се начало і сей центр є скрізь, а оточення його ніде нема, тоді бачу я в сьому цілому світі два світи, що творять один світ: світ видний і невидний, живий і мертвий, цілий — і руйнований. Сей риза, а той — тіло, сей тінь, а той — дерево, сей речовина, а той — іпостась, тобто основа. Отже, світ у світі то вічність у тлінні, життя в смерті, повстання в сні, світ у тьмі, в брехні істина, в плачі радість, у відчай надія" (Сковорода, цитоване видання, том I, стор. 381-382). І далі: "Сіє чудесне начало: в немошах — сила, в тлінні — нетління"... "тоді ж починається курчатко, коли псується яйце. І так завжди все йде в безконечність ... древо жизні стоїть і триває"... (там само).

Цією філософією безсмертя і вічності Сковорода наче робить підмурівок для своєї версії міту "Воскресіння". В розп'ятті тіла Христа Сковорода бачить насамперед символ воскресіння і відродження: "В помираючій на хресті Христовій плоті вмирає весь абсурд 'історіяльний' і достойно звучить голос сей: 'Совершилося'. Тоді померкне соңце, роздирається вся 'фігуральна завіса', а світає ранок всесвітнього і світлого воскресіння. Зима перейде, дощ відійде... квіти явилися на землі" (Сковорода, "Ікона Алківіядская", *Твори в двох томах*, том I, Київ, 1961, стор. 389-390). Отак, ідучи шаблями обґрунтування "воскресенсько-відродженського" міту, Сковорода в цьому творі надає йому зрештою майже революційного звучання:

"Щаслива земля: коли сей мертвець устав, коли сей Іосиф вийшов із твердині, коли Сампсон проснувся, розірвав в'язу, згорнув небо, як сукно, потряс землею і розігнав усіх поганських фігур сторожу" (Сковорода, там само, стор. 398).

У цитованому вище вільшанському листі Сковороди, скопійованому Василем Каразином, Сковорода пише, що "робиться копія" його твору "Битва архистратига Міхаїла з Сатаною". В листі-передмові до цього твору (з датою 19 червня

1788) Сковорода далі роз'яснює, конкретизує своє розуміння євангельського "воскресіння" як всезагального символу:

"Що ж бо то дію? А що! Завжди благословляючи Господа, славим воскресіння Його! Це моя дія і надія! Бо що таке воскресіння? Воскресіння є вся земля Ізраїлева. Прямо сказати, весь біблійний світик, нова і стародавня Єва... "Кажеш, чого ж бо то не всі у цій земельці втішаються, а жадають, нарікають і кленуть її?" (Г. Сковорода, цитоване видання, том I, стор. 438-439).

Звичайно, було б анахронізмом і навіть помилкою вбачати в поданих вище філософічних міркуваннях Сковороди і в його тлумаченнях біблійних символів свідому програмову настанову Сковороди на українське відродження — термін на ціле століття пізніший. Але, з другого боку, нема сумніву, що такі думки Сковороди, об'єктивно беручи, підготовляли інтелектуальний ґрунт і клімат для українського пробудження і для всього подальшого формування на Україні міту відродження. Не могли ті сквородинські візії пройти безслідно крізь тонкий і пильно звернений у майбутнє ум Василя Каразіна.

ВІДРОДЖЕНСЬКА МІСІЯ ХАРКОВА. Зрештою Сковорода сам постарався про таке дійове сприймання його відродженських передбачень і візій. У тому самому листі з Вільшани від 26 вересня 1790 року Сковорода пророкує містові Харкову місію "сонця" (очевидно, в сенсі освітнього і культурного вогнища країни). Цитуємо той лист: "листа скорочу, тільки припишу проспівану мною в Харкові Харкову пісеньку в серпні: "Орація до Бога за місто Харків". (Oratio ad Deum in urbem Zacharopolim).

За вихідне мотто до своєї "пісеньки Харкову" Сковорода взяв слова пророка Захарії: "Сім очей Господа". Перетворюючи за своїм звичаєм ті слова на власний багатозначний символ і називаючи Харків "містом Захарії", — Сковорода пророчить Харкову високу місію. Вірш закінчується закликом:

*О, розкрий твої очі, змилювавшись на нього,
Так місто Захарія буде сонцем!*

Дванадцять років пізніше цей немов місяністичний мотив Сковороди знайшов своєрідний відлук у славетній харківській промові Василя Каразіна на зборах дворянства Слобідсько-Української губернії із закликом до нього пожертвувати значні суми на заснування Харківського університету. Про те, як йому вдалося для досягнення своєї мети перемогти і гострий опір Петербургу і сонну пасивність українського дворянства, буде мова в наступному розділі.

VI. БОРОТЬБА ЗА ОСВІТНІЙ ЦЕНТР ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

"... і раптом у самий розпал свого фавера (успіху в імператора — Ю. Л.) бере відпустку і пропадає у своїй вітчизні в Малоросії. Не думайте, що він поїхав відпочити, набрати нових сил, такі люди не стомлюються. Ні, він повертається через кілька тижнів до Петербургу з 618 000 рублів сріблом, що їх він вимолвив, виплакав у харківського і полтавського дворянства й купецтва на заснування університету в Харкові... Все йде добре, але вже помітно якусь неприязну силу, яка то там підкотить колоду під колеса, то тут спустить гальма... Затверджено проєкт Харківського університету, але колосальний задум Каразіна звужується... Він мріяв про центральний учбовий заклад не тільки всієї Малоросії, а й південно-західніх слов'ян, навіть греків. Йому хотілося залучити туди найбільші знаменитості вченого світу. Ляляс і Фіхте дали згоду їхати, викликані ним, але уряд вважав їх не по кишені..."

А. Герцен, Імператор Олександр I і В. Н. Каразін.

1. СТАРОКИЇВСЬКА ТРАДИЦІЯ ПЛЮС МОДЕРНИЙ ЗАХІДНЬОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД.

Початок змагання Каразіна за створення Харківського університету припав на 1801 рік, тобто якраз на соту річницю "Академії Могилянсько-Мазеповіянської в Києві" (таку назву її вживав Теофан Прокопович). Стараннями гетьмана Мазепи давня Києво-Могилянська Колегія (заснована 1632) дістала і від імператора Росії титул і права академії указом 1701 року. Офіційна столітня річниця Київської Академії збіглась із її упадком.

Москва, ліквідуючи у 18 столітті козацько-гетьманську державу, нищила поступово і її культурну твердиню — Академію. 1780 року згоріла бібліотека Академії, найбільша на Україні. 1786 року Київську Академію позбавлено її матеріальної бази шляхом секуляризації українських монастирських маєтків. 1817 року Київську Академію закрито. Україна лишилася без свого освітнього сонця.

До відкриття Харківського університету Києво-Могилянська Академія була єдиним вищим учбовим закладом Наддніпрянської України (у Галичині Львівський університет існував з 1661 року, але 1805 року його тимчасово закрито). До відкриття

*Герб міста Харкова
(затверджений 1781 р.)*

Московського університету (1755) "Академія Могілянсько-Мазеповіянська" в Києві була центром освіти на всю Східню і частини південно-східню Європу. Своєю структурою і силами Київська Академія наближалася до рівня подібних вищих учбових закладів на Заході, мала з ними зв'язки. Щождо України, то, на думку професора Олександра Оглоблина, "тут формувалися кадри української провідної верстви".*

Василь Каразин мав можливість добре пізнати історію Києво-Могілянської Академії щонайменше з двох джерел. З урядового доручення він ще раніше колись писав був записки до історії фінансів, медицини й освіти в Російській імперії на підставі петербурзьких і московських архівів. Архівні дані знаменито доповнив Каразинів домашній учитель Григорій Сковорода, який учився 10 років у Києво-Могілянській Академії, знав її досконало і свідомо переносив її традиції на Слобожанщину. Цим, мабуть, і пояснюється те, що в Каразиновому "колосальному задумі" (вислів Герцена) Харківського університету відчуваються масштабність і традиції Києво-Могілянської Академії: міжнародний проєктований засяг Харківського університету, його роля у формуванні української провідної верстви, понадстановий характер університету, самоуправа його як "наукової колонії", залучення до викладання західноєвропейських учених, наголос на вивченні латини, як однієї з мов викладання, — майже всі ці і їм подібні прикмети Києво-Могілянської Академії знаходимо в каразинському задумі й проєкті Харківського університету.

*Олександр Оглоблін, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью-Йорк - Париж - Торонто: *Записки НТШ*, том 170, Видання ООЧСУ, 1960, стор. 136.

Було б, однак, грубою помилкою зводити харківський університетський задум Василя Каразіна до самої київської традиції. За сто літ наукове життя в Західній Європі пішло швидко вперед, залишаючи з кожним роком далеко позаду обмежувану Москвою Києво-Могилянську Академію. А Василь Каразін належав до того нечисленного в нас типу українця, що свій український патріотизм органічно і постійно поєднував із європейськістю. Інтелектуально він майже суцільно був європейцем, що часом казав і перше в Європі слово, робив першу ініціативу чи винахід. Зокрема він знав західноєвропейські університети в їх сучасному й минулому. Це спеціально підкреслив академік Дмитро Багалій у його найповніший дотепер двотомовій історії Харківського університету.* Відзначаючи в харківсько-університетському задумі і плянах Каразіна вплив західноєвропейських зразків, Багалій пише: "... особливо помітний був вплив ідей Мейнерса — історика європейських університетів" (Багалій, том I, стор. 209).

Зрештою, киево-могилянська академічна традиція сама була значною мірою європейською. Отже, природно й логічно творець Харківського університету був у своєму творі свідомо суверенний: "Мені не хочеться, — писав Каразін у приватному листі до професора Іллі Тимковського, колеги в справі організації університету, — щоб ми були в чому б то не було під опікою Петербургу і Москви" (Н. В. Шугуров, "Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени" (*Киевская Старина*, 1891, ч. 9, стор. 386).

Головна трудність і проблема для Каразіна була не в задумі чи проєкті Харківського університету, а в тому, як його здійснити супроти запеклого опору з боку імперської бюрократії, від урядових вельмож у Петербурзі до губернатора в Харкові. Не для того імперська бюрократія насильно гасила київське академічне вогнище, щоб зразу ж дозволити на Україні модерний європейський університет. Не те що свої великі гроші, а навіть простого дозволу на той університет на збір добровільних українських пожертв Петербург не хотів давати. Щоб здобути дозвіл, потрібно було українського маркіза де Пози при імператорському троні. Щоб зрушити русифіковане українське дворянство на подвиг великих добровільних пожертв і боротьби за університет — потрібно було громадсько-політичного українського провідника великого масштабу, непохитної віри,

*Проф. Д. И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета*. том I (1802-1805), Харків, 1893-98, 1204 стор.; том II (1815-1835), Харків, 1904, 1136 сторінок. Далі посилання на це джерело скорочено: Багалій, том... стор...

невичерпної енергії, бистрого й глибокого ума. Василь Каразин, взявши на себе ті обидві ролі, зважився на незвичайно тяжкий, затяжний політичний бій. І майже виграв його для університету, але програв при тому свій добробут і велику імперську кар'єру.

Перший плян дії народився в Каразіна, мабуть, тоді, коли він розробляв у Петербурзі для імператора записку про ним же заініційоване міністерство освіти (до речі, перше на той час у світі!). Тримаючи свій "колосальний задум" у таємниці від вельможних бюрократів, Каразин в особистій обережній розмові з Олександром I здобув у нього згоду на ідею створення університету в Харкові. Указ Олександра I про утворення міністерства освіти був виданий 8 вересня 1802. Що розмова Каразіна з царем про університет у Харкові була раніше, свідчить один цінний документ — лист Каразіна від 2 травня 1802 року з Петербургу до впливового в Харкові протоієрея Фотієва, якому Каразин під суворим секретом довірив свою таємницю.

2. ПЕРВІСНИЙ ПЛЯН ДІЇ.

У листі до о. Фотієва видно Каразінову стратегію і тактику боротьби за новий освітній центр України. Ми бачимо тут, мабуть, уперше Василя Каразіна одночасно в двох ролях задля однієї мети: в ролі маркіза де Пози при імператорі і в ролі українського лідера, який уже готує власні сили на Україні. Підкреслюючи, що пише покищо суворо таємно ("зберігати сіє в тайні до переведення в дію"), Каразин для заохочення свого харківського однодумця признається, що в розмові з імператором "висловив йому думку про заснування в Харкові університету"; що був би створений краще за московський і гідний був би називатися центром освіти південної Росії. "Ідею мою, — пише в листі Каразин, — прийнято прихильно, і я вже заходився був накреслювати плян, щоб діяти..."

"Нічого й говорити про користь цієї установи і славу, що від цього для нашої вітчизни України прийти може. Ви далі за мене все це бачите і можете іншим показати з властивою Вам переконливістю. Скажу тільки, що витрат — аби була на саме діло добра воля — боятись нічого... Якщо дворянство, ухваливши зібрати 200 тисяч рублів, себто по одному рублю за душу поміщицьку, запросить до цього міських жителів різних станів. (...) А на попередні витрати і заходи зобов'язуюсь я виклопотати належні дворянству з казни 70 тисяч рублів" (...).

"Серце радіє, уявляючи вплив, що його справить ця установа

на край наш, у всіх відношеннях моральних, фізичних і політичних. Харків процвіте за найкоротший час і матиме честь постачати найосвіченіших синів вітчизни... (..).

"В університеті повинно бути дворянський факультет: філософський, юридичний, медичний і богословський. Потрібних професорів належить виписати, не шкодуючи витрат, із краших країн за допомогою відомого мені професора тутешнього, що візьме на себе подорож до Німеччини. Латинська мова послужить засобом викладання, вона сама собою вдосконалиться від частого вживання і високої словесности, що її клясу запровадити треба. Чужоземців, гадаю, приманить до нас більше клімат і достаток, що нагадуватимуть їм їхню батьківщину. В усій установі не буде ніяких розподілів за станами і заможністю. Кожний студент буде рівний іншому, хто б не був його батько. Тільки одні таланти і пильність даватимуть перевагу... (це породить змагання)... Одначе, Ви самі бачите доконечність зберігати сіє в тайні до переведення в дію. Таким чином... дворяни не погребують прославляти край народження свого красними мистецтвами... Оце головні риси сього пляну, що його я готую, і коли побачу, що дворянство уповноважить мене зробити формальну пропозицію Монархові, постараюсь, щоб його було височайше затверджено, і приїду для особистих і місцевих розпоряджень ще цього літа". *

Як бачимо з цього Каразинового листа, великий плян розраховано фінансово і морально-політично на слобідсько-українське дворянство, як власну силу. Та її ще треба організувати, перевести з потенційної в кінетичну форму. Каразин свідомо бере на себе це політичне завдання.

3. НАЦІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ГРУНТ І ОСОБЛИВОСТІ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ.

"Найбільш характерна особливість Харківського університету, — пише Д. Багалій, — у тому, що його засновано завдяки співчуттю і матеріальній підтримці харківської суспільности."** І дійсно: те, що було незвичним для російських офіційних порядків (де все для центру і з центру, для казни і з казни!), те для України було природним і доконечним —

*Лист Каразина до о. Фотієва, див. у Г. П. Данилевського: "Василий Назарьевич Каразин". *Сочинения Г. П. Данилевского*, том 21, СПб., 1901, стор. 130-133.

**Проф. Д. И. Багалей, *Очерки из русской истории*, том 2: *Монографии и статьи по истории Слободской Украины*, Харків, 1886, стор. 1.

створити свій освітній центр саме приватною, незалежною ініціативою, коштами й силами. Об'єктивно беручи, в цьому і виявилася воля поневоленої нації до Відродження. Характерно, що в останній третині 18 століття було кілька спроб українців відкрити свій університет: у Сумах (1767), у Катеринославі (1784), в Чернігові (1786). Та скрізь забракло власних коштів. * Чому ж тільки в Харкові здійснилося це бажання українців? Поперше, Слобожанщина мала політичного лідера — Василя Каразина, який поєднав свій особистий вплив і успіх в імператора з непохитною вірністю інтересам України.

Друга (і глибока!) причина слобідсько-української перемоги була в історичних національно-соціальних особливостях цієї східної землі України. Василь Каразин знав і навіть досліджував ці особливості. У статті "О древностях Слободско-Украинской Губернии" (1827) Каразин розвивав такі думки:

Заселення тутешнього краю прийшлими із Заходу, тобто з Дніпра, слов'яно-русами, які становили окреме поповнення, що його великоросіяни визнають під іменем "хахлов". Воно, це населення старіше тут за 17 століття. Дані про польські монети 1550 року знайдено в Павлові Богодухівського повіту... "Отже, були вже тут поселення ще до того, як знав про них російський уряд." Далі В. Каразин звертає увагу на так звані "городища" в Слобідській Україні і пише: "...декотрі з них певно старіші за Геродотові часи, отже старіші за все те, що, за винятком берегів Чорного моря, являє нам Росія. Та їх треба розкопувати і на се ще потрібні витрати багатих лордів". **

Думки Василя Каразина майже століття пізніше по-своєму підтвердив спеціалізований на історії Слобідської України академік Дмитро Багалій: "У першій половині 17 ст. постійного населення в Слобідській Україні (крім Чугуєва) не було... Переселення українців з-під Польщі в південну степову Україну московської держави почалося дуже рано... за Михайла Федоровича" (Д. И. Багалей, *Монографии и статьи по истории Слободской Украины*, Харків, 1886, стор. 2 і 4).

Знов же таки, як і В. Каразин, Д. Багалій підкреслює, що на Слобідській Україні найдовше існувала татарська загроза, як "основний фактор" життя. "Татари рушали сюди, — пише Багалій, — або великими ордами, або невеликими загонами.

* *Харьковский Государственный Университет за 150 лет*, Харків, 1955, стор. 8.

** *Сочинения письма и бумаги В. Н. Каразина*, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Харків, вид. Харківського університету, 1910, стор. 585.

Нападів першого роду було небагато, але зате їх можна уподібнити до нищівної хуртовини, що все знищувала на своєму шляху. У 1680 році татарська орда залила 18 українських міст і селищ (зруйнувала їх), перебила, взяла в полон або спалила 3 014 душ мешканців, зруйнувала 7 церков і 2 173 вулики бджіл, спалила 17 369 четвертин хліба, 1 571 копу сіна, 889 дворів, столдол і млинів і відігнала 21 770 голів худоби. Але і дрібні ворожі загани завдавали страшної шкоди населенню. Місто Перекоп було цілком спалене і зруйноване три рази” (Д. И. Багалеї цит. *Монографіи*, стор. 4).

В захисті свого краю брало участь все слобідсько-українське суспільство на чолі з козацькою аристократією (кілька предків Каразіна по материній лінії склали свої голови в боях з татарами). Козаки не відступали перед напасником, переходили в контратаки, часом заганяли орду далеко в безводні степи (щоб зволожити пересохлий рот — жували олов'яні кулі).

Пережитки татарської загрози для Слобідської України існували ще в першій половині 18 століття. Григорій Квітка-Основ'яненко (1778-1843) живо описує окремі епізоди козацької оборонної епопеї з усних оповідань ще самовидців (див. його “Татарские набеги. Выдержки из памяти”. *Альманах*, том IV, СПб., типографія Жернакова, 1844, стор. 67-162). Типова українська ситуація: під такою загрозою з півдня треба було рахуватись із агресивним сусідом з півночі.

Перед татарською загрозою Московська держава відступила на “Білгородську лінію” у великоросійські етнографічні межі. Козаки витримали страшний натиск, утворивши собою т. зв. “Українську лінію”. (Між іншим, предок Василя Каразіна — сотник Семен Ковалевський, прийшовши з переселенцями із Вільшани Богуславської на Київщині, заклав на “Українській лінії” містечко Вільшану, мабуть, 1655 року. Звідси походить слобожанський рід Ковалевських, у тому числі й рідна мати Василя Каразіна).

Слобідсько-українські козаки захистили свій привезений з-над Дніпра козацький лад і культуру. Тут було 42 народні школи, працювали мандрівні вчителі, з 1727 року діяв Харківський Колегіум, створений за зразком Києво-Могилянської Колегії, в ньому викладав Г. Сковорода, вчився Микола Гнідич пізніше перший у Росії перекладач *Іліади* Гомера. Тут поблизу Харкова, в Мерефі, народився легендарний кошовий Запорізької Січі — Іван Сірко, що був у 1664-65-67 роках полковником Харківського полку (*УРЕ*, т. 15, стор. 449). Розкиданий на великому просторі архіпелаг Слобідських козацьких полків мав.

як підкреслив Василь Каразин, тенденцію до вищої, державної консолідації: "Федір Шидловський, — пише Каразин, — був першим начальником усіх Слобідських полків. Він був і повновладним роздавачем доти незайнятих земель, приклади цього являють грамоти, подібні до малоросійських гетьманських." "Опісля почали присилати бригадирів із армії" (Василь Каразин, *Сочинення письма и бумаги...*, Харків, 1910, стор. 602).

У цих історичних діях формувалась місцева провідна верства — козацька аристократія (чи старшина). Алеж ті самообставини постійної татарської загрози спричинилися до скорішої (ніж у Гетьманщині) нівеляційної інкорпорації Слобідської України в Росію, а козацької аристократії — в російське дворянство. Про слобідсько-українське дворянство Дмитро Багалій дає такі характеристики на час заснування університету в Харкові:

"Харківське дворянство тільки недавно перед тим (у 1765 році) перейшло на мирний стан, до того часу воно являло собою воєнно-службовий стан. Ця слобідсько-українська старшина характером своїм нагадувала малоросійську. З 1765 року вона одержала права російського дворянства, а з 1785 почала користуватися самоуправою по (всеімперській) жалуваній грамоті, але й тепер ще у слобідсько-українського дворянства залишалися деякі особливі привілеї, і їх воно трималось дуже міцно" (Дмитро Багалій, *Історія Харківського університету*, том I, стор. 120.).

4. ВІДОБОРОНА "ОСОБЛИВИХ ПРИВІЛЕЇВ" СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ.

На порозі 19 століття деспотичний цар Павло I частково обмежив ті "особливі привілеї", ба навіть (майже окупаційно) розквартирував у бідному на житлову площу і малому тоді Харкові аж три полки регулярної російської армії, чим дуже обтяжив населення міста. (Мені не відоме, чи павловські обмеження зв'язані якнебудь із тією проклямацією і демонстративним повішенням опудала Павла I на одній із площ Харкова, що про них згадано на самому початку цього нарису).

У кожному разі важливим лишається те, що Василь Каразин взяв активну участь у тій боротьбі слобідсько-українського дворянства за відновлення скасованих "особливих привілеїв". Його тоді обрано депутатом до імператора з дорученням виклопотати в Олександра I "відновчу грамоту" на особливі привілеї. Каразин з властивою йому енергією і діловістю виконав свою місію до трону імперії дуже швидко.

Тож не дарма академік Багалій твердить: "Перед нащадками козацької старшини Василь Каразин мав величезну заслугу" (Багалій, том I, стор. 66).

Вістка, що Каразин здобув у імператора "потверджувальну грамоту" на "особливі привілеї" справила на слобідсько-українське дворянство враження радісної сенсації. Мабуть, з метою закріпити здобуту перемогу слобожанське дворянство, не без впливу Каразина, просило дозволу в імператора на загальний дворянський урочистий з'їзд у Харкові з "благодарственими молебнями" і збором добровільних пожертв на будову в Харкові "Олександрівської" лікарні чи притулку на знак вдячності Олександрові I. Василь Каразин, із свого боку, таємно плекав інакшу мету такого загального з'їзду слобідсько-українського дворянства, а саме: ухвалити формальну постанову про заснування коштом добровільних пожертв Харківського університету! Він провадив складну, тонко розраховану політичну гру між імперським урядом (в якого треба було дістати дозвіл на університет) і українським дворянством (в якого треба було дістати великі гроші). Для централістичної бюрократії було занадто багато вже самого з'їзду, нехай і з "благодарственою" метою. Бо одна справа випрохана й неохоче дарована "потверджувальна грамота", але інша справа — загальнослобожанське свято, масова маніфестація — для чого вона? За інструкцією генерального прокурора Баклашева (як думає Багалій), харківський губернатор Артаков справу загального урочистого з'їзду дворянства заборонив. Каразин, здається, тільки й чекав цього, бо негайно перейшов у контрнатуп. Разом із своїми активними прихильниками (ними були зокрема впливові серед дворянства Василь Михайлович Донець-Захаржевський і Григорій Іванович Шидловський) Каразин замінив "благодарственну" ідею "Олександрівського" притулку на ідею загального з'їзду з метою заснувати університет коштом дворянських добровільних пожертв. Каразин зумів досить швидко здобути в імператора дозвіл на такий з'їзд; заборони ген. прокурора Баклашева і губернатора Артакова були височайше знедійснені.

Нова перемога "нагорі" дала Каразинові нових особистих ворогів. То більш чітко бачив він потребу організувати рух "знизу". Це було негайно зроблене:

а) дворянство Валківського повіту на своїх зборах ухвалило організувати серед дворянства добровільні пожертви на заснування університету в Харкові;

б) приватна нарада дворян (головне прихильників університетського проєкту Каразіна) заслухала в Харкові промову Василя Каразіна включно з його "Предначертанием про Харьковский университет". У цьому пляні Каразін проєктував університет як "всеосяжну" вищу школу, що об'єднує академії, інститути і навіть "наукове товариство", має власну друкарню й видавництво — усе під одним дахом окремого університетського містечка, спеціально для цієї "наукової колонії" збудованого. Нарada схвалила зібрати серед дворянства на ту ціль добровільні пожертви сумою на 400 000 рублів. Академік Дмитро Багалій у цитованій вище двотомовій історії Харківського університету високо оцінив проєкт Каразіна як такий, що був на рівні передових університетів Заходу: "... це мала бути суспільна установа в повному розумінні слова на подобу до університетів Швеції, Англії, Америки" (Багалій, том I, стор. 63).

Як бачимо, динамічна каразінська акція створення Харківського університету своїми власними українськими засобами тісно ув'язана з цілою соціально-політичною історією Слобідської України і зокрема з її провідною верствою — слобідсько-українською старшиною. Ця земля оборонила себе раніш від татарської загрози, а тепер іншими засобами борониться від російської нівеляції. Щоб довести свою акцію до переможного завершення (а до нього було ще дуже далеко!), — Каразін мусів здобути собі ще один мандат депутата, цим разом не в дворянсько-становій, а в понадстановій українській справі університету.

Політична зрілість і майстерність Василя Каразіна проявилась у тому, що він талановито поєднав станові інтереси дворянства й почасті купецтва із загальними інтересами України й Українського Відродження. Вихідну позицію — згоду дворянства й купецтва і дозвіл імператора на скликання загальнослободжанського з'їзду дворянства — здобуто. Тепер треба вивести на цю позицію всю масу слобідсько-українського дворянства, а по змозі й купецтва та частину інших верств населення. У згоді з цим пляном Каразіна діяв губернський дворянський провідник Харківщини Василь Донець-Захаржевський. Він надсилає (26 серпня 1802) листа до Єгора Урюпина, голови міста Харкова. Запрошує голову, купецтво і все міське населення до участі в святах і добровільних жертвах на університет. Подає при цьому плян проведення з'їзду дворянства і святочних урочистостей, просить голову міста подбати про святочне освітлення на ті дні міста й головних будинків. Міський

голова (очевидно вже раніше підготовлений Каразином) поставився до пляну й запрошення цілком прихильно (Багалій, том I, стор. 58-59).

Чим важливі всі ці деталі? Слобідсько-українське дворянство, скільки мені відомо, до того часу, мабуть, не знало своїх загальнослобожанських з'їздів, (як актів самоусвідомлення своєї української цілості). Вони жили давніше полками, а тепер губерніями. Сам факт такого Слобожанського дворянського з'їзду із значною конкретною метою був знаком і школою суспільного й національного пробудження Слобідської України до нового власного життя.

5. ЧЕРЕЗ СТАНОВЕ СВЯТО — ДО ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ АКЦІЇ.

Хоч каразинський плян був закроєний у масштабах загального громадського руху, маніфестації, та було покищо далеко не певне, чи коли справа дійде "до кишені", дворянство масово дасть свої гроші? Як звичайно (особливо для дезінтегрованої нації!), знайшлися одразу свої рідні негідні противники; постала опозиція до пляну Каразина, підтримана губернатором і деким із впливових вельмож у Петербурзі (але міністер внутрішніх справ В. П. Кочубей тієї опозиції не підтримав!). Був навіть наклепницький донос у Петербург на Василя Каразина, нібито він у справі університету обдурює водночас і царя і слобідсько-українське дворянство. Насправді Каразин нікого не обдурював, щонайбільше не розповідав без потреби про свої найбільш глибокі, дорогі й далекосяжні сподівання. Щоб уникнути невдачі — Каразин з точним політичним тактом розділив цілу програму з'їзду на дві зовсім окремі частини: перша (кесареве — кесарю) — "благодарственні" для царя молебні, святкування наданої дворянству "потверджувальної грамоти" царя на колишні дворянсько-слобожанські привілеї — дістала в програмі з'їзду перший день 30 серпня 1802 року. Друга частина ("Боже — Богові") — справи заснування та уфундування Харківського університету — дістала всю необмежену наперед решту часу — день 31 серпня, що до нього фактично додався ще один день — 1 вересня 1802.

Професор Дмитро Багалій характеризує всі дні з'їзду, як "рішальні для долі Василя Каразина та його проєкту", як "істинно історичний момент".

30 серпня відбувалося святкування надання дворянству царської потверджувальної грамоти. Його влаштовано

"найвищою мірою пишно й урочисто, як це видно із збереженого церемоніялу" (Багалій, том I, стор. 67). Каразин наче хотів цим першим днем залучити загальну увагу, а водночас відхилити майже неминучі підозри Петербургу. Врочистості 30 серпня були дуже імпозантні, наче в душі державного свята: гарматних салютів було зроблено понад двісті, дзвонили дзвони по всіх церквах міста, церемоніяльні походи від губернаторського дому, до і від катедрі, врочисті служби Божі, промови, обід у губернаторському домі, увечері ілюмінація у всьому місті, концерт з оркестрою і хором, баль для урядовців і громадян... (Балій, том 19 стор. 67-68).

Урочисті маніфестації, масове свято 30 серпня під знаком відновлення "особливих привілеїв" та подяки імператорові піднесли настрої слобожанського дворянства, збудили увагу населення Харкова. Але Василь Каразин, незримий промотор і режисер дійства, не задовольнився досягненим. Навпаки, під враженням першого успіху повним ходом підвищив проєктовану раніш суму добровільних пожертв на університет до одного мільйона рублів сріблом! У п'ять разів більше, як початково сам намічав, удесятеро більше, як намічало валківське дворянство. Дехто налякався такої суми, а дехто і взагалі став проти самооподаткування. Щоб здобути перемогу над зачерствілим дворянським егоїзмом — потрібний був новий ідейний заряд сильніший за ідею "благодарности" перед царем.

6. ПРОМОВА ВАСИЛЯ КАРАЗИНА 31 СЕРПНЯ 1802 РОКУ.

Цей новий заряд дано в діловому зібранні дворянства наступного дня, 31 серпня, промовою Василя Каразина. Вона належить до важливих сторінок історії української публіцистики. * Здається, оратор наче хотів повернути русифіковане дворянство, а з ним і купецтво обличчям до України, до будівництва рідної землі. Щоб зацепити дворянству України

* (Василь Каразин), "Речь, говоренная августа 31-го дня 1802 года, в собрании харьковского дворянства, депутатом его, коллежским советником В. Н. Каразиным, испросившим Высочайшее позволение на основание в городе Харьковом университета. *Молодик на 1844 год*, Харків, 1843, стор. 245-250.

Це, очевидно, єдина дотепер (перша і остання) повна автентична публікація тексту промови Каразина, який сам сорок років зберігав її текст і передав в альманах *Молодик* (мені недоступний). Інші передруки промови майже всі часткові. Порівняно повніший із них: "Речь, говоренная в дворянском собрании Слободско-Украинской губернии 1. IX. 1802" (дата на один день пізніша). *Сочинения письма и бумаги В. Н. Каразина...* Харків, 1910, стор. 534-537.

свіже почуття любови до вітчизни, а може, щоб і вмотивувати перед дворянами свою появу в новій ролі лідера українського руху, що ним він тепер стає, — Василь Каразин розвиває перед зібранням підготовчу чи, сказати б, початково-перехідну концепцію "біологічного патріотизму" (любови до "краю народження"). Каразин говорить головне про освіту й можливості значного загального поступу України.

Уже в ораторській формі темпераментна, сповнена власною вірою і доброю логікою сугестивність, жагуча воля переконати слухачів — були такі значні, що дехто переяскравлює це як "благання на колінах, молитву з сльозами на очах" (Герцен, також і Данилевський, цит. том 21, стор. 121).

Василь Каразин (тоді ще молодий, мав 30 літ) говорив до переповненої залі слобідсько-українського дворянства з'їзду:

"Приємний поворот у свою вітчизну. І дим вітчизни солодкий. Якщо дикий гренляндець, не бувши спокушений квітучими полями Європи, ні пишними її будівлями, ні блиском розкошів... захоплено цілує замерзлий морський берег, що є його вітчизною, якщо жорстокість природи не могла відштовхнути його від клімату, що виплекав його, — то які ж мають бути почуття людини, яка повертається під благодотворний небосхил, що був свідком ігор і розваг його дитинства! (людини), що вирвалася із столичного шуму, якого мирне її серце завжди жахалось, — у країну, що її звук він вважати едемом, пристановищем невинности, дружби і спокою? Отакі були мої почуття, Ласкаві Добродії! І такі бувають вони кожного разу, коли щастить мені відвідувати благословенний небом край... Все моє життя буде присвячене на докази того, що воно належить моїй вітчизні, а особливо тому краєві, що був вітчизною для понять моєї юности. Блаженний уже стократ, якщо випадок дав мені можливість зробити найменше добро найукоханішій моїй Україні..." (*Сочинення письма и бумаги В. Н. Каразина...* цитоване видання, стор. 535).

Про економічні потенції рідного краю і природні таланти українців була далі мова Каразина:

"Місцеве розташування нашої губернії робить її осередком південних найплідніших земель. Багатство власних виробів — се

Професор Дмитро Багалій подає таку довідку про публікацію тексту промови В. Каразина: "її подано, очевидно, самим Василем Назаровичем на сторінках *Молодика на 1844 год.* (Харків, 1843, стор. 245-250); порів. *Русская Старина* 1875, лютий, стор. 333-336. І тому текст її можна вважати за цілком достовірний" (Багалій, том I, стор. 69-70). Тут же Багалій подає свої витяги з промови. Мої цитати промови взято із зазначених вище перекладів.

багатство, що його за браком водних шляхів не можна ділити з місцями менше плідними в Росії, притягає до нас людей, які, втішаючись нашими багатствами, поділяючи їх з нами, дали б нам взамін плоди свого ума, свого мистецтва, своїх промислів. Знані здібності земляків наших; в столицях звикли вважати таланти природним нашим добром. Благотворне наше повітря, лагідний клімат здібні заманити самих чужоземців, що їх ми запросимо до себе. Земля являє найбільшу готовість для всіляких запроваджень — науки й мистецтва отаборяться в нашій вітчизні; вони сприймуть її як свою рідну; вони пригадають собі священну для них Грецію, яка передала їх південному краю Росії в той час, коли решта Європи тонула ще в невігластві й варварськи проливала кров народів..." (у Багалія, том I, стор. 69-70).

Симпатизуюча ідеологічно орієнтація на античну Грецію (вона являла собою не централізовану імперію, а союз автономних держав, у якому Атени були радше цивілізаційно-культурним, як адміністративним центром) — виявилась у промові Каразіна ноткою своєрідного українського месіанізму, як ось у такій заяві:

"Так, я смію думати, що губерні нашій призначено розлити навколо себе почуття гожости й освіти. Вона може бути для Росії те, що стародавні Атени для Греції (...) Я гадав, що ми (очевидно, через вишкіл фахівців в університеті Харкова — Ю. Л.) поставимо мудрість у судах, що купці прийдуть до нас здобувати знання, що від нас вийдуть вітії, поети; що ми примножимо кількість лікарів... Я смів іще мріяти, що надзвичайне зосередження прикрасить, поширить це місто...

"Пробачте відвагу мою! Сі думки я виявив перед августійшим монархом. Виконавці його велінь запевнили мене, що приємно було йому призначити Україну зосередженням освіти... Невже ви звинуватите мене за високі думки, що їх від юности моєї плекав я про країну нашу?.. Від Вас залежить тепер — виправдати мене або ж віддати на ганьбу і відчай! Тут стою перед Вами в ролі вашого друга або злочинця!" (Сочинения Г. П. Данилевского, том 21. СПб., 1901, стор. 121-122).

Щирість, темперамент, відвагу майстерно поєднано з обережністю і точним політичним розрахунком. Не забуто "мрії юности моєї" — їх акуратно збережено в безпосередньому підтексті. Враження від промови Василя Каразіна у присутніх було велике. Навіть через 25 років очевидець, описуючи те захоплення промовою, "не міг стримати сльозу". (Багалій, том I, стор. 72).

Проф. Дмитро Багалій здивовано констатує, що в дотичних архівах записів про засідання 31 серпня 1802 року "не знайшлося" (том I, стор. 68). Це зрозуміле: стенограм за тих часів у Харкові ще не практикувалося, а на практичні постанови й протокол про пожертви було призначено додатково ще один день і засідання 1 вересня 1802. Василь Каразин, мабуть (з обережності), не дуже хотів, щоб його патріотична промова пішла з офіційними матеріалами загального зібрання до вищих урядових інстанцій у Петербург. Але Каразин зберігав текст промови в себе і аж через сорок років списав і опублікував її в українському альманасу *Молодик*, додавши до неї тексти двох історичних протоколів — дворянського і купецького зібрань із датами 1 вересня 1802.

7. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ РУХ — МЕТОДА СТВОРЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

Протокол зібрання слобідсько-українського дворянства зазначає: "для заснування та забезпечення університету в Харкові дворянство із своїх маєтків внесе 400 000 рублів... а що розміри університету несумісні з засобами однієї губернії і до нього будуть поступати із сусідніх губернь, — то харківське дворянство пропонує запросити до участі в жертвах Курську, Воронізьку, Новоросійську, Полтавську, Чернігівську губернії, також громадян інших станів у Слобідській Україні" (Багалій, том I, стор. 73). Із названих губернь на ці запрошення погодились тільки українські губернії.

Загальні збори слобідсько-українського дворянства виявили своє повне визнання і вдячність Василеві Каразину за ведену ним університетську справу в двох формах: у формі окремого "на великому папері" "похвального свідоцтва" і в формі обрання Каразина на повноважного депутата слобідсько-українського дворянства для завершення справи університету перед імперським урядом та імператором (бо для фактичного початку будівництва університету ще потрібно було дістати офіційні урядові постанови або указ чи рескрипт самого імператора).

На пропозицію Каразина зібрання обрало "дворянську комісію" для провадження маси справ практичної підготовки і будівництва університету, в тому числі й стягання зголошених пожертв тощо. З якихось (урядових чи місцевих причин) "комісія" виявилась неактивною. Другого Каразина чи хоч пів-Каразина в Харкові не знайшлося — весь велетенський тягар праці звалився на плечі Василя Каразина, який з надлюдською (чи, може, просто козацькою) енергією і завзяттям переробив

ую малу й велику роботу та боротьбу. Пізніше в Петербурзі він здобув собі в особі професора Іллі Тимковського (син козацького старшини Переяславського полку) свідомого і здібного та мудрого побратима великого діла.

А покищо Каразин майже сам: "кує залізо, поки гаряче", поширює громадський рух за уфундування університету. Перший успіх поза межами Слобідської України здобуто в Катеринославі. Вже в січні 1803 року дворянський з'їзд Катеринославщини ухвалив добровільну пожертву 108 260 рублів у фонд побудови університетського центру в Харкові. Цей значний успіх пояснюється почасти, може, тим, що тоді новоросійським губернатором у Катеринославі був славний український діяч Миклашевський, мабуть, той самий, що його змістовну історичну силуету подав професор Олександр Оглоблін.* Миклашевський написав теплого листа до Василя Каразина, повідомляючи про значну моральну й матеріальну підтримку задуму Каразина з боку катеринославців. Цитуючи цього листа, Філядельф Васильович Каразин (син) додає від себе:

"Взагалі можна сказати, що якби дано було Каразинові свободу дії в університетській справі, не сотні тисяч, а мільйони надійшли б на користь цього університету від приватних людей. Але це було зірване репресіями проти Каразина".**

Херсонське дворянство схвалило зібрати поміж себе 40 500 рублів добровільних пожертв; сталося це 21 травня 1806 року вже після відкриття університету.

Цікаво, що слідом за дворянством включилось у цей громадський рух за перший високоосвітній центр нової України також купецтво (буржуазія).

Купецтво і громадянство повітових міст Харківщини пожертвувало 40 000 рублів.

Крім соціальних верств, що виявили свою волю, як верстви,

*Олександр Оглоблін. *Люди старої України* Мюнхен, в-во "Дніпрова хвиля", 1959, стор. 150-167.

У численній літературі про В. Каразина (її створили переважно росіяни) наче оминаються факти зв'язків Василя Каразина з українськими тогочасними діячами, хоч вони були не тільки з Григорієм Квіткою-Основ'яненком та іншими харків'янами. "Миклашевський. — пише проф. Оглоблін, — був зв'язаний фамілійними, родинними, службовими та особистими зв'язками з тими колами українського шляхетства, які, посідаючи впливові позиції в Петербурзі, шукали розв'язки української проблеми в рамках російської імперії і засобами всієї імперії." Новаторство Каразина було в організації власних українських сил і засобів. Цікаво, що Миклашевський практично й морально підтримав новаторство Каразина, наче творячи елемент містка між людьми старої і нової України.

** Філядельф Каразин. "Василій Назаревич Каразин. Основание Харьковского университета, 1802-1804", *Русская Старина*, 1875, т. XIV, стор. 190.

також окремі особи зголосились із добровільними пожертвами на суму 9 650 рублів. Як на ті часи — це все були великі гроші.

Українську буржуазію в цій університетській акції повело за собою харківське купецтво, серед якого, на думку Багалія, провели попередню пропаганду справи Василь Каразин і прихильний до його ідеї голова міста Харкова Єгор Урюпин. У протоколі загальних зборів купецтва Харкова 1 вересня 1802 записано пожертв на суму 181 008 рублів, підкреслено поруч освітнього значення університету також його ролю в економічному зростанні Харкова. Загальне купецьке зібрання, слідом за дворянським, також обрало Василя Каразіна своїм повноважним депутатом до царя в справі університету — обставина досить не випадкова і приємна для Василя Каразіна, як автора ідеї організації українського капіталу, про що мова буде далі. Окремий політичний інтерес являє в купецькому протоколі домагання скасувати військові постої в Харкові. Вище вже було згадано, що Павло I покарав Харків тим, що увів до міста аж три полки регулярної армії (малоросійський, легкокінний харківський і олександрівський гусарський). Це був справді важкий тягар для міста, що мало в той час усього 5 373 мешканців. (Багалій, том I, стор. 80).

Цікаво, що вже через яких два місяці після постанови купецького зібрання Каразінові пощастило домогтися в імператора розпорядження (листопад 1802) про усунення в Харкові бодай набридлих "шлягбавмів" і "кордегарді". Це був тільки частковий успіх, бо добитися скасування в цілості військового постою в Харкові українському купецтву й Каразінові таки не вдалося. Губернатор Артаков, що ворогував проти Урюпина, як і взагалі проти ідеї університету, рішуче придушував всякий протест харків'ян проти московських військових постоїв (Багалій, там само).

Для характеристики глибини засягу українського громадського руху за харківський університет варто згадати, що також соціально група так званих "військових обивателів" (нашадки простих козаків, хлібороби) виявила цінну допомогу університету: вони відступили майже даром (за незначну символічну ціну) 125 десятин високоцінної землі по сумській дорозі, що їх Каразин ще раніше вимріяв для спорудження університетського городка чи комплексу (в США тепер вживається для цього термін "кампус"). Тільки півстоліття тому на тій землі було "дикє поле"; предки-козаки оборонили його своєю кров'ю від татарських наскоків, хвалилися "військові обивателі", їм приємно було бачити, як на цьому місці

закладається "Університетський Сад". Він існує там, як центральна окраса міста, і досі.

Згадую всі ці деталі, бо вони цінні не тільки грошовими та матеріальними пожертвами, а і як показники всенародности українського громадського руху за уфундування приватними українськими силами й коштами першого модерного університету — нового освітнього центру України. Майже всі соціальні шари населення значними сумами і певними заявами виявили співчуття "колосальному задумові" Василя Каразина.

Академік Дмитро Багалій у своїй двотомовій першоджерельній історії Харківського університету за перші тридцять років його існування (1805-35) детально документує окремі пожертви, а загальну суму їх визначає на 658 000 рублів (том I, стор. 73-90). При тому дослідник дає таку загальну характеристику цьому історичному явищу:

"Такими значними пожертвами висловили своє співчуття до створення університету в Харкові майже всі стани — дворянство, купецтво і громадянство, військові обивателі... цехові й міщани, як ми бачили, також співчували підприємству В. Каразина. Нарешті і духовенство... поставилося до нового освітнього центру з повним співчуттям і пошаною" (Багалій, том I, стор. 90).

Василь Каразин вийшов із цієї історичної пригоди формально й морально визнаним провідником руху, що став одним із перших каменів у фундаментах Українського Відродження.

Першу перемогу майже здобуто — тепер ще треба відстояти її плоди від скорпіонів російського централізму.

8. ЄДИНОБОРСТВО З ЛЕВІЯТАНОМ ІМПЕРСЬКОЇ ЦЕНТРАЛІСТИЧНОЇ БЮРОКРАТІЇ.

Це характерна риса біографії В. Каразина: систематично в певних переможних моментах його життя навколо його особи здійснювалася хуртовина інтриг, наклепів, загроз. (У цій непроглядній хуртечі якимось зникає для наступних поколінь чітка силуета несамотитого політичного борця. Може, цього не сталося б, коли б його ще з дитинства старанно збираний багатий особистий і фамільний архів та велика бібліотека не згоріли разом із батьківським двоповерховим домом у селі Кручик у 1836 році, в час, коли він був відсутній для чергових відвідин Харкова).

Каразин не знав, що його чекає тепер у Петербурзі.

Здавалось, усе було задумане й виконане законно, точно й чесно. З почуттям перемоги, озброєний протоколами дворянства й купецтва своєї вітчизни, їхніми депутатськими мандатами, нарешті, дуже великою, як на ті часи, сумою добровільних приватних пожертв українців — Василь Каразин помчав "на перекладних" понад тисячу кілометрів до Петербургу. Він хотів особисто доповісти імператорові про зроблене ним у Харкові, щоб зразу ж дістати указ Олександра I про створення університету, бо намірявся відкрити університет якнайскоріше, 12 грудня 1803 року.

Жорстока помилка! До університету було ще далеко! У Петербурзі він побачив своє впливове становище при Олександрі I взагалі захитаним. (Одну його формальну необережність, доконану з найшляхетнішою інтенцією, придворні вельможі представили цареві як низький егоїстичний вчинок). У наслідку Каразіна навіть не допустили в Зимовий палац, щоб дати звіт цареві про харківські дії і дістати урядове повноваження керувати будівництвом університету. Каразин одержав наказ передати "по начальству" свою рідну дитину — всі справи й папери щодо заснування Харківського університету. Противники радо забрали всю харківську університетську справу до своїх довгих шухляд і цілого півроку тримали її, не подаючи до відома імператорові. Було навіть наказано заарештувати Каразіна, але Олександр I додав, щоб через 24 години й звільнити. Єдиноборство Каразіна триває. Нарешті, міністер освіти Завадовський передав справу, нічого доброго для неї не зробивши, міністрові внутрішніх справ В. Кочубею. (Багалій, т. I, стор. 91). Кочубей був дещо інакша людина, він не ставився до Василя Каразіна вороже. Тим часом розворушені початим ділом харків'яни нервувалися, писали здивовані листи в Петербург до свого депутата, бажали знати причини затримки справи. Втративши терпець, Каразин пише до В. Кочубея офіційний меморандум з проханням доповісти справу імператорові, щоб можна було негайно приступити до будівництва і відкриття університету:

"Найясніший графе! — писав Каразин. — Пробачте відвагу, з якою я нагадаю... про харківську справу... З певністю, що установа цього роду може бути найбільшим подарунком для України і всієї південної Росії, що вона доконечна там навіть з фізичного та комерційного боку, я плевав думку про неї далеко раніше, ніж дбайливе око уряду... могло зупинитися на школах... Дворянство і громадяни цієї губернії... виявили несподіваний і дотепер у своєму роді єдиний порив патріотизму, не зважаючи на

суперечливі крамоли й непорозуміння. 70 000 щорічного прибутку дають на додаток до тієї суми, що її на наші університети з казни призначено може бути. Ціла губернія в особі депутата свого приходить до престолу і приносить свою обіцянку” (Філядельф Каразин, цит. вище праця, *Русская Старина*, 1875, т. XIV, стор. 187).

Резолюція графа Кочубея: “Негайно написати доклад”. Кочубей ухилився від небезпечно-дражливої української справи і передав її на конвайсер бюрократії. Українці не переставали писати з Харкова, допитували свого депутата про хід діла. “Становище його ставало нестерпним” — пише про Василя Каразина його син Філядельф (там само).

Зрештою, тривалість і витривалість зусиль В. Каразина і ще рештки його особистого впливу на Олександра I взяли своє. Після піврічних проволікань прохання слобідсько-українського дворянства схвалити його пожертви на харківський університет таки доходить до імператора. У січні 1803 року Олександр I дав “милостивий рескрипт” харківському дворянству, виявив вдячність харківським громадянам, нагородив декого орденами й чинами, зокрема губернатора Артакова — противника самої ідеї заснування в Харкові університету. Хотів нагородити і Василя Каразина, але той рішуче відблагався від царської нагороди — може, для того, щоб його університетська акція не виглядала “кар’єристичною”, а може, для того, щоб ціла справа створила прецедент політичної поступки Україні (а не особі). Натомість Каразин просив нагородити активістів приватного зафундування Харківського університету, зокрема домігся нагороди для дворянського провідника Василя Донця-Захаржевського, свого дуже помічного приятеля і однодумця щодо справи університету. Придворні вельможі, що мали вплив на царя, зловжили Каразиновою скромністю, щоб залишити Каразина не тільки поза нагородами, а й поза керівництвом справами здійснення проекту Харківського університету. Те керівництво було доручене графові Северинові Потоцькому, одночасно призначеному й на пост начальника новоутвореної Харківської учбової округи. На поміч С. Потоцькому було приділено професора Іллю Федоровича Тимковського, розумного й освіченого сина козацького старшини Переяславського полку (закінчив Києво-Могилянську Академію, а потім Московський університет). Оскільки С. Потоцький зразу виїхав на пару років за кордон, роля Тимковського стала значнішою. Каразин швидко залучив Тимковського в число ділових ентузіастичних будівничих університету. Як побачимо потім, листування Каразина з Тимковським являє цінне

джерело для цього епізоду нашої історії. Тимковський то більш цінним був для Каразіна, що Каразінові було дозволено брати участь тільки "в місцевих розпорядженнях разом з особами вибраними дворянством для полагоджування справ університету". * Таким чином великий громадсько-політичний успіх Каразіна на Україні стараннями придворних вельмож перетворено на його особисту поразку в Петербурзі.

Бій за "освітній центр України" переходив у нову стадію. При чому час діяв не на користь Каразіна, бо Олександр І дедалі взагалі більше перехилявся від початкового "ліберального" курсу в реакційно-февдальну тінь таких вельмож, як князь Олександр Миколаєвич Голіцин чи й сатрап Аракчеєв. Розчарований, а зокрема занепокоєний упертою відмовою імператора прийняти його бодай на коротку розмову, — Каразін кидається в дію. На початку 1803 року він вирушає назад до свого Харкова, з єдиною метою фактично приспішити відкриття університету, поки остаточно не закріпилася зміна політичного курсу царя. Які тяжкі думки обсідали його в дорозі на Україну, можна бачити з його відчайдушного листа до царя, писаного з Орла по дорозі на Україну. При цьому його темперамент завів його у другу тактичну помилку (першою було не доконечне загострення ворожнечі з міністром освіти графом Заводовським). Василь Каразін пише до Олександра І:

"Я почуваю всю небезпеку, що загрожує мені, і з усім тим пишу до Вас. Я пишу з дороги на Україну, куди спішити мав я всі причини на світі. (...) Ви підтримаєте дух, розлитий у всіх діях Вашого царювання, дух повної політичної свободи, Ви не захочете одним ударом знищити щонайменше на пістоліття всяку сміливу діяльність. (...) Не маючи надій, зухвало додаю таке: вельможі зачерствіли в нечувственому своєму егоїзмі, не люблять, не можуть любити тебе; середне і нижче дворянство цілком тобі віддане (...) Ось мета моя. Я не прохаю прощення в моєму зухвальстві: якщо ти той Олександр, улюбленець і надія Росії, яким заповнено було всі мрії моєї юности (...), якщо ти той справді, то навіщо мені вибачатися?!.. Якщо ж ти тільки самодержець, то жадні виправдування не допоможуть зменшити провини моєї, і я готовий прийняти за неї кару, готовий тепер, у найбільш квітучому періоді мого життя, серед радощів і надій, що чекають мене напередодні, може бути, мого одруження, (готовий) усім цим пожертвувати, і голосно це кажу перед лицем Всевидюшого" (Філядельф Каразін, цит. праця, стор. 198).

*В. Срезневский. "Каразін Василий Назарьевич". *Русский Биографический Словарь*, том VIII, стор. 489.

Імператор Олександр, мабуть, ще зберіг якийсь особистий сантимент до Каразина, бо обмежив арешт до 24 годин і відстрочив його. Але цілого бою (проти фєвдалів-вельмож, як і для себе особисто) Каразин уже не міг виграти. Ніяка сила не змогла б тоді зразу повернути фєвдально-кріпацьку російську імперію на європейський ("буржуазний") шлях розвитку. Каразин тільки накликав на себе гнів вельмож, розширив фронт боротьби.

А тим часом труднощі з одним Харківським університетом були величезні: пожертви поступали готівкою не так швидко, як підпискою, їх треба було далі виборювати. Заатаковані в каразинському листі вельможі, будши в ролі керівників уряду, насамперед заблюкували навіть вже реалізовану частину пожертв (її надсилано до Петербургу). Будинок генерал-губернатора, початково плянований для університету, займав губернатор Артаков і не хотів із нього переїжджати, бо, мовляв, "вулиці харківські були тоді непроїжджі через весняне болото..."

Каразин, натрапивши на такий упертий опір імперської бюрократії, діє рішуче й відважно на власну руку, витрачає на справи університету власні гроші, заходить у особисті борги під заклад спадщинного маєтку в Кручику: так, уже перебудовується якийсь інший будинок для майбутнього університету, приспішено приїзд професорів, а згодом також закордонних техніків — майстрів 22 професій. 23 березня 1803 року Василь Каразин пише листа до професора Іллі Тимковського в Петербург, як офіційного помічника графа Северина Потоцького в справах підготовки університету. Кличе його в Харків на допомогу:

"Приїжджайте, милий мій друже! Ми будемо радуватися разом про безліч добра, що його можемо зробити (...) Ентузіазм тут загальний. Я передбачаю, що (...) поллються з усіх боків патріотичні датки понад ті, що вже відомі. Уявіть, що є купці, які торгують перекупним товаром без власних капіталів, які (купці) пропонують тепер по тисячі рублів. Правда, є і перекірливі громадяни, як і дворяни. Але ми будемо старатися загодити їм всіма способами. Дотепер збір університетської суми мало-значний і через нерішучість і крамоли зовсім був припинився. Але тепер є надія..."*

Тимковський приїхав і виявився дуже помічним, діловим розумним співбудівничим університету. Це дало змогу

*Н. В. Шугуров, "Илья Федорович Тимковский — педагог прошлого времени", *Киевская Старина*, 1891, август, стор. 212-236, сентябрь, стор. 375-406, октябрь, стор. 82-97. Цитата з листа Каразина — август, стор. 233.

Каразинові їздити до Петербургу воювати за те, щоб зняти центральні гальма з будівництва університету. Як далеко заходив Каразин у боротьбі з левітаном бюрократичного централізму, свідчить Каразинів лист до Іллі Тимковського з Петербургу в Харків від 1 жовтня 1803 року. Каразин пише:

”Після нудьги і неприємностей усякого роду ледь не приходимо до найприємнішої розв’язки! Усно (здається, в кінці цього місяця) узнаєте Ви багато. Тепер даю знати Вам тільки текстом Святого Письма: не уповайте на князи, в них же несть спасенія! І я довідався про це найжорстокішим досвідом, і цей досвід, що визначив назавжди систему мого життя, є причиною тому, що донині бідний університет наш остався в забутті, це слово ще дуже слабе для почуттів серця мого.

”Заспокойте шановних товаришів наших (мова, мабуть, не тільки про харків’ян, а й уже прибулих професорів, що, чекаючи відкриття університету, були побутово не влаштовані); все піде якнайкраще. Скажіть, що число їх скоро збільшиться... Повідомляю Вас ще між іншим, що днями відправлено Вам книги на трьох возах, і незабаром відправиться ще стільки само. Щождо друкарні, то через згаданий вище досвід не зроблено й кроку, щоб придбати її, але я постараюсь повернути крутіше... Ми будемо мати власного фактора, що з ним я завтра ж таки зроблю контракт. Одержимо (й інших майстрів) краших, які є в Петербурзі... і зробимо все на місці. Мені не хочеться, щоб ми були в чомунебудь під опікою Петербургу і Москви. Чому не мати всього свого? з нашим способом це преможлива справа”... ”Не встигаю тепер сказати мою думку у всій її ширині, та розумному досить натякнути.” ”Ні, ваші сіятельства і ваші превосходительства! Я думаю інакше: головним (якщо не єдиним) предметом заснування університету був у мене добробут моєї милої країни і південного краю Росії, а не постачання вам донесень, що над ними можна помудрувати години дві-три, а потім наказати ‘приобшчить к делу’.

”Будьте спокійні, найлюбіший Ілля Федоровичу! не втрачайте духа і шляхетної Вашої дійовости. Ми зробимо незрівняно більше, ніж допускають наші противники. Вони зміряли свої політичні сили, та для виміру нашої впертости в доброму намірі не мають вони маштабу. Обіймаю Вас від усього серця і прошу широко поклонитися панам нашим співробітникам. Ваш навіки відданий слуга і друг В. Каразин” (Н. В. Шугуров, цитована праця, *Киевская Старина*, 1891, вересень, стор. 385- 386).

9. "ПРЕВЫШЕНИЕ ВЛАСТИ", "УСЕРДИЕ К ХАРЬКОВУ НЕ У МЕСТА".

При всій старанній обережності у висловах поданий вище лист Каразина до колеги в ділі підготовки університету позначений тоном якоїсь рішености до особистої незалежности від всеімперських вельмож-централістів, тон вірности своєму історичному призначенню, "моїй милій країні".

І він як пише — так і діє. Для потреб будівництва університету й модерного урбаністичного розвитку Харкова в цілому Каразин без дозволу й грошей уряду самостійно контракує і негайно відправляє до Харкова 32 родини чужоземних майстрів-техніків, що їх розшукав у Петербурзі, разом з їхніми струментами й машинами: друкарі з друкарнею, словолитня з майстрами до неї, переплетник, тесля, слюсар, токар, бляхар, бронзівник, керамік, панчішний фабрикант, шкіряник, колісник, ткач, капелюшник, швець, мідяник-карбувальник, олов'яник, скляр, сідляр, оббивальник, майстер екіпажів, коваль, садівник і навіть два пекарі — всього 32 фахівці, всі нового чужоземного технічного вишколу й досвіду (Багалій, том I, стор. 151).

Ця технічна фахова сила мала обслуговувати не тільки будівництво університету, а й підготувати з місцевої української молоді, як своїх учнів, власних українських фахівців та тим самим прискорити промисловий розвиток Слобідської України. Декотрі фахи розраховано на потреби запрошених із Заходу професорів і вчених (наприклад, пекарі). Словом, у цьому каразинському імпорті західньої техніки відчувається патріотична амбіція піднести Харків із стану типової російської провінції, що тоне в непроїжджому болоті під солом'яними й дерев'яними дахами, до ступня більш розвиненого європейського міста, гідного якщо не столиці краю, то його університетського освітнього центру. Зокрема тут явно виступає задум і практичний початок друкарсько-видавничого центру при університеті в Харкові, значні наслідки якого побачимо в дальшому розділі.

Звичайно, значні затрати на таку велику операцію з роками цілком виправдались і економічно і культурно. Але тепер, коли й університету ще нема (власне для прискорення його будівництва Каразин потребував майстрів), — тепер цей захід Каразина здався централістам безпотрібною витівкою гарячої амбітної людини. Здивування і гнів в урядовій вельможній верхівці. Навіть неворожий Каразинові росіянин Н. Н. Новосільцев (член недавнього "негласного комітету", учасник ліберальних реформ,

тепер офіційний замісник графа Северина Потоцького по Харківській учбовій окрузі, отже, безпосередній начальник Каразіна) став рішуче проти законтрактування закордонних майстрів для Харкова. Його загальний "лібералізм" не поширювався на Україну. Та Каразін пішов "ва банк", він уже нікого в Петербурзі не слухався. Майстри вже були в Харкові. Новосільцев образився і подав офіційну скаргу до міністра освіти графа Завадовського, чим поставив цього українця (родом) у делікатне становище. Завадовський вже й раніше був лихий на Каразіна (хоча б тому, що деякі важучі Каразінові проєкти й папери подавав цареві, як свої власні). Завадовський заручився від графа Потоцького його писаною опінією про Каразіна, яка була складена невороже, але ухильно-неутрально та закидала Каразінові: "усердіє к Харькову не у места" (Багалій, том I, стор. 143). Завадовський приписав Каразінові (неслушно, як думає Багалій) "превищення власті", дав розпорядження С. Потоцькому, як попечителєві Харківської учбової округи, вчинити Василєві Каразінові офіційну сувору догану та заборонити йому "мешаться" в справі Харківського університету. Імперський міністер очевидно знав, що цією заборорою касує не тільки особисті бажання і наміри Каразіна, а й наданий йому слобідсько-українським дворянством і купецтвом мандат "повноважного депутата" до трону в усіх справах університету! Щоб політично знищити Каразіна і його громадську позицію депутата, справу передано на затвердження імператора, самодержця всієї імперії. Видно, в цій справі (ше, мабуть, не досліджений істориками) діяв проти Каразіна ще хтось більш впливовий при троні, бо запропоновану міністром освіти кару "височайшим повеленієм" було не тільки затверджено, а й значно посилено. Цар взагалі звільнив Каразіна з державної посади "в відставку" з нагородою чином "штатського радника". Було це 27 серпня 1804 року. (*Сочинения Г. П. Данилевского*, том 21, СПб., 1901, стор. 104. Тут подано "весь в точности" "Формуляр В. Н. Каразіна", стор. 103-104).

Усунений із всеімперської позиції, Василь Каразін не визнав, зігнував скасування його українського "депутатського мандату" в справах університету. Навіть "Височайшее повеленіє" не збило інерції і розмаху Василя Каразіна, як *українського* діяча. Перед урядом він тепер діє через (ідейно здобутого ним) цінного товариша праці професора Іллю Тимковського (він мав далі посаду помічника графа С. Потоцького в справах візитації Харківської учбової округи і підготовки відкриття Харківського університету). Тимковський під сильним впливом Каразіна являв цінну підмогу. Другу цінну підмогу в справах університету

являв створений Каразиним ще в квітні 1804 року "Комітет" професорів майбутнього університету — новоутворена стараннями Каразина місцева сила. Третю силу організував Каразин ще раніше, це — прихильні йому елементи слобідсько-українського дворянства й купецтва на чолі з дворянським провідником Василем Донець-Захаржевським. У час і після поразки при троні Василь Каразин діє з подвоєною енергією, він бо бачить, що час у Петербурзі діє проти нього — Олександр I стає знаряддям найреакційнішого крила вельможних февдалів, висувається організатор масового державного терору Аракчєєв. Спостерігаючи відважний розмах дій Каразина, проф. Ілля Тимковський з тривогою попереджує його в листі:

"Діяльність Ваша є полум'я, що все пожирає і Вас самих, є буря, що крушить усе крушимо і роздирає хмарища грозові, за якими слідом набіжить справжня грозовиця" (В. Срезневський, цит. джерело, стор. 490). "Дійсно, — коментує один лист Каразина проф. Багалій, — упертість Каразина в досягненні поставленої мети — утворення Харківського університету — була велетенська і, врешті-решт, вона зломилла опір одних і зрушила інертність інших" (Багалій, том I, стор. 135).

Перемагаючи петербурзькі перешкоди, Каразин прискорює темп дії, підганяє в Харкові інших: приспішує все ще нелегку реалізацію обіцяних добровільних пожертв; звільнення для університету генерал-губернаторського дому. Що губернатор уперто не хотів переселятись із того дому, то Каразин, не дочекавшись переселення, прибиває на будинку велику вивіску: "Державний університет". Працюють курси для підготовки кандидатів у студенти, зокрема навчають латинської мови. Каразин наглить проф. Тимковського (в Петербурзі) присилати до ще не відкритого університету законтракованих професорів — з новоприбулих, як уже сказано вище, твориться "комітет" професорів для допомоги в підготовуванні університету...

Прискоривши підготову відкриття університету в Харкові, Каразин їде до Петербургу, щоб запобігти там можливим неприємним несподіванкам. При тому він ще пробує рятувати рештки свого недавнього значного впливу при троні. Та в імперській столиці перспективи для реформаторів-свободолюбців гіршають з години на годину. Все вище підноситься при троні зловісна постать Аракчєєва. Страх визначає поведінку людей. Даремно Каразин стукає в двері впливових... Без посади й заробітку, без грошей, відштовхнений усіма в Петербурзі, — слобожанський маркіз де Поза "закладає останній перстень" (колись йому дарував імператор), щоб виїхати додому на

Україну. Там до нього згодом поставляться інакше: виберуть його хронологічно першим почесним членом університету, викуплять його векселі і закладений батьківський дім.

10. ВІДКРИТТЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

Воно відбулось 17 січня 1805 року — як значне всенародне свято, яке тривало три дні — під дзвони по всіх церквах міста. Були врочисті маніфестації, промови, бенкети для сотень присутніх людей (і, такий деталь, — “частування цукерками в натовпах на вулицях”), оркестри, хори, спеціально скомпонована ораторія.

“Це було не звичайне офіційне відкриття нового учбового закладу, — пише проф. Дмитро Багалій. — Це було справжнє ‘свято освіти’ для міста, для всієї України і навіть для ‘південного’ краю Росії. Думку про доконечність установи, розсадника вищої освіти в краю ясно усвідомлювали всі. Всі були перейняті нею і всі пристрасно бажали її здійснення. Такий був настрій суспільства” (Багалій, том I, стор. 190).

Керував усім Комітет університету, який наперед схвалив докладно складений церемоніал свята і 4 000 рублів на його влаштування. Склав той церемоніал професор Ілля Тимковський, користуючись проектом церемоніялу, що його ще раніше колись склав був сам Василь Каразин. В основу всіх урочистостей покладено думку про освіту і прихильність до неї Олександра I.

У мистецькому оформленні свята переважали елементи класики й барокко. Архітектів Васильєву було доручено скласти проєкт перспективного емблематичного “храму Слави”. На викладача живопису, Матеса, покладено накреслити ідею емблематичної картини. В проєкті архітекта Васильєва нарисовано було храм з портиком іонійського стилю, у фризі його зображено різні емблематичні фігури й інструменти, що стосувалися наук. Храм цей ніби стояв в Атенському лицейі, а поміж деревами прогулювалися найславетніші грецькі філософи. У проєкті “прозорі картини”, поданому Матесом, зображено Олександра I в Марсовому одязі і Аполлона — вони подали один одному руки на знак дружби. Перед ними курився тиміям, а над ними летіла слава з трубою (Багалій, том I, стор. 191). Про незвичайну величину “прозорі картини” свідчить те, що дві згадані людські постаті на ній мали висоту близько 10 метрів кожна.

Важливішими за врочисті процесії з університетського будинку до соборної церкви і назад, за урочисті літургії,

освячення найвищої грамоти університетові — були на святах промови. Сам єпископ Слобідської України і харківський, Христофор Сулима, що звичайно не виступав з проповідями, цим разом, відправивши літургію, виголосив змістовну промову про значення освіти й розуму в житті людей і народів, а зокрема — для молоді. В промові єпископа Сулими відчувалися відгомони деяких гуманістично-просвітницьких ідей Григорія Сковороди. Єпископ говорив:

”Благословенний початок! Щасливі часи, увінчані славою золотих віків! Творці (...) цього підприємства для молоді присвячують всю свою увагу, все старання для щастя юних сердець. (...) Сей великий подвиг скільки вміщає в собі благо-розумія, шляхетности і людинолюбства, стільки заслуговує вдячності і прославлення в пам’яті нащадків ... Розум і воля суть найвищі переваги людини (...) Що більш пристойне і потрібне людині — як пізнати самого себе, початок, кінець, достойність, з якою її створено? Освіта веде до істинного пізнання Бога і його творіння — видимої природи (...) Що миліше і славніше — як бути корисним членом суспільства? ... аби виправдати невинність, захистити добро, осудити порок, врятувати убогого від несправедливої руки сильного” (Багалій, том I, стор. 193-196).

Поза тим в інтелегентно-програмовій промові слобідсько-українського єпископа Христофора Сулими одною з провідних проходила думка про всевизвольне значення пізнання істини. Єпископ відзначив всенациональний характер свята відкриття університету: ”Священне починання діла сього помножує радість і втіху щасливих мешканців града сього і всієї довіреної мені пастви”.

Як процесія численних учасників свята повернулась із собору до університетського дому — Андрій Прокопович, протоієрей собору і ректор Харківського Колегіюму, вчинив обряд водопосвячення коло ”Найвищої грамоти” й Статуту університету і теж виголосив коротку промову:

”Шановне зібрання! Настав світлий день жаданного благополучія щасливої України (...) Зорі освіти у граді сьому засіяють однини у всій своїй величі...”. Кінцеві слова Прокоповича були до студентів: ”Хто буде сей юнак? Він буде добродійний начальник, безсторонній суддя, розумний воїн, добросовісний купець, працюватий ремісник і хлібороб... Блаженна країна ця! Блаженний град сей!” (там само, стор. 197).

Як було посвячено університетські будинки, закінчено духовну церемонію, заслухано концерт хору, — в

університетській залі для публічних зібрань виголошено три світські промови. Цю, сказати б, "академічну" частину врочистостей розпочав промовою таємний радник і сенатор, попечитель Харківської учбової округи граф Северин Осипович Потоцький. Тільки півроку тому він на підтримку доноса Новосельцева подав від себе, що в Каразіна "усердіє к Харькову не у места". Тепер цей високоосвічений польський аристократ мав делікатне завдання переключити харківсько-українське досягнення і свято в баянс заслуг російського імперського уряду. Відповідно було заголовлено тему промови Потоцького: "Про нове в Росії влаштування шкіл і їхню користь". Промовець сугерував, що панівний в урядових колах погляд вважає народну освіту найважливішим із державних завдань. Навряд щоб хтось із слухачів уявляв у ту мить, що цей "урядовий" погляд чи не перший сформулював Василь Каразін ще в його першому листі до Олександра І, а потім з великим трудом домігся його схвалення царем і урядом. А втім, будьмо справедливі: Северин Потоцький явним противником Каразіна не був, був з нього ширий прихильник освіти й поступу. Зрештою він частково врахував характер і амбіцію країни та дух оказії, при якій він тепер виступає. Не доцінюючи попередні культурно-освітні досягнення чи традиції козацької Слобожанщини, Потоцький в унісон загального настрою говорив:

"О, яке радісне видовище для спостерігача... бачити нарешті оселення наук на тій землі, яка дотепер була тільки театром спустошень і боїв. Ваші хоробрі предки відвоювали цю землю у татар; але тепер самої хоробрости не досить. Навіть для воєнної тактики доконечна наука. Ви заявили вже запал до освіти своїми пожертвами — і ось у нагороду діти ваші будуть виховуватися коло вас, місто ваше, можливо, зробиться найславетнішим у державі, а згодом, можливо, і в цілій Європі"(...) "В наш час кожний народ повинен напружувати свої сили, щоб принаймні не відстати від інших, якщо вже не може бути попереду: зупинитися, значить те саме, що сунутися назад... Зупинитися можна тільки в ділі завоювань, але в науках, мистецтвах, технічних знаннях і взагалі в культурі — ніколи."

Закінчив промову Потоцький словами про великі розміри завдань Харківського університету, округа якого територією і населенням перевищує деякі держави Європи (Багалій, том І, стор. 198).

Потім промовляв перший ректор Харківського університету, професор риторики Іван Рижський: "Об изящных науках". Потоцький промовляв латинською мовою, Рижський — росій-

ською, третю промову — “Про важливість наук для воєнного мистецтва” — виголосив французькою мовою професор Баллен де-Балю. Він теж вийшов із того, що більшість присутніх у залі були безпосередні нащадки військових оборонців краю, тому й вибрав таку тему. “Єдиний вірний шлях до слави, — казав де-Балю, — це турбота про науки й мистецтва. Не перемогами при Маратоні і Саламіні, Платеї і Мікале здобувала собі славу Атенська держава, а тим, що створила науки й мистецтва, засвітила світило філософії і передала їх іншим народам” (Багалій, т. I, стор. 199).

Після промов зачитано окремі пункти статуту університету (склав його Василь Каразин, передбачивши самоуправу університету); потім урочисто проголошено імена осіб, прийнятих у студенти Харківського університету (про нелегкий добір перших студентів подбав зокрема Каразин, сам розшукавши їх одну, (а може, й дві сотні).

Тоді роздали тим першим студентам університету шпаги і почалися спонтанні взаємні поздоровлення присутніх з відкриттям університету. Потім був пишний університетський обід. В університеті й по місту засвітились ілюмінації. Закінчився перший день свята.

На другий день, 18 січня 1805, в університетському будинку демонстровано скомпоновану спеціально для свята ораторію, у виконанні якої брало участь близько сотні музик і співаків. Потім був бал і вечеря. Свято було масове, всенародне; видатні й багатші люди приватно влаштовували бенкети для місцевих і приїжджих, українська гостинність дістала собі небуденну можливість.

Звичайно, в урочистостях, як і раніш колись на дворянському з'їзді, не бракувало поклонів Олександрові I. Найгірше вражала відсутність на відкритті Василя Каразина — правдивого ініціатора і творця цілої справи. Світські промовці не згадали ані його імени, ані його відродженської ідеї в первісному пляні університету — той, мовляв Каразин, “вплив, що його справить ця установа на край наш у всіх відношеннях — моральних, фізичних і політичних” (див. вище лист Каразина до отця Василя Фотієва).

Можна б вишукати і ще деякі слабші моменти врочистостей відкриття Харківського університету 17-18 січня 1805 року. Але “гра була варта свічок”. Перемога вже на цьому шаблі боротьби була велика й безперечна. І, мабуть, саме цей момент тріумфу був причиною віднотованого істориком Багалієм загального піднесення і радості в Харкові, почуття щастя нових перспектив

рідко трапляються в житті цього народу. Про свято нескоро забули навіть ті, що особисто не були тоді в Харкові. Наприклад, Розальйон-Сошальський багато років пізніше писав у спогадах:

“Коли батько повернувся із Харкова, з урочистостей університету, то оповідав про це з таким ентузіазмом (а взагалі він був задумливий і мовчазний), — що я, слухаючи його, відчував, немов мене огортало якесь чудо” (Багалій, том I, стор. 201).

В кінці першого дня свята, 17 січня 1805 року, отець Василій Фотієв, згадуваний вище приятель-однодумець Каразіна, спішив поділитися свіжими враженнями й думками із свята:

“Здійснилось наше бажання і пильна турбота про загальне добро. Велике зібрання дворян і громадянства з інших губернь було вражене задоволенням і радістю; навіть самі вороги в захопленні духа шукали Вас, запитували і признавалися, що шастям цим, понад усі сподівання, Україна Вам єдино зобов'язана. А ті, що вірні Вам, що їм сердечні почуття і наміри Ваші більш відомі, між іншим, захоплено благословляли Ваше ім'я. Отже, коли вперта доля перешкодила Вам навтішатися урочистим відкриттям підприємств Ваших, як першому спричинникові, то напевне неупереджена совість розрадить Вас не тільки в наступні часи, але й тепер виконанням такого наміру, що зробить славу і честь грядущим нащадкам” (*Северная Пчела*, 1860, ч. 926; цитата за повним текстом листа о. Василя Фотієва до Василя Каразіна у Багалія, том I, стор. 202).

У цьому листі учасника відкриття Харківського університету відчутна присутність історії. Автор листа наче стоїть на мосту між минулим і майбутнім. Справді, здається, ще так недавно Слобідська Україна ціною крові всіх шарів свого населення відхилила від себе татаро-турецьку смерть з Півдня. Тепер цей східний край України іншими засобами пробує відхилити від себе іншу смерть — асиміляцію і поглинення левітаном фєвдального централізму з Півночі. Разом із Слобожанщиною за її плечима зберігається для відродження етнічно-територіяльної цілості України сусідня територія майбутнього Донбасу. Саме Харків стане його промислово-діловою столицею.

Слушно думає автор цитованого листа: гострий біль глибоких особистих ран покараного, брутально відсунутого Каразіна перекрився свідомістю здобутої перемоги. Каразінський університет у Харкові явив собою позицію стратегічного значення. Разом із ним починався новий історичний день — “Український Ранок” — за висловом Квітки-

Основ'яненка. Які ж перші дії вчинено з новоздобутої позиції? Якими контрдуарами відповів на них уряд Російської імперії?

VII. "УКРАЇНСЬКА ПРЕДЕНТА"

"Усі народи на світі завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, вольність і власність".

Історія Русів.

"Я хотів рятуватись від твого правління, жахаючись його жорстокостей".

Василь Каразин (Лист до імн. Павла I)

"Нехай буде незгасне світло Києва... нехай світло в світло не через темряву перенесеться, але нехай кінець його з'єднається з початком без перервання!"

Опанас Лобисевич. Лист до архієпископа
Георгія Кониського (Петербург, 1794).

"Треба старатися, щоб навік і саме ім'я гетьманів щезло!"

Катерина II в "інструкції" з приводу указу
про скасування гетьманату України (1764).

"Ясна річ... ім'я гетьманів як існує, то більше тисячі літ буде!"

Тимофій Калинський, "Листування між
патріотами сього краю".

У попередньому розділі показано, з яким хистом, державним розмахом та історичним успіхом Василь Каразин організував і виборов перший університетський центр України в Харкові (а в тодішньому Харкові четверта частина будинків ще була під солом'яними стріхами!). Досягнув цього успіху Каразин

способом організації власної української сили — громадського руху. Досі якось не звертали уваги на те, що із спорудженням модерного, за європейським зразком, університету зародилась у Харкові третя, після Києва і Львова, столиця України — і перша столиця Українського Відродження. Імперський уряд, хоч не зразу догадувався про велетенські українські задуми Каразіна, — інстинктивно і за усталеною традицією на кожному кроці ставив Каразінові перепони. Але Каразін переміг! Цей чин став основним фактом і змістом всієї біографії Каразіна. І хоч Каразін майстерно користався тактикою поєднання незалежної української дії з всеімперсько-легітимістичним льюалізмом супроти монаршої, корони, ця тактика вичерпала себе досить скоро: українського маркіза де Позу з його позиції при троні повалено. Та Каразін, мабуть, і передбачав це; він майже без вагань пожертвував своєю унікальною позицією і кар'єрою реформатора великої імперії, особистого "друга"-дорадника імператора. Для нього вже втратила вирішальне значення стара козацько-старшинська (канцлер О. Безбородько) концепція розв'язки проблеми України "у межах і засобами всієї імперії". Каразін фактично вже іде незалежно шляхом до незалежності свого рідного краю.

Такого масштабу діяч з такими успіхами не міг "упасти з неба". Для зрозуміння "загадки Каразіна" не вистачає самого (див. попередні розділи) учнівства у Сковороди, впливу козацько-аристократичної спадщини роду і всієї Слобідської України. Грунт для феномену Каразіна ширший і глибший — всеукраїнський. Ми знаходимо його в гіпотетичній добі "української ірреденти" останньої третини 18 століття. До неї належать перші 29 років життя Каразіна, роки народження (1773) і формування індивідуальності Каразіна як українського діяча.

Це зобов'язує, перш ніж перейти до огляду конкретного "відродженського" доробку Харківського університету, зробити, порядком гіпотези, екскурс в "українську ірреденту", а власне в її аспекти, важливі для формування Каразіна в його віці між 17 і 29 роком.

Що ж це за час? І чи справді це окрема доба в історії України 18 століття? В інтенцію цього есею, звісно, не входить наукове обґрунтування такої окремої, ще не дослідженої у своїй багатоскладовій цілості доби. Ні, завдання тут значно простіше — побачити, в якій атмосфері народився і виріс майбутній перетворювач провінційного Харкова на третю столицю України і першу столицю Українського Відродження. Незвичайно

складна картина того часу, останньої третини 18 століття. З одного боку, фізичне, моральне, культурне народовбивство, геноцид, русифікація, розмноження русифікованих одворянених егоїстичних "пацюків", приречення на смерть української нації. З другого боку, гаряча політична й культурна активність "луччих людей" України, завдяки яким "смерть перелетіла над українською нацією" (вислів М. Грушевського з іншого приводу). Перед нами доба найвищою мірою драматична, напружена, сповнена ударів і антитез, варта активістичної назви "українська ірредента".*

"Українська ірредента" не досягла своєї безпосередньої мети — зберегти козацько-гетьманську державу й лад. Але своїм активізмом (думка-слово-зброя) об'єктивно започаткувала майбутнє Українське Відродження (вживаю цей термін не в звуженому до мови, літератури, "культурництва" сенсі, а в розумінні більш чи менш повного життєвого процесу нації). В такому розумінні безсмертна *Енеїда* була не початком, а одним із наслідків початку Відродження, що зав'язалося в "українській ірреденті".

Парадоксальним чином (поза щасливим винятком Г. Сковороди) Василь Каразин дістав змогу повніше ознайомитися з діями та ідеями часу "української ірреденти" в самій столиці імперії Петербурзі. Тут утворилася поважна й авторитетна українська колонія** і в її складі цінний прошарок "козацьких

*Ірредента — італ. — *irredenta* з латин. *redimere* — визволяти. Тут у значенні руху людей поневоленої нації за порятунком від поневолювача. Термін "українська ірредента" для окремих епізодів кінця 18 ст., мабуть, уперше застосував Олександр Оглоблин ("Василь Капніст", *Люди старої України*, Мюнхен, 1959, стор. 85, 94). В Оглоблина цей термін зринув у працях про цікаву формацію діячів, так зв. "новгородсіверців" (зокрема "Новгородсіверський патріотичний гурток автономістів 1780-90 рр.). Дозволяю собі тут користатися гіпотетично терміном "українська ірредента" для всіх українських дій, скерованих на врятування козацько-гетьманської держави й ладу в останній третині 18 ст.

**Освічені сини козацької аристократії були в Петербурзі на посадах у важливих імперських установах, як от сенат, синод, колегії міністерств (закордонного, адміралтейства, державних маєтків, банку, в медичній колегії); в Академії наук, у військових школах, у гвардії, в корпусах морському, суходільному, артилерійському, інженерному, горському тощо, тощо. "Вони утворювали в Петербурзі, — пише історик, — поважну і досить авторитетну українську колонію, що була пов'язана з російською інтелігенцією і навіть керівними урядовими колами Росії, але зберігала разом з тим найшільніший зв'язок з своєю батьківщиною". (Олександр Оглоблин, *Люди старої України*, 1959, стор. 82-83).

Цікаве підтвердження цього знаходимо в знаній харківській промові В. Каразина 31 серпня 1802: "Знані здібності земляків наших; в столицях звикли вважати таланти природним добром нашим", — хвалився Каразин, прибувши з Петербургу (див. у попередньому розділі).

інтелектуалістів” та діячів, поруч яких не бракувало, звичайно, і денационалізованих кар’єристів.

Василь Каразин прибув до Петербургу 1790 року здобути вищу освіту й дорогу в широкий світ. Переїнятий пристрасним гоном культурного росту, Каразин задля здобуття вищої освіти став молодшим офіцером (сержантом) лйб-гвардії Семенівського полку. Це була, власне, не служба, а шляхетський статус, який давав змогу прожитку і багато вільного часу. Каразин за кілька років закінчив (з великими успіхами в науках) Горний корпус, що вважався кращою вищою школою столиці.

Серед семенівців Каразин знайшов багато “єдиноземцев” (його власний вираз). Земляцький сантмент того часу зберігся в Каразина до семенівців на довгий час. Коли (здається, в 1820 році) наслідком заколоту в Семенівському полку семенівцям грозила страшна кара, — Каразин з безоглядною відвагою вступився за семенівців в офіційному листі до уряду. Обвинувачення в недисциплінованості Каразин відхилив із гвардійців на командування, яке зірвало солідну дисципліну семенівців диким знущанням над найдорожчою для них вартістю — “гідність людини”.*

Проф. Дмитро Багалій свідчить, що Василь Назарович Каразин “завжди вважав і називав себе українцем”.**

Військова служба не вабила Василя Каразина. Закінчивши Горний корпус, Каразин залишає Семенівський гвардійський полк і цілком посвячується самоосвіті. Біограф відзначає в тодішнього Каразина, поруч доброго опанування точних і природничих наук, також знання європейських мов і світової літератури з суспільних проблем (Н. Тихий, “Василий Назарович Каразин (его жизнь и общественная деятельность)”. *Киевская Старина*, 1905, кн. I, стор. 15).

Лектура Василя Каразина в молоді його петербурзькі роки була велика. Спершу він захоплювався творами французьких просвітників-енциклопедистів 18 ст. (хоч при тому цінував і писання Шатобріяна, одного з перших ідеологів західньо-європейського консерватизму). Каразина зацікавила творчість

*“О, народе єдиний! — писав Каразин. — Я стаю перед тобою на коліна: сльози сповнюють очі мої. Я гордий тим, що до тебе належу!” (В. Н. Каразин. “Из записок, писанных к графу В. П. Кочубею”. *Полярная Звезда*, 1862, кн. 7, вип. 2, стор. 61). (Курсив Каразина).

**Д. Багалей. *Монографии и статьи по истории Слободской Украины*. Харків, 1913, стор. 163. Російський біограф підкреслює щось інакше в ситуації Каразина: “Його вважали за людину небезпечну і старались уникати його” (*Русский Биографический Словарь*, том VIII, стор. 490).

англійських ідеологів молодого тоді капіталізму, як, наприклад, Ієремія Бентам, що захищав від фєвдального абсолютизму свободу індивідуальної приватної капіталістичної власности, ініціативи і конкуренції.

Рівнобіжно Василь Каразин ніколи не переставав цікавитися сучасним і минулим України. Він іще десь з дитинства збирав свій власний архів, цікавився матеріялами з історії України; зрештою написав ряд праць з української історії; дехто визнає за ним місце в українській історіографії, відзначають навіть вплив праць В. Каразина з історії на формування Миколи Костомарова як історика.*

Які ж джерела історичних зацікавлень і знань Каразина? Поза родинним архівом матеріної лінії історичного роду Ковалєвських, лінії, що виходить від Семена, рідного брата Івана Ковалєвського (генерального осавула гетьмана Хмельницького, його провідного дипломата й дорадника, командувача козацької кінноти), поза цим джерелом власного роду до диспозиції Василя Каразина в Петербурзі був великий історіографічний набуток того часу. "Все багатство української історіографії і всієї громадсько-політичної думки другої половини 18 століття, а особливо 1780-90-их років, часів найцікавіших найполітичніших у всьому "найполітичнішому періоді української історії", як влучно назвав 18 століття М. П. Драгоманов" (Олександр Оглоблин, *Люди старої України*, Мюнхен, 1959, стор. 177). Неймовірно, щоб це багатство свого безпосереднього оточення й часу могло лишитися поза увагою такої виключно допитливої натури, як Василь Каразин. Ми бачимо плоди цього історіографічного багатства "української ірреденти" у подальшій праці Каразина (але демонстрація цього виходить поза межі нашого есею).

Зацікавлення Каразина історією виявилось навіть у його офіційній службовій кар'єрі. Каразин працював перекладачем чи секретарем у головній медичній колегії або в Державному скарбі, у прихильного йому міністра Д. П. Трошинського, видатного українця. Він узяв на себе завдання "зібрати матеріяли до історії медицини в Росії, також і до історії фінансів" (див. "Формуляр В. Н. Каразина" в цит. книжці Г. П. Данилевського, стор. 104). Для цього досліджував державні архіви Петербургу й Москви.

*Л. К. Полухін, *Формування історичних поглядів М. І. Костомарова*. Київ: в-во Академії наук УРСР, 1959, стор. 93; див. ще Л. А. Коваленко, "Роль революціонерів-дворян і прогресивних дворянських істориків", *Історіографічні дослідження в Українській РСР*, Київ: в-во "Наукова думка", 1971, стор. 178-179.

Дослідження вийшло таке солідне, що за нього Каразина нагородили підвищенням до ранги колежського асесора. Для нас цікаве в цьому епізоді те, що Каразин використав працю в державних архівах для вивчення документів про Україну, на що пізніше посилався в своїй історичній роботі "Взгляд на украинскую старину", (*Молодик на 1844 год*, Харків, 1843). Тоді ж Каразин мав нагоду ознайомитися з матеріалами "Катерининської" законодавчої комісії 1767 року, у яких мусіли бути і п'ять славетних меморандумів Григорія Полетики, вплив яких помітно на декотрих писаннях Василя Каразина (див. про це в другому розділі).

Не тільки різні праці з історії України міг черпати Василь Каразин від сучасного йому руху "української ірреденти". Може, ще більш важливими в його ідейному формуванні в Петербурзі були його знайомства і зв'язки з видатними українськими діячами того часу. Крім уже не раз згадуваного нами Дмитра Трошинського (1749-1829), особливу вагу мають зв'язки Каразина з Василем Капністом — другою після Григорія Полетики провідною постаттю того часу, але більш причетною до руху "ірредентистів".*

На жаль, про особисті зв'язки, надто українські, В. Каразина в Петербурзі 1790-их років рідко хто згадує. Може тому, що він був тоді молодий і ще маловідомий. Навіть порівняно докладний біограф Каразина, його земляк із Слобожанщини Г. П. Данилевський, обмежується на цю тему півфразою: "цей екзальтований український Ломоносов, як його називали тоді (1798, — Ю. Л.) *друзі*"**... Імен тих "друзів" не подано.

■ Після цих конспективних згадок про роки Каразина в Петербурзі (це були 1790-ті роки) згадаємо не менш конспективно ті моменти, що склалися на цілість історичної атмосфери, з рухом "української ірреденти" включно. У цій атмосфері ідейно формувався майбутній засновник Харківського

*Про зв'язки Василя Каразина з Василем Капністом нове дослідження подає таке: "Перебуваючи у Петербурзі в 1790-их роках, Каразин знайомиться з В. В. Капністом, М. Карамзиним, О. Радішевим". Або ще: "Капніст листувався з О. О. Паліциним та В. Н. Каразиним" (Л. А. Коваленко, *Велика французька революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.*, Київ: в-во Київського університету, 1973, стор. 78, 105).

**Г. П. Данилевський, "Василій Назаревич Каразин". У книжці Г. Д-го *Украинская Старина...* Харків, 1866, стор. 104. Передруковано також у *Сочинениях Г. П. Данилевского*, том 21, Петербург, 1901, але без прикінцевого "Списка сочинений В. Н. Каразина с 1807 по 1842 г."

університету. Специфічно активний і всебічний український рух останньої третини 18 століття виник як відповідь на відомий катерининський "присуд" смерті українській нації. Під гаслом "недокінчене завершуємо!" (тобто антиукраїнські дії Петра I) Катерина II задумала рядом послідовних концентрованих ударів швидко донищити Україну як націю.* Цікаво — як на цей вирок смерті відповіла козацька нація? Вона відповіла "українською ірредентою" — започаткуванням Українського Відродження.

Кілька імен і прикладів.

Рік 1767: Григорій Полетика, в ролі обраного українського депутата і фактичного лідера всіх українських депутатів, виходить на всеімперський форум пишного багатолюдного квазі-законодавчого зібрання так званої "Катерининської комісії о новом уложеніи законів". Полетика подає зібранню п'ять своїх славетних меморандумів, в яких з великою історичною, державно-правною ерудицією відважно опротестовує анти-українську політику російського уряду, доводить підметність, суттєвість української нації, як у своїй державно-історичній, людській (вселюдській) суті — "народу вільного", не завойованого. Вимагає відновлення гетьмансько-козацької держави і реабілітації первісного сенсу Переяславських трактатів, як (Великої хартії вольностей) Magna Charta Libertatum українського народу.**

*Цікаво поставити ці загалом відомі удари в хронологічному порядку:

1764: скасування гетьманату України.

1765-69: "Рум'янцевський Генеральний перепис Малоросії". Проваджений методом військового погрому з переписом людей, майна, тварин і "навіть риби в ставках". Ліквідація козацтва як соціального стану.

1775: підступне зруйнування (союзної у війні з Туреччиною) Запорозької Січі.

1776: "навічне" ув'язнення Петра Калнишевського, останнього кошового Запорозької Січі, в холодному, сирому без вікон кам'яному мішку в вежі на Соловках, без права тюремних прогулянок і контакту з людьми.

1783: указ про запровадження на Лівобережній Україні кріпацтва російського зразка.

1786: позбавлення Київської Академії матеріальної бази. 1780 — згоріла бібліотека Академії.

Поза тим усі ті роки тривав безперервний масовий державний терор (діяла так звана "тайна експедиція"), катування, смертні кари, запроторювання на російську Північ і на каторгу в Сибір...

Це, звичайно, ще далеко не все... Але досить — сама мартирологія, хоч і як вона потрібна (історія "як нас били й нищили") — ще не являє історії живої нації.

**Бібліографічну довідку про п'ять меморандумів Григорія Полетики подано

таку філософську тезу: "Змішування природ, їх злиття є справжнє ідолоскаженство і розрив з блаженною природою і незнання про Бога.* Взагалі далекий від політики, Сковорода, однак, в багато чому був дуже співзвучний з головними настроями доби "української ірреденти": і своїм незалежним мисленням антитезами, і змаганням за правду та визвольне пізнання істини, і особливо проголошенням "вольности" за найвищу цінність.

Сучасником В. Каразіна в українській колонії в Петербурзі був знаний у той час філософ Яків Козельський, син сотника Полтавського полку, вихованець Київської Академії, потім закінчив університет у Петербурзі, у 1757-66 роках викладав у вищих військових школах столиці, пізніше працював у Сенаті та в законодавчій "Катерининській комісії". Автор кількох філософських праць, видав свої *Статті про філософію та її частини з французької енциклопедії*. З цієї книжки Козельського сучасники знайомилися з французькими просвітниками-енциклопедистами: Гельвецієм, Руссо, Монтеск'є. Хоч він був релігійною людиною, однак протестував проти змішування філософії з релігією; фєвдальній сваволі самодержавія протиставляв принцип законности і рівність усіх людей перед законом. Визнавав природне право людини, заперечуючи кріпацтво і самодержавіє. Козельський один з перших теоретично засудив фєвдально-кріпацький лад і в цьому був попередником О. Радіщева (а не навпаки, як твердять радянські історики). Козельський також засуджував загарбницькі війни і поневолення націй.** Тут згадано ті елементи філософії Козельського, що могли бути співзвучні з світоглядом Василя Каразіна і мати вплив на останнього. У світлі згаданих поглядів Козельського він здається характерним сучасником доби "української ірреденти".

Григорій Покас, подібно Долинському, — провідник однієї з козацько-старшинських антиросійських демонстрацій у час виборів до законодавчої "Катерининської комісії" 1767 року. Автор незалежницького спрямування впливової в свій час праці з історії України — *Описаніє о Малой Росіи*, що поширювалася в рукописних копіях по верхніх і середніх козацько-старшинських

*Цитата в Дмитра Чижевського, *Філософія Г. С. Сковороди*, Варшава, 1934, стор. 81. Цікаве, що П. Куліш, попри його критичне ставлення до мови творів Сковороди, визнавав філософа за піонера Українського Відродження: "З тобою, Грицьку, воскресення твого народу почалось" (Поема "Грицько Сковорода").

**Д. Х. Острянин, *Розвиток матеріялістичної філософії на Україні*, Київ, 1971, стор. 41-45.

колах, отже, не виключене, що могла бути доступна і Василеві Каразину. Знавці вважають цей твір Покаса за "предтечу" *Истории Русов*.

Василь Капніст (1756-1823), видатний письменник тієї доби, автор *Ябеди* (комедії, що задовго до Гоголевого *Ревізора* висміювала російський бюрократичний світ. Капністова "Ода на рабство" (1783) звучить як відважний протест проти указу 1783 року про закріпачення "посполитих" і селян Лівобережної України, поєднує соціальний протест із національним — з мотивом поневоленої України, як "скорбної вдовиці" (пізніше відомий шевченківський мотив).

Для соціально-національного діапазону всенационального, сказати б, характеру "української ірреденти" в даному випадку слід відзначити, що "Оді на рабство", народженій у сфері козацької аристократії, на соціальних "низах" у той час вторувало "Турбаївське повстання" на Полтавщині (1789-93), в якому закріпачені вимагали скасування указу 1783 року і повернення до їх попереднього козацького стану. Повстання було виключно вперте й остаточно ліквідоване тільки методом поголового вивозу населення повсталого села в інші сторони краю. Цікавий і такий хронологічний збіг — саме в час Турбаївського повстання, в 1791 році, Василь Капніст звернувся до уряду Пруссії по допомогу козацькій нації. Ми вже згадували про зв'язки Каразина і Капніста та листування між ними.

Павло Денисенко (Денисів), депутат до законодавчої комісії 1767 року, увійшов в історію як один із провідників антиросійського повстання Кременчуцької і Власовської сотень Дніпровського пікінерського полку.

"Пікінерські повстання 1767-70 років" були протиросійські (на відміну від протипольської гайдамаччини того самого часу). Це був протест козаків проти злиття їх із загальною масою російських військ, що робилося шляхом перетворення козацьких полків на російські так звані "карабінерські" і "пікінерські".

Передумов для переможного загального збройного повстання тоді не було, але спонтанні збройні виступи проти російських порядків траплялися не раз у добу "української ірреденти". Характерна для тодішніх настроїв мас населення незвичайна популярність Семена Гаркуші, героя усних народних переказів.* Колишній запорожець, учасник воєн із Туреччиною,

*На підставі таких усних переказів-легенд про Гаркушу вміщено нарис в *Украинском Альманехе* (Харків, 1831), що його видав гурток студентів Харківського університету. Гаркуша тут нагадує собою пізнішого Устима

учасник гайдамацького повстання (знав Гонту) — Гаркуша в 1772-84 роках очолював селянські повстанські загони на Чернігівщині, Полтавщині, Катеринославщині і в районі Канева.

Повстанські настрої були не тільки в козацьких і селянських "низах"; також і для козацько-старшинської частини руху "української ірреденти", як свідчить історик, "найголовніше значення за тих обставин мала військова підготовка повстання" (Оглоблин, "Василь Капніст" *Люди старої України*, Мюнхен, 1959, стор. 86).

В епохи боротьби на життя і смерть люди розшаровуються на безстрашних і заляканих. "Українська ірредента" кінця 18 століття має ще ту заслугу, що чітко розділила сучасників на дві категорії: "луччі люди" — і "оспалі", егоїсти-"пацюки", "ябедники"-донощики. З-поміж багатьох "луччих людей" доби "української ірреденти" не можна не згадати тут ще бодай кількох.

Петро Калнишевський (1691-1803), останній кошовий Запорозької Січі, герой воєн з Турецькою імперією, оборонець, господарник і цивілізатор українського степу, фундатор кількох відомих соборів, замучений за те, що захищав степові землі Запоріжжя від колонізації і загарбання їх російським імперським урядом.* Підступно, порядком союзницьких відносин, схоплений російським військом у 1775 році, у 1776 році привезено його до Петербургу і тут засуджено "навечно" в кам'яний мішок у вежі на Соловках. Та не в тому чудо, що старий козак витримав, (без ознак фізичного чи психічного заломання) 25 років кам'яного мішка без права звичайних для тюрем прогулянок у тюремному дворі і без права контакту з людьми, — а в тому, що коли в 1801 році прийшло йому царське помилування і дозвіл вийти на волю, — Калнишевський відхилив царську ласку і залишився закінчувати життя в тюрмі. Перетворив цим своїм гордим "останнім рішенням" безвісну глуху рабську смерть на легендарні "страсті" сина "народу вільного", морально незламного.

Антін Головатий (помер 1797), визначний вояк, дипломат, організатор і творець нової української землі — козацького війська на Кубані. В 1792 році, прибувши до Петербургу з дипломатичною місією, як кошовий Чорноморського козацького Кармелюка. Також Г. Квітка-Основ'яненко, "Предання о Гаркуше", *Современник*, 1842.

*Дипломатичні й інші заходи в цій протиросійській обороні згадано у видатній праці покійної Наталії Василенко-Полонської *The Settlement of the Southern Ukraine (1750-1775)*, New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1955, стор. 299-303, 305-318, 320-321.

кого війська (територія його була тоді між річкою Бугом і Дністром), рядом спритних маневрів і використанням тодішніх специфічних ситуацій виговорив у Катерини II 30 000 квадратних кілометрів території по річці Кубані, переселив туди валками через степи 25-26 тисяч запорожців з майном, клейнодами, архівом і зброєю, збудував з ними 40 козацьких станиць з власним керівним центром містом Катеринодар (засн. 1794). Пізніше на вільну від кріпащини Кубань переселилися колишні козаки з Чернігівщини, Полтавщини і Слобідської України ("військові обивателі"). Серед кріпацького моря російської імперії Кубанське (спершу зване Чорноморським) українське козацьке військо під умілим проводом своєї козацької старшини зберігало свій внутрішній традиційний козацький лад і самоуправу. І навіть на підставі власних архівів написало пером козацького старшини А. Туренка свою першу історію.

Історичний чин Головатого переможно завершив майже столітню епопею Запорозької Січі 18 століття, яка під тиском двох імперій міняла свій центральний осідок кілька разів у кількох державах, але серед постійних бур зберігала свій внутрішній лад і організацію. Головатий успішно завершив і включив цю епопею живим складником у нове Українське Відродження. Доказом цього стали не тільки запорізькі мандри в підтексті *Енеїди* Котляревського, а також твір Квітки-Основ'яненка "Головатий" (*Отечественные Записки*, 1839, том VI, стор. 1-29). Тарас Шевченко під свіжим враженням твору Квітки прославив Головатого, як символ невмирущості ("До Основ'яненка", один із перших поетичних творів Шевченка). До речі, при утворенні Харківської учбової округи (січень 1803), мабуть, не без участі Василя Каразіна, до складу округи включено і козацьку Кубань. Козацький історик Кубані відзначає допомогу Харкова в створенні на Кубані власного шкільництва.*

Тимофій Калинський, народився в першій половині 1740-их років, помер коло 1808 року. Один з активних діячів характерного для останньої третини 18 століття руху документації історії України і зокрема її козацької провідної верстви (яку, між іншим, ставив вище московського дворянства). Майстер епістолярної публіцистики, що була головним засобом і жанром української публіцистики того кризового часу, упорядник рукописної збірки

*А. И. Туренко. "Исторические записки о войске Черноморском (со времени поселения оногo на все милостивейше пожалованной земле по 1831 год)". *Киевская Старина*. 1887, книги 3, 4, 5, 6-7. Про допомогу Харкова кубансько-козацькому шкільництву див. у кн. 6-7, стор. 342. Туренко написав цю працю не пізніше 1838 року.

під назвою "Переписка між патріотами сього краю для загального добра" (Д. Міллер, "Нариси з історії і юридичного побуту старої України", *Киевская Старина*, 1897, квітень, стор. 1-47). Калинський писав про себе: "...я все розшукував і розшукувати буду для загального добра. І славу свого перед цілим світом заслуженого народу до останніх сил моїх захищати не перестану". "Радий померти, захищаючи спільні наші переваги і свободу" (О. Оглоблин, *Люди старої України*, Мюнхен, 1959, стор. 34). Калинський очевидно розумів, що боротьба за традиційно-українські права козацької аристократії була фактично боротьбою за збереження провідної верстви української нації, боротьбою проти обезголовлення нації. Катерина II, касуючи указом 1764 року гетьманат України, писала в інструкції: "...треба старатись, щоб навек і саме ім'я гетьманів шезло" (М. С. Соловйов, *История России*, кн. VI, том 26, стор. 29-30). Калинський ніби у відповідь писав: "Ясна річ, що гетьман — не тільки генерал-фельдмаршал, а наче який владний принц, і ім'я гетьманів як існує, то більше тисячі літ буде" (Оглоблин, там само, стор. 43). Калинський болів не тільки за козацьку старшину, а й за рядове козацтво, що його тоді закріпачувано. Він вважав усе українське козацтво за "чин лицарський і стан шляхетський", тому й рядове козацтво не має підлягати позбавленню особистої свободи та закріпаченню (там само).

Опанас Лобисевич (1732-1805). Один з видатніших українських діячів "новгородсіверської" формації. Автор першого твору українською мовою *Вергилиеві Пастухи*. "Попередник Котляревського".* Та найбільше вражає в писаннях Лобисевича те, що цей "козацький інтелектуаліст" побачив крізь майже непроглядну тодішню "українську ніч" і зформулював чи не головне стратегічне завдання історичного моменту: зберегти світло старого і козацько-гетьманського Києва і долучити його до нового світла Українського Відродження, прихід якого він сам явно відчував і власним трудом прискіпав. Мова про знаменитий Лобисевичів лист 1794 року з Петербургу до архієпископа Георгія Кониського (1717-95) — одного з останніх ще живих тоді могіканів бароккової культури минаючої доби, колишнього викладача й ректора Києво-Мазеповіянської Академії, архієпископа білоруського, видатного церковного оратора, автора бароккової драми *Воскресение мертвих ... страждущим всім неповинно в віці сім блаженно, а обидящим*

*Н. Петров, "Один из предшественников Котляревского. Аф. Кирил. Лобисевич", *Сборник по славяноведению*, I. С.Петербург, 1904.

гибельно (Лобисевич за своїх учнівських років бачив виставу цієї драми в Київській Академії 1746 року). Лобисевич пише в листі до Г. Кониського, що хоче видрукувати в Петербурзі "трагедію" Кониського та інтерлюдії до неї Танського ("Вирша, говорена запорожцями на Світлий Воскресенія Христова праздник"). Лобисевич просить допомогти розшукати ці твори. Своєму намірові він дає таке вимовне пояснення:

"Нехай нашідаки побачать століття житєпис живий, нехай буде незгасним світло Києва... нехай світло в світло не через темряву перенесеться, але кінець його нехай з'єднається з початком без переривання".*

Ентузіаст і охоронець бароккової спадщини попередньої доби, Лобисевич поєднує традицію з новаторством: він один з перших ставить завдання творити нову власну українську літературну мову. Пише перший твір цією мовою. Там і там у Лобисевича проявляється горда певність, що жива "проста" розмовна мова українська може бути придатна висловлювати "дорогоцінні думки".

Цю віру в вищі культуротворчі можливості "простої" розмовної української мови підтвердив ділом, мабуть, молодший сучасник Лобисевича в Петербурзі Олексій Павловський (бл. 1770- по 1822) — автор першої граматики української мови (започаткована, мабуть, 1792, подана до Академії 1805, затримана друком з позанаукових причин до 1818 року).**

Павловський починає книгу характерною для українського визвольного руху останньої третини 18 ст. тезою про історичну державну самостійність "країни малоросіян", про окремішність

*Лист Лобисевича до архієпископа Георгія Кониського передруковано "додатком" до цит. монографії Олександра Оглоблина *Опанас Лобисевич. 1732-1805*, Мюнхен-Нью-Йорк, 1966, стор. 82 (курсив мій).

**Ю. Шевельов. "ГраMATика, що належить до історії літератури (ГраMATика малоросійського наріччя Павловського та її автор)", *Слово, зб. 2*, Нью-Йорк, 1964, стор. 177-197.

Як Олександр Оглоблин своїми науково-історичними першоджерельними силоюетами *Людей старої України* і монографією *Опанас Лобисевич*, так Юрій Шевельов науковою розвідкою про Павловського роблять кожний у своїй галузі, важливий вклад в уточнення трудної проблеми початків Українського Відродження. У світлі тих праць початок виявляється ранішим за появу *Енеїди* Котляревського, а, отже, більш безпосередньо зв'язаним з козацькою добою України. Якоюсь мірою до такого висновку прислугуюються, мабуть, і дослідження Дмитра Чижевського про українське літературне барокко та про філософію Г. С. Сковороди (оскільки вони сягають другої половини 18 ст.). З новітніми науковими досягненнями українознавства наче зникає та "прірва", що так довго існувала (в уяві українців) між козацько-гетьманською добою 17-18 сторіч і новою добою Українського Відродження 19 ст.

їхнього "національного характеру", що його декотрі позитивні риси "відрізняють їх, можливо, від усіх інших мешканців земної кулі".* А закінчує книгу прямим закликem "зберегти й розвивати українську й інші не-російські мови імперії. Юрій Шевельов відзначає корисний вплив книжки Павловського на пізніші (драматичні) твори Котляревського, як також те, що Павловський почасти випереджає навіть появу українського, романтизму, харківську школу романтиків (цит. праця, стор. 196). Між іншим, харківські "відродженці" на чолі з Квіткою-Основ'яненком одержали книжку Павловського досить швидко і дружньо-критично обговорили в своєму колі (І. Ільєнко, *Григорій Квітка-Основ'яненко*, Київ, 1973, стор. 131).

Короною руху "української ірреденти" можна вважати *Історію Русів*. Вона дала синтезу історіографічних здобутків епохи — від Г. Полетики до Покаса і Калинського. Професор Дмитро Дорошенко поставив значення цієї книги на рівні *Кобзаря*: "...ні одна книга, — пише Дорошенко, — не мала у свій час такого впливу на розвиток української національної думки, як 'Кобзар' Шевченка... та 'Історія Русів'".

Інший авторитетний історик дає не нижчу оцінку: "...політичний трактат, втілений в історичну форму". "Вічна книга України", "деклярація прав Української нації".**"Вступна стаття Олександра Оглоблина до першого україномовного видання *Історії Русів* являє собою майстерний підсумок багатолітніх наукових досліджень, і нам лишається тільки одіслати до неї читача. *Історія Русів* написана, на думку Оглоблина, "не раніше 1796 року, а найправдоподібніше між 1802 і 1805 роками" (там само, стор. VIII).

■ Зробімо підсумок. Доба, в хронологічних межах якої народився, ріс і оформився як особистість Василь Каразин, умовно названа тут як доба "української ірреденти", була багата різними подіями й українськими ініціативами. Ця доба багато чого дала своїм дітям, у тому числі й Українському Відродженню 19 століття. Вона повернула приглушеній катерининським геноцидом нації її національно-історичну пам'ять і свідомість (історіографія і політичні трактати остан-

*О. Павловский. "Вместо предисловія к 'Грамматике Малороссійского наречія' ". П. М. Федченко. *Матеріали з історії української журналістики*. Випуск I, Київ: в-во Київського університету, 1959, стор. 320.

***Історія Русів*. Нью-Йорк, в-во "Вісник", 1956. Редакція і вступна стаття О. Оглоблина, переклад В. Давиденка. Цитата з Д. Дорошенка, стор. V.

ньої третини 18 століття). Вона показала, що навіть за найтрагічніших обставин можна боронитися від загибелі не тільки дефетичним, легальним способом — будівництвом і реформами "спільної" імперії, а й незалежним власним окремим шляхом всебічного відродження нації. Серед вихорів смерті й нищення вона дала сковородинську віру в "вічність життя", у міт Відродження. На місце втраченої української літературної мови ця доба започаткувала творення нової живої української літературної мови й літератури...

Тільки одного не дала та "материнська" для Каразина доба, бо й сама, мабуть, не мала: власної національної організації, будь-якого власного організуючого центру, в будь-якій ділянці й формі, може, навіть у самій ідеї. Якщо не помиляюся, далі "Новгородсіверського патріотичного гуртка" не пішло. Чи тут подіяв паралізуючий шок скасування таких центрів козацької державної України як гетьман і його адміністрація, або як військовий центр — Запорозька Січ, або як культурний центр — Києво-Мазеповіянська Академія? А чи тут діяв постійний протиукраїнський терор, що залякував, русифікував і породив — на противагу "луччим людям" — поклонників всеімперської корони? Мабуть, усі ці причини разом наче паралізували в тілі нації її "організаційний нерв".

Важливе те, що наприкінці доби "української ірреденти" надходила пора, коли окремі люди, як от Василь Каразин, відчули цю слабкість своєї доби — брак організаційного первня. Василь Каразин, народжений з талантами винахідника-вченого точних наук, присвятив усі свої зрілі роки організаційній праці. Йому належать три організаційні ідеї: 1. Організація власними українськими силами й коштами першого новачасного університетського центру України (Харківський університет). 2. Ідея організації українського капіталу. 3. Ідея "держави словен" на стику трьох імперій — Турецької, Австрійської, Російської. У шостому розділі цієї праці ми бачили, як Василь Каразин здійснив свою першу організаційну ідею — Харківський університет. У наступному розділі поглянемо на "відродженські" здобутки, що їх зразу почав давати той університет: філософія нації, перша періодична преса, літературні альманахи, харківська школа романтиків, "слов'янський ренесанс".

VIII. СТАНОВЛЕННЯ СТОЛИЦІ ВІДРОДЖЕННЯ

"Призначений бути освітнім центром для всього Півдня, він на початку був, можна сказати, єдиною яскраво освітленою крапкою на цьому безмежному просторі".

Акад. Н. Лавровський Із початкової історії Харківського університету (1869)

"...нехай же буде відоме всьому освіченому світові, що нами зроблено в той час".

Х. Роммель, кол. професор Харківського університету в листі із Касселя в Харків ректорові ун-ту (1815)

"Ви самі бачите доконечність зберегти сіє в тайні до переведення в дію".

Василь Каразин у листі приятелеві в Харків (2. V. 1802, про плян університету)

"Не нудись, мій друже, подробицями... писатиму тобі про все, що мене вражатиме особливо".

С. Філомафитський (видавець Українського Вестника) в листі-кореспонденції про Харків (із Харкова в Херсон. 1816)

1. Далекосяжні правні безпеки

"Укохана його Україна спала йому насамперед на думку як край, де не було (на той час) ні однієї вищої школи". Так свідчить Філядельф Васильович Каразин (старший син) у своїх недрукованих "Записках про життя батька", про той момент

старту, коли В. Каразин зразу після першого листа до Олександра I почав працювати при ньому в ролі експерт-дорадника. Каразин запропонував почати працю з народної освіти, організувати міністерство освіти з Головною управою шкіл при ньому. Першим міністром освіти став граф Завадовський (відомий українець), правителем справ Головної управи шкіл став Василь Каразин. Каразин був одною з головних творчих сил у тій великій піонерській праці заснування системи народної освіти в цілій імперії.

Він зокрема виконав головну працю в "Комітеті для складання нових статутів наукових установ у російській імперії."

При тій незвичайній нагоді Каразин довершив і щось особливо важливе для нього (заховане в душі): статут задуманого ним, але ще не існуючого університету в Харкові. Ми можемо догадуватися, що роїлось у його думках, коли він тим статутом заклав легально-правні підвалини університетської автономії... Тільки десяток років пізніше стане видно, що завдяки цьому каразинському статуту Харківський університет матиме змогу, долаючи опір імперської бюрократії, виконувати чимало функцій як не столиці, то фактичного центру Українського Відродження.

Перший пункт затвердженого самим імператором статуту передбачає творення в надрах університету наукових товариств як наук точних, так і філологічних. Університет має допомагати тій творчій самодіяльності друкуванням праць і — що головне, як побачимо далі! — *періодичних видань* коштом господарських сум університету. Далі — що ще важливіше! — статут надає університетові *право цензури* всіх книг, що друкуються на території Харківської учбової округи. Цензурний комітет складається з чотирьох деканів університету. В університетську бібліотеку цим статутом дозволялося виписувати з-за кордону *всіякі книги без цензури*. Словом — формально *широка внутрішня автономія* (геть аж до права власного суду над своїми членами і їхніми родинами).** За статутом, "університет

**"Формулярный список о службе Василія Назарьевича Каразина от 1830 года". Поданий повністю в Г. П. Данилевського: "Василій Назарьевич Каразин". *Сочиненія Г. П. Данилевского*, том 21, СПб., 1901, стор. 104. Далі посилання на це цінне джерело скорочено: Данилевський, стор... Працю Данилевського про Каразина надруковано в книжці Данилевського *Украинская Старина*. Харків, 1866, з додатком на кінці: "Список сочиненій В. Н. Каразина, с 1807 по 1842 г." стор. 152-169.

**Д. И. Багалея, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, том I, Харків, 1893-1898, стор. 206-208. Вийшло два

являє собою вищий науковий стан ('сословіє'), влаштований для викладання наук. В ньому підготовляється молодь для вступу в різні звання державної служби". Отже, статут поєднує науково-культурну творчість університету із завданням підготовки нових кваліфікованих кадрів.

Які просторо, можна сказати — по-західноєвропейськи, закроені рамки! Тепер від українців на місці залежатиме: що ж саме той "науковий стан" і ті нові кадри творитимуть — Російську імперію чи українське відродження? Університет чекала важка боротьба. Звичайно, реакційні елементи російської централістичної бюрократії скоро зрозуміли і похопилися: що ж то вирвав у них через Олександра І Василь Каразин. Вони дедалі енергійніше всіма зубами обгризали цю незалежну статуту базу Харківського університету. Але за перші два-три десятиліття, які теж не були легенькі, українці здобули нові поважні позиції.

Картина каразинського далекоглядного легально-правного забезпечення майбутнього Харківського університету (самоуправа, право власної цензури і т.п.) доповнюється ще одним здобутком для першого університетського центру України. Він офіційно став науково-адміністративним керівником утвореної майже одночасно з університетом Харківської учбової округи, що охопила чи не більшу частину всіх етнографічних територій підросійської частини України.*

Характерне те, що до Харківської (за територією її можна б умовно назвати Українською) учбової округи увійшли також ті прикордонні російські губернії (Орловська, Воронізька, окремо — земля Війська Донського), де українське населення становило значну й масивну меншину. Територія майбутнього Донбасу самозрозуміло лишалась у межах українських. Також місто Одеса лишалося в орбіті Харкова.

Таким чином Харківський університет з Харківською учбовою округою, мабуть, відограли історичну ролю в томи. Далі посилання на це джерело скорочено: Багалій, том, стор...

*Проф. Дмитро Багалій окреслює так територію Харківської учбової округи:

"Харківська учбова округа охоплювала велетенський простір. У склад його входили такі губернії: Слобідсько-Українська (тепер Харківська), Орловська, Воронізька, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська (потім перетворена на Херсонську), Таврійська, Катеринославська й землі Донських та Чорноморських (Кубань, — Ю. Л.) козаків" (Багалій, т. I, стор. 206). Пізніше до Харківської округи приєднано, коштом Віленської учбової округи, також Київську губернію (Багалій, том II, стор. 111). Харківська учбова округа заслуговує окремої бодай короткої історичної розвідки.

закріпленні за Україною не тільки Слобожанщини, а й Донбасу та східних і південно-східних історичних чи етнографічних територій України.

На 1828 рік у Харківській учбовій окрузі було 249 середніх і нижчих шкіл, 1664 учнів, 746 учителів. Як на таку велику територію — дуже мало. (Взагалі на Україні численне колись шкільництво під владою Росії занепало). Харківський університет доклав багато праці, щоб ці числа шкільництва збільшити. В ньому утворився своєрідний замітник міністерства освіти, що його складали два комітети: Цензурний комітет і Шкільний комітет для систематичного керівництва шкільною мережею округи. Коли Цензурний комітет складали декани чотирьох факультетів, то в Шкільному комітеті працювали кращі як українські, так і закордонні професори університету: Тимковський, Осиповський, Стойкович, Якоб, Шад, Дюгуров, Гут, Роммель. Декотрі з них, на думку Багалія, "виявили себе як видатні педагоги на полі середньої і нижчої народної освіти, а труди їх на користь шкіл Харківської учбової округи являють одну із найбільш яскравих сторінок в історії освітнього впливу університету на суспільство" (Багалій, том I, стор. 216; том II, стор. 1049).

Харківський університет ставився прихильно до неукраїнських національностей (меншин) на території Харківської учбової округи. Зокрема щодо кримських татар маємо такі факти: "Харківський університет відкрив при Таврійській гімназії шкільний відділ для підготовки татарських вчителів". Або: "...при Таврійській гімназії введено знову навчання татарської мови і музики" (Багалій, том II, стор. 1032 і 1033).

2. Скарби західно-європейської філософії в Харкові

Після легально-правного і територіального забезпечення Харківського університету та його учбової округи — другою найважливішою турботою Василя Каразина було підшукати і законтрактувати кращих з професорів і вчених Заходу. Цілком зрозуміле, що Каразин у першу чергу намагався здобути найкращого можливого кандидата на професора філософії. Син Василя, Філядельф Васильович Каразин (1810-70) свідчить, що батько шукав поради в цій справі найбільших тодішніх культурних авторитетів Європи: Гете, Шіллера, Ляпляса, Фіхте, останнього запрошував до Харкова на катедру філософії (на іншу катедру запрошував Ляпляса), листувався також з Гільдебрандтом, Павссоном, Лябанде та іншими європейськими

знаменитостями.* Фіхте, який уже дав був згоду приїхати, мусів відпасти, так само Ляпляс, бо через опір російського уряду Каразин не міг запропонувати бажаної платні.

Фіхте запропонував замість себе на катедру філософії професора Йогана Шада. Також Гете і Шіллер рекомендували Шада. З такими високими рекомендаціями прибув проф. Шад до Харкова 1 лютого 1804 року, за цілий рік до відкриття університету, в підготові якого взяв особисту участь.

Василь Каразин шукав і знайшов в особі Шада те, чого хотів і що не заперечувало б його власного, почасти під впливом Сковороди зформованого, світогляду. Проф. Шад скоро виявився щасливою знахідкою Каразина. Саме в Харкові він створив свої головні філософські твори, а зокрема загально зформулював романтичну філософію нації та дав ґрунтовну працю про природне право людини. Вихованець німецької класичної і романтичної філософії, Шад приніс із собою в новоявлений харківський центр Українського Відродження дихання "глибини й грандіозности" німецької класичної філософії, що тоді, як каже історик філософії, "безроздільно панувала в Європі" (а можна думати — і творила клімат європейської "весни народів" державного самовизначення європейських націй).

У Російській імперії, звичайно, як і все, так і філософські новини Заходу йшли спершу і тільки в російські столиці. І вже звідти, як нібито російське добро, в погіршеному вигляді передавалися далі в підлегли краї. Проф. Дмитро Чижевський одначе спостеріг, що "трохи чи не перші відомості про Канта, Фіхте і Шеллінга принесли на північ (тобто в Росію, — Ю. Л.) якраз українці" (Дмитро Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні*. Прага, 1931, стор. 66). Поява в Харкові катедри філософії, очоленої проф. Шадом, зробила зайвим посередництво в цій ділянці Петербургу і Москви. У Харкові зав'язалося власне філософське життя, з університетської друкарні вийшло чимало праць з філософії, що не раз випереджали і російські столиці. У цьому відношенні Харків на якийсь час (до першого поліційного погрому) переставав бути провінцією Москви, де російський уряд виявляв вороже ставлення до західноєвропейської філософії свободи й обов'язку Канта і романтичної натурфілософії природного права людини Шеллінга та його учнів.

*Василій Назарович Каразин. "Основаніе Харьковского университета, 1802-1804". *Русская Старина*, 1875, XIV, стор. 472. Підпис під цими вартісними документованими спогадами сина про батька: "Воспитанник Харьковского университета 1820-их годов".

Натомість виключно сприятливу ситуацію філософії, зокрема Шада, в Харкові відзначають як історик Багалій, так і філософ Чижевський.*

Важливим тут здається те, що філософські ідеї Шада, зокрема його високий респект до свободи й гідності людини, людської одиниці і нації, виявилися більш-менш співзвучними з початками Українського Відродження, з місцевими філософськими традиціями (Сковорода, Яків Козельський та ін.). На жаль, харківські філософські праці проф. Шада досі науково, бодай у виборі, не перевидано.

На підставі цінних досліджень, головне Д. Чижевського, а також Д. Багалія, та інших матеріалів філософське обличчя Шада можна звести до такої характеристики.

Шад був незалежний дослідник Канта і Фіхте. Він сприймав зокрема кантівську філософію свободи людини та наголос на неї у Фіхте. Від себе Шад підкреслював пізнавальні можливості розуму й досліду.

Важлива натурфілософія Шада, дещо подібна до натурфілософії Шеллінга: боротьба протилежностей і любов витворюють реальні роди й гатунки та безмежну різноманітність. За Шадом, саме ця різноманітність творить основу життя, природи, націй. "Взагалі, — пише Багалій, — весь твір Шада про природне право являє собою, як слушно зауважив акад. Н. А. Лавровський, 'невблаганий протест проти всякого насильства над свободою'" (Багалій, том II, стор. 51).

Шад виводить такі норми права: свобода совісті та думки, свобода університетського навчання, засудження рабства і т. ін. "Ця частина праці Шада, — зазначає Дмитро Чижевський, — послужила основою обвинувачень проти нього. Хоч Шад зовсім не був прибічником революційного радикалізму. Шад вважає власне протиріччям проти закону еволюції та принципів свободи

*Проф. Багалій ретроспективно пише про Шада: "З Харківським університетом у нього зв'язані були найкращі враження... Харківська професура була періодом повного розквіту його розумових сил, матеріального добробуту, повного родинного життя, влади і впливу... він був членом 'Шкільного комітету', правління унів-ту..." (Багалій, том II, стор. 50).

Дмитро Чижевський: "В Харкові Шад зразу зайняв, так би мовити, центральне становище. Не тільки його блискуча красномовність і його безсумнівної серйозна вченість, а і його як-не-як глибока думка, патос переконання у своїх ідеях, що до них він дійшов таким нелегким шляхом внутрішньої та зовнішньої боротьби, — це все притягало до нього молодь і товаришів... саме до харківського періоду його життя належать три його друковані твори, в яких він почав викладати систему своїх філософських думок"... (цитована праця, стор. 69-70).

не тільки деспотизм старого феодалного режиму, а, наприклад, також деспотизм французької революції. Протилежно до Фіхте Шад, мабуть, ніколи не захоплювався революційною ідеологією. 'Революційність' його думки обмежувалась сферою філософії" (Дмитро Чижевський. Цитована книжка, стор. 70-72).

Що ж до "Теорії нації" Шада, то проф. Чижевський присвячує їй такий уступ: "Цікава теорія нації, яку Шад виклав у своїй промові "Поворот Європі свободи". — Як кожна держава зокрема є організмом, так само є організмом і цілокупність усіх держав. Падіння влади Наполеона відновило в цьому міждержавному організмі те, що є умовою нормального життя кожного організму — протилежність між його частинами, — в даному випадку вільне діяння і протидіяння націй, їх протилежність, що залежить від клімату, звичаїв, рівня культури і різних їх тілесних та душевних здібностей. Не на всякій землі родиться все. Вдосконалення кожної людини зокрема та всіх людей разом виявляється в їх різноманітності. А ця різноманітність залежить від вільного розвитку людини, родини, стану, держави. Безмежна різноманітність у природі і в людському роді витворює безмежну різноманітність джерел життя, чину, прагнень, що з них постає удосконалення і гармонія. Ця протилежність людей виявляється в родині — через протилежність статі й віку; в державі — правителя і народу, а також станів та поколінь; у цілому людському роді — через різницю націй. Одна з протилежностей виявляє досконалість та недосконалість другої. Тому Шад вважає безглуздом ідею загальної монархії в Європі (понаддержави, — Ю. Л.). Прибічники цієї ідеї не знають законів всесвіту та вищої мети, призначеної людині. Навіть той мир, що його мала б наслідком загальна монархія, обернувся б на зло, бо було б принесено в жертву людську гідність і свободу. Усяке прагнення до вдосконалення згасає, коли знищено різниці між народами. Нація, що з прагнення до миру підлягає іншій, виявляє своє падіння і заслуговує усі ті нещастя, які на неї можуть упасти. Не тільки не треба бажати вічного миру, який би базувався на загальній монархії, а, навпаки, такий мир є зло, та навіть початок усіх інших зол" (Дмитро Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні*. Прага, 1931, стор. 72-73).

Можна думати, що ідея Шада про протилежності як засаду світобудови, романтична філософія свободи людини, ідентичности речей, зокрема людини чи нації, не були абсолютною новиною в країні Сковороди з його капітальною засадою "антитез". Новим було чітке логічне допровадження її

до проблеми нації. Для Шада руйнація чи пригноблення нації рівнозначні з руйнацією і пригнобленням самого життя.

Шад виголосив свою промову "Повернення Європі свободи" 25. XII. 1814, півроку пізніше промову видруковано в університетській друкарні,* а ще через півтора року (8 грудня 1816) Шада, за постановою засідання самого Кабінету міністрів імперії, зненацька схоплено серед ночі і тасмно (навіть не давши попрощатися з родиною, не пред'явивши обвинувачення) повезено на возі всякими заплутаними дорогами через Білосток та, за висловом Шада, "напівмертвого" викинуто через кордон у Пруссію. Як бачимо, реакція російського уряду на появу в Харкові поширеної на Заході філософії своєю брутальністю і поспіхом була майже гістична.

Справа виглядала так. Скоро після виходу друком у Харківській університетській друкарні трьох праць проф. Шада пішли на нього доноси в Петербург. Поки міністром освіти там був граф А. К. Розумовський, донос на Шада лишався майже без наслідків. Але шойно міністром освіти став "масон і інквізитор" князь А. Н. Голіцин (той самий, що дав Каразинові на читанні в імператора драми *Дон Карльос* провокаційне прізвисько "маркіз Поза"), — справа професора Шада зразу дістала найжорстокіший хід.** Про неї в петербурзьких урядових архівах нагромадилося багато матеріялу; на його підставі проф. Багалій написав спеціальну розвідку.*** Голіцин надав справі загальнодержавного і навіть міжнародного значення. У меморандумі до Кабінету міністрів Голіцин закинув Шадові такі злочини: книга Шада про природне право не годиться для молоді; автор дотримується найновішої німецької філософії, особливо Шеллінга; зустрічаються в його книзі місця, не відповідні до корінних понять нашої держави; є непристойні докори з приводу наявних у Росії установ та ін. Кабінет міністрів, у якому ще з 1808 року був членом Аракчєєв, ухвалив

* *Речи, произнесенные в торжественном собрании императорского Харьковского университета 25 декабря 1814 г.*, Харків, 1815. Порівняй інформації в Багалія, том I, стор. 697-698. Тут промова Шада в перекладі з латинської.

**Цікаво, що радянська історія філософії на Україні тенденційно підставляє цю роль Голіцина Розумовському (Д. Х. Острянин, *Розвиток матеріялістичної філософії на Україні*, Київ, 1971, стор. 73).

***Проф. Д. Багалей, "Удаление профессора И. Г. Шада из Харьковского университета". *Записки имп. Харьковского университета за 1899 год*, і окремою відбиткою, Харків, 1899, 147 сторінок. Про "прискорбное дело Шада", переслідування, вигнання подає Багалій також у двотомовій *Истории Харьк. университета*, том II, стор. 41-42.

для Шада більшу кару, ніж пропонував Голіцин, а саме: не тільки звільнити проф. Шада з катедри в Харківському університеті, а й негайно вислати за кордон, обидві книжки Шада, видруковані в харківській університетській друкарні, знищити. Все це виконано з великим поспіхом, таємно, без слідства й суду, без відома автономно-самоуправної ради університету.

Та Шад не заспокоївся і за кордоном. Як пише проф. Д. Багалій, Шад "мав величезний запас енергії, постійність, що межувала з упертістю, віру в правоту свого діла, в те, що істина рано чи пізно повинна перемогти" (Багалій, том II, стор. 47). Шад опублікував в *Єнських загальних літературних новинах* (1817, ч. 58) своє яскраве, сповнене обурення "Повідомлення друзям", в якому змалював брутальність російського уряду. Незабаром це повідомлення про російський урядовий поліційний погром філософії в Харківському університеті появилось і в загальній пресі Заходу (*Deutsche Beobachter*).

Російські дипломатичні агенти за кордоном послали в Петербург офіційні звідомлення про невивідне для Росії розголошення справи Шада в світі. Російський уряд опублікував офіційне спростовання. Так створився один із перших випадків відгуку в міжнародній opinіi на події Українського Відродження початку 19 століття. Шад ще роками боровся проти вчиненої йому несправедливості з боку російського уряду. Одного разу, під час перебування Олександра I в Німеччині, проф. Шад пробився до царя і подарував йому примірник своєї харківської книжки на правах раритету (наклад книжки спалено в Харкові з наказу царського ж таки уряду). Не добачаючи іронії раритетного подарунка, цар узяв книжку і дав проф. Шадові 300 червінців (Багалій, том II, стор. 49).

Василь Каразин, очевидно сприйняв розгром проф. Шада як брутальний удар по основному ділу його життя. Він перший прилучився до єдиноборця-філософа, став на його оборону. А що Шада вже не було в межах імперії, то Каразин вступився за його безпомічну родину, навіть власноручно написав для дружини Шада (від її імени) листа до університету, малюючи нещасне становище вигнанця, що "на сьомому десятку літ зазнав приниження і злиднів з дружиною і двома дітьми".* Здається, якусь матеріальну компенсацію для родини Шада таки вдалося виклопотати.

Пам'ять про творця філософії нашої проф. Шада не зникла

*Н. Тихий, "Василий Назарович Каразин (его жизнь и общественная деятельность)", *Кіевская Старина*, 1905, июнь, стор. 328.

швидко в Харкові. "Я збережу твої уроки, щоб ...вільно мислити", — писав Маслович у своєму журналі *Харьковській Демокрит*. А журнал *Украинский Вестник* (1819, кн. 9) писав про "найсильнішого в нинішньому світі латиніста бувшого тут професора Шада". На цей деталь негайно звернув увагу злопам'ятний противник Каразіна міністер освіти кн. Голіцин. Він зразу ж (8. XI. 1819) написав листа з доганою, попереджаючи, щоб таких й інших "непристойних" місць у журналі більше не було (Багалій, том II, стор. 757, 759).

В університеті під впливом Шада (на думку Д. Чижевського) вирости нові сили, що могли бодай частково заступити втрату керівника катедри філософії. Наприклад, підкарпатець Андрій Дудрович — "учень і наступник Шада в університеті" — став після висилки Шада його наступником на кафедрі філософії. Дудрович також клопотався обороною інтересів і прав родини проф. Шада. Проф. Дмитро Багалій характеристично відзначає співзвучність згаданих вище філософських виступів і думок Шада з настроями тодішнього українського суспільства: "...звичайно, у Шада дуже різкий тон, але він пояснюється і настроєм тодішнього суспільства" (Багалій, том I, стор. 697-98). "У цій промові ('Повернення Європі свободи'), — пише далі історик, — Шад відгукується живим (навіть надто різким, палким, гарячим) словом на політичну злобу дня, яка цілковито полонила уми, хвилювала всіх" (Багалій, там само).

Виняткову роль філософії в Харківському університеті Багалій підкреслює ще так: "Одним об'єднуючим началом служила філософія... Самою суттю своєю філософія посідала притягальну силу: порушуючи загальні і важливі питання, до яких не можна залишитися байдужим при першій праці мислення, філософія вводила в нову і вищу сферу, чужу пласкостям і забобонам, настроювала до розумової праці і привчала цінити її". Багалій пише про тодішніх "харківських університетських філософів", як явище "історичне" (том I, стор. 796-97 і 701).

"Треба звернути якнайбільшу увагу, — пише Дмитро Чижевський, — на той факт, що коло Шада в Харкові зразу зібралася певна кількість колег і учнів. Філософічне життя виявилось і в філософічних працях колег Шада, що, мабуть, поставали не без його впливу" (*Нариси з історії філософії на Україні*, стор. 73). Свою роль грали щотижневі філософсько-дискусійні вечори в університеті. У Харкові вийшло тоді 15 книг

з філософії, "рекордове число для Росії".* (У цьому випадку начебто здійснювалася мрія Василя Каразіна — подолати провінціалізм Харкова супроти російських імперських столиць). Не слід ігнорувати і того факту, що романтично-філософська школа Шада в Харкові принаймні хронологічно попередила на який десяток років появу в українській літературі так званої "Харківської школи романтиків" (про неї мова буде далі). Питання впливу Шада не досліджене, але відомо, що один із провідних поетів-романтиків, професор "словесности" Амвросій Метлинський вивчав німецький романтизм — філософський і літературний.

А проте, видатні філософічні початки в Харківському університеті не встигли народити українського філософа видатного формату. І не дивно: російський бо уряд поліційно обірвав ті філософські початки арештом, висилкою Шада та спаленням виданих університетом книжок філософа, застрашенням його учнів. Погром філософської школи Шада в Харкові не був ізольованим епізодом, а частиною ширшого державно-терористичного походу, зв'язаного з іменем царського ставленика графа О. Аракчеєва. Як побачимо далі, "аракчеєвщина" скерувала цілу систему ударів проти України і Українського Відродження.

Грозовиця терору не конче нищить іскру відродження цілої нації, а часто і роздуває її. Так було з терором "таємної експедиції" проти "української ірреденти" кінця 18 століття, так сталося і тепер з "аракчеївщиною" першої половини 19 століття. На розгром філософії Україна відповіла новим відродженським здобутком: створенням першої власної періодичної преси. Уже під час арешту й висилки проф. Шада (1816) почав виходити перший на Україні товстий журнал місячник *Украинский Вестник*, що коли не своєю (російською) мовою, то своїм українським змістом цілком виправдав свою назву. А крім нього — буквально за кілька років! — з'явилося ще з півдесятка видань.

*150-річчя Харківського університету. Пленарна наукова конференція УВАН у США 20. V. 1955. Доповіді професорів: Ветухів, Чижевський, Філіппов — не публіковані. З мого запису.

3. Народження періодичних видань на Україні

Країна, що одна з перших у Східній Європі і серед слов'ян заснувала друкарство, через два з лишком століття приєднання до Росії лишилася (на порозі 19 ст.) без свого новітнього друкарського центру, тоді як Росія вже мала 148 друкарень і 32 літографії та заклала все нові й нові журнали, імпортуючи з Заходу техніку і навіть редакторів.

Каразин, очевидно, помітив цю ненормальну ситуацію. Бо серед клопотів і змагань за Харківський університет, поруч із шуканням на Заході професора філософії, в першу чергу і заздалегідь постарався придбати для ще не існуючого Харківського університету модерну західноєвропейську друкарню, словолитню і майстрів до них. Це останнє він зробив сам, на власні кошти, проти волі й заборони уряду, сказати б, майже "революційним" способом (див. про це в розділах: "Єдиноборство з левітаном централістичної бюрократії" і "Превищення власті").

Часом із, здавалося б, незначних, але далекоглядно подуманих кроків родяться опісля речі історичного значення. Так сталося із закупленою Каразином друкарнею. За контрактом закордонні майстри зобов'язалися брати учнів із місцевих людей, і незабаром Харків мав уже власних майстрів друкарства й словолитні. З кожним роком збільшувалося число виданих друкарнею книг. Про це маємо таке свідчення:

"За все перше десятиліття життя харківського університету його друкарня випустила 210 видань, що становить половину всієї кількості виданих за той самий час по всій Росії книг".*

За ті перші десять років уже оформилися біля університету нові освічені творчі кадри (зокрема з університетської здібнішої молоді). А за другі десять років Харків уже почав перегони з російською столицею виданням своїх журналів і газет.* Той початок ще вповні не досліджено. Цитований вище автор з

*С. Р., "Харьковская журналистика начала нынешнего столетия". *Киевская Старина*, 1892, август, стор. 169.

Киевской Старины зазначає, що "найперші видання харківської університетської друкарні до нас не дійшли" (стор. 173).

Отже, покищо на підставі доступних джерел та інформацій можна подати за хронологічним порядком такий список перших періодичних видань. Хоч мова їх мусіла бути російська, але змістом і своїми творцями ті періодики були українські і навіть мовою подекуди українські.

Харьковский Еженедельник (Харків, 1812) — перший періодик у підросійській Україні, виходив щосуботи обсягом одного-півтора друкованих аркушів, вийшло всього 12 чисел, тираж 600. Видавав власник університетської книгарні в Харкові Лангнер, редагував — Карл Нельдехен, професор агрономії Харківського університету (був також секретарем фізико-математичного відділу, організував дослідне поле університету). Після арешту й висилки проф. Шада Нельдехена звільнено з університету (1819). Часопис містив переважно економічні, але також історичні та етнографічні матеріали, твори Масловича; Василь Каразин містив тут метеорологічні бюлетені з його власної метеорологічної станції в с. Кручик (до речі, першої на Україні!). Цікаво, що часопис почато виданням на другий рік після "циркуляра 1811 року про утворення міністерства поліції", що ним право цензури централізовано за міністерством поліції і міністерством освіти, без дозволу яких починати нові видання заборонялося. Не зважаючи на цей грізний циркуляр, а, може, й наперекір йому, група місцевих діячів засновує *Харьковский Еженедельник* без дозволу з Петербургу, ще спираючися на перший статут університету. Ця обставина й послужила пізніше причиною причіпок петербурзької цензури, а зрештою і однією з причин закриття часопису.*

Харьковский Демокрит. Харків, університетська друкарня, 1816. Видавав власним коштом Василь Григорович Маслович

*Між іншим, уже в доборі самих назв перших харківських періодиків підкреслювано протиставлення чи відмінність від російських столичних періодиків. Ось кілька прикладів: *Русский Вестник* — *Украинский Вестник*; *Московские Ведомости* — *Харьковские Известия*; *С.-Петербургский журнал* — *Украинский журнал*; *Демокритові* в Петербурзі протиставився *Украинский Демокрит* у Харкові; *Собеседнику любителей русского слова* (Петербург) Василь Каразин задумав був протиставити свій журнал *Собеседник Украины* (цей плян не здійснився, бо Каразин був тоді в опалі). Нарешті, була ще й така антитеза: *Вечерняя Заря* (Петербург) — *Утренняя Звезда* (Харків).

(1793-1841). Маслович народився й виріс у Харкові, де з добрим успіхом закінчив (1816) університет, там таки здобув кандидатський ступінь на "словесному факультеті", добре склав іспит на доктора "изяшных наук", знав староримську сатиричну літературу, визначився як письменник і журналіст, що одним із перших уживав живу українську мову. "Добре знав українську мову і чудово співав українські пісні" (Багалій, том 2, стор. 764).

Харьковский Демокрит був першим і єдиним у підросійській Україні на протязі століття журналом гумору й сатири, один із перших, що вживав українську мову (поруч із російською). Журнал мав три відділи: поезія, проза, суміш.

Історія цього журналу цікава тим, що в ній виявились активістичні настрої харків'ян у новій атмосфері міста, що стало університетським центром, бажання дальшого руху на новій базі, зокрема заснування періодичних видань України, про які волала вже сама наявність у місті університетської друкарні, з таким трудом здобутою В. Каразином. ** Не випадково, отже, рухливий Маслович жартома нумерував перше число першого в Харкові журналу під заголовком: "Тисяча перший журнал!"

Крім численних творів Масловича, в *Харьковском Демокриті* друкувалися твори Григорія Квітки, Ярославського, О. Сомова та популярного тоді, але забутого тепер сатиричного поета Якіма Нахімова, вихованця Харківського університету.

У попередньому зверненні до публіки Маслович писав: "...багато людей скаржаться — чому Харків і досі не має ні

*П. М. Федченко, *Матеріали з історії української журналістики. Випуск I. Перша половина XIX ст.* (Київ: в-во Київського державного університету, 1959), стор. 27. Текст згаданого циркуляра на стор. 330-331. Далі посилання на це джерело буде скорочене: Федченко, стор...

**Каразин і тут виявляв ініціативу перший: він ще в 1806 році просив правління університету позичити йому в його село Кручик, що було і місцем його заслання (60 верст від Харкова), один друкарський варстат з шрифтами, у тому числі трохи латинських і грецьких. Він хотів сам у себе в маєтку видавати журнал "для користи тутешнього краю". Правління поставилося прихильно до прохання засновника університету, але керівник друкарні сказав, що можна дати тільки один варстат без шрифтів. На цьому намір Каразина кінчився, то більше, що він був під карою, "в опалі" (Багалій, т. 1, стор. 129). Цьому авторові не відоме, чи мав це бути колись задумуваний Каразином журнал під назвою *Собеседник Украины*.

одного періодичного видання? Уже кілька років, як здвигнуто храм науки в місця наших, а ми й досі нічого с в о г о не маємо". Це "своє" звучить також і в слові від видавця в першій книжці *Харьковського Демокрита*: "За обов'язок особистий вважаю зазначити, що цей журнал буде заповнюватися творами нашого краю..., щоб цілковито виправдати назву *Харьковский Демокрит*" (курсив Масловича).

Порядком відхилення від сатиричного профіля журналу Маслович помістив у ньому свою баладу "Основаніе Харькова". Виправдуючися, що тільки частина героїв балади говорить українською мовою, Маслович пише в примітці: "...всі розмови героїв повинні бути малоросійською мовою, але багато хто зауважив авторові, що це буде кострубато" (Багалій, том 2, стор. 764).

На думку Федченка, "в ряді творів журнал продовжував традиції української і російської сатиричної літератури XVIII ст., бурлескно-трагестійну традицію Котляревського і Петрова". Цьому не перешкоджало знайомство Масловича із новою західноєвропейською сатиричною літературою. Вплив "котляревщини" був якоюсь мірою, очевидно, неминучий для першого літературного журналу на Україні.

Річна передплата становила 10 рублів. *Харьковский Демокрит* мав, як твердить Федченко, "гучний успіх", хоч не всім припав до смаку його сміх з поміщицького егоїзму супроти селян та з чинопоклонництва державних бюрократів.

Передчасний кінець *Харьковського Демокрита* історик української журналістики описує так:

"З кожним номером журналу посилювались утиски цензури, все більше появлялося в журналі промовистих багатьох крапок і чистих сторінок, замість викреслених рядків і вилучених творів. Влаштувавши прощання з читачами необачно сміливою і зухвалою поемою (Масловича) 'Певец во стане епікурейцев', — *Харьковский Демокрит* 6-им числом (червень) припинив своє існування" (Федченко, цит. кн., стор. 33).

Унікаючи передруків російських авторів, *Харьковский Демокрит* у відділі прози залюбки містив "думки найславетніших європейських і східних письменників, різні мандрівки, переважно мандрівку Демокрита", переклади Гонорського з німецької тощо.

Протиставлення російському тискові виявлялося різно, наприклад: відштовхуючися від короткочасного петербурзького одноіменного журналу *Демокрит*, Маслович писав в епіграмі:

*Явився новий Демокрит,
Від попереднього нічим не гірший
І чудеса нові творить.**

Харьковские Известия. Харків, університетська друкарня, 1816-18, 1820-23. Редактор і видавець відомий свого часу харківський журналіст Андрій Андрійович Вербицький (1788-1859), вихованець Харківського Колегіюму (де викладав якийсь час Сковорода), спершу кандидат, пізніше й професор словесности в Харківському університеті, автор кількох підручників з російської літератури й граматики, латинського віршування та ін.

Федченко і Багалій у цитованих вище працях помилково датують початок видання *Харьковских Известий* 1817 роком. Інший дослідник (С.Р.) виявив в архіві Харківського університету, в "ділі" ч. 98 за 1816 рік, що кандидат А. Вербицький, видавець *Харьковских Известий*, одержав дозвіл поміщати у своїх "листках" переміни, що стаються в університеті і в його учбовій окрузі, а також у підлеглих йому наукових товариствах.**

Виходить, що *Харьковские Известия* почато виданням майже негайно і начебто на заміну закритого в червні 1816 року *Харьковского Демокрита*. І того самого 1816 року почато видання товстого місячника *Украинский Вестник*...

Деталь. Але який важливий! Він показує, які вперті й тривалі були зусилля гурту людей біля колиски українських періодичних видань. Кількісно цей гурт діячів був зовсім невеликий, але якісно — елітарний. Хоч їхню мету наперед засуджено політикою Петербургу, вони таки здійснили її — народили першу українську періодику. А коли терор "аракчєєвщини" таки придавив журнали, тоді створено не менш важливі харківські альманахи. Хто ж були та нечисленна група людей? Це були переважно професори, вихованці й студенти Харківського університету: Іван Євсєєвич Срезневський (батько), Ізмаїл Іванович Срезневський (син), Євграф Філомафитський, Розумник Гонорський, Василь Маслович, Андрій Вербицький, О. В.

*П. М. Федченко, *Матеріали з історії української журналістики*. Випуск перший, *Перша половина XIX ст.* (Київ: в-во Київ. університету, 1959), стор. 28-33. Про *Харківського Демокрита* також у проф. Дмитра Багалія: *Опыт истории Харьковского университета по неизданным материалам*, том 2, стор. 762-764.

**С. Р., "Харьковская журналистика начала нынешнего столетия", *Киевская Старина*, 1892, август, стор. 176. Це головне джерело для *Харьковских Известий*, поруч цитованих праць Федченка і Багалія. Далі посилання скорочено: С. Р. у К. Ст., стор...

Склабовський і також Петро Гулак-Артемівський. З-поміж формально не належних до університету належать до числа фундаторів періодики на підросійській Україні Григорій Квітка-Оснот'яненко і Василь Каразин.

Коли *Харьковский Еженедельник* і *Харьковский Демокрит* були наче першими пробами з місцевим харківським відтінком аматорським, то тижневик *Харьковские Известия* вже набирав характеру професійної пресової служби територіально майже всеукраїнської. Часопис намагався охопити всі шари населення і всі території підросійської України. Він подавав поточні новини й інформації загального характеру, як із внутрішнього життя краю, так і закордонні. На початку часопис мав маленький розмір — 4 сторінки невеликого формату з тиражем 600 примірників. Головну увагу приділяв внутрішнім і місцевим територіально українським новинам. З Росії новин подавав мало, бо й сама російська столична преса наче ігнорувала місцеве російське життя. Зрештою "в липні 1824 року Аракчеєв від імени Олександра I заборонив друкувати без дозволу начальства будь-які відомості про внутрішнє життя Російської імперії" (Федченко, стор. 54). Раніше перед тим міністер освіти кн. Голіцин радив утримуватися від закордонних новин. Догодити такій владі можна було тільки одним способом — добровільно перестати існувати.

При всьому малому розмірі видання одного числа тижневика *Х. И.* потребувало затрати 1 500 рублів. При річній передплаті 10 рублів дефіцит на яких десять тисяч рублів на рік був імовірний. Міністер освіти Голіцин використав цей момент, щоб ніби захистити університет від втрат. Уже в першому році видання *Харьковских Известий* (1816) Голіцин листом з Петербургу вимагав "докладних відомостей про кошти річного видання сих известій, чи можна надіятися на число передплатників, а також чи може бути від усього якась користь?" Міністер забороняв брати новини з варшавських газет, дозволяв тільки з російських петербурзьких. Вимагав: "...про все те, як і про зміст *Харьковских Известий* повідомляти мене обов'язково" (С. Р. у К. Ст., стор. 177). Міністрові було не в думці, що *Харьковские Известия* видання приватне і на приватні кошти. Вельможу дивувала ця українська претенсія на власну періодику, то більше, що й столичні російські періодики того часу не мали потрібного числа передплатників і через байдужість громадянства мали здебільша короткий вік.*

*Віссаріон Белінський писав з приводу нежиттєздатности й скоро-

Немов у відповідь на цитованого листа Голіцина, на його вельможний скептицизм *Харьковские Известия* помістили зразу ж, у новорічному числі (ч. 1, 1817) листа читача до видавців. Невідомий автор листа майстерно поєднує найбільшу далекосяжність з повною обережністю (як це умів робити Каразин, не виключене, що він і є автор листа). Читач пише:

”Спасибі вам, ласкаві панове, за добрий намір допомогти нам у нашій промисловості й інших економічних клопотах... Тільки забезпечтесь, панове видавці, терпінням і рівновагою. Попервах вас, можливо, й покритикують і не забажають присилати вам оголошень, листки ваші можуть бути худенькі, але з часом (у березні або в квітні ви будете постачати нам цілі десті різних новин. Дай Боже вам час добрий! Не журіться. Чував я, що і *Московских Ведомостей* при початку видання не розходилося більше 600 примірників, а тепер? Отже, терпіння, панове видавці! А втім, од усього серця бажаю, щоб *Харьковские Известия* цікаві були не тільки для цієї губернії, але й для усього південного краю. Пребуду завжди пильним читачем листків ваших” (у цитованій праці С. Р., *Киевская Старина*, 1892, август, стор. 178. Назву ”південний край” вживано тоді за звичаєм для всієї України, бо назва Україна офіційно допущена була тільки в назві ”Слобідсько-Українська губернія”).

Редактори підхопили такий надзвичайний відгук такого незвичайного читача і вже в наступному числі часопису сам редактор відповів, що він ”вважає за найприємніший обов’язок свій висловити найчутливішу вдячність тим добродумним особам, які обіцяли докласти можливе старання, щоб підтримати це видання, таке доконечне для тутешнього краю, а тим ганителям, які, ще й не бачивши *Харьковских Известий*, надумалися назвати їх страхітливими, обов’язком своїм

минушости російських журналів початку 19 століття: ”... вони майже всі родилися без всякої потреби, а так, від неробства або бажання погаласувати, і тому не мали ні характеру, ні самостійности, ні сили, ні впливу на суспільство і, не оплакані, пішли в передчасну могилу” (І. Іпполіт, ”Журналы русские”, *Литературная Энциклопедия*, том 4, 1930, стор. 224. Чи можна цю самокритику застосувати і до українських тодішніх журналів? Якоюсь мірою можна, а якоюсь — ні. Українські журнали мали читачів часом більше зацікавлених, значна частина їх самоокуплялася при жертвенній праці видавців і авторів. Тут взагалі було більше почуття чогось нового, хоча б українського пробудження. Але ементу масовости передплатників українських журналів не можна перебільшувати. Щодо російських провінційних журналів, то їх було дуже мало. На всю імперію 7 літературних журналів, з них на Україну припадало майже 3. (Федченко, стор. 28).

вважаємо нагадати, що критика їхня анітрохи не страшна” (там само, стор. 178).

Небезпечна була справді не критика малоросів, а державний масовий терор “аракчєєвщини” на Україні кінця 1810-их і дальших 1820-30-их років (про нього скажемо трохи далі). Не зважаючи на “аракчєєвщину”, і на те, що Голіцин ще *Харьковскому Еженедельнику* заборонив містити інформації з-поза меж Харківської губернії, — часопис *Харьковские Известия* своїм змістом охоплює всю величезну територію Харківської учбової округи, тобто часопис стає майже всеукраїнським — він містить економічні, побутові й культурні новини з території від Білгорода на півночі до Теодосії в Криму, від Одеси, Катеринослава, Ніжена — до Катеринодара на Кубані. *

Василь Каразін, за своїм звичаєм, подавав до *Харьковских Известий* метеорологічні бюлетені своєї власної станції в своєму власному селі Кручик. Мабуть, йому належить і огляд статистичних й економічних даних про Слобідсько-Українську губерню за 1816 рік (таку тогочасну працю Каразіна відновує Г. Данилевський у цитованій його праці, стор. 169).

Експансія *Харьковских Известий* до фактичної ролі територіально всеукраїнського часопису мало не коштувала йому дальшого існування. Часопис був закритий. Тоді ж таки, в кінці 1819 року, на 1820 рік закрито в Харкові журнал *Украинский Вестник*. Як рік 1816 був надійною весною початків харківської журналістики, так 1819 став передчасною зимою її. Ми ще поглянемо на тогорічну (1819) криваву розправу Аракчєєва над повстаннями в недалеких від Харкова Чугуєві та Шебелинцях.

Врятував від смерті *Харьковские Известия* Харківський університет. Правління університету, зокрема його ректор і професор Т. Осиповський (висококультурна і прихильна українським починанням людина — пізніше його покарав уряд звільненням) перебрали на університет від Вербицького видання *Харьковских Известий*, запросивши до редакції часопису П. Гулака-Артемовського, Є. Філомафитського, О. Склабовського та О. Куницького — усі члени університетської корпорації.

Міністер освіти кн. Голіцин, неприємно вражений клопотанням самого правління Харківського університету перебрати на ім'я й кошти університету дальше видання

*С. Р., “Харьковская журналистика начала нынешнего столетия”, *Киевская Старина*, 1892, август, стор. 179. Подібно свідчить і акад. Дмитро Багалій: “Харьковские Известия сами писали, що мали в багатьох містах старанних і діяльних кореспондентів” (Багалій, том 2, стор. 765).

Харьковских Известий, — затримав будь-яку відповідь майже на цілий рік. Нарешті дозвіл дано. Голіцин, правда, зумовив дозвіл попередженням "не містити в газеті нічого противного загальним правилам і бути більш обачними й обережними ніж редактор *Украинского Вестника* (на той час уже закритого! Багалій, том 2, стор. 767). Жменьці витривалих дає підтримку і ширше громадянство. Вже першого року врятовані спільними зусиллями *Харьковские Известия* дали 328 рублів 23¼ копійки чистого прибутку. Річ не дуже звичайна і для столичних російських періодиків.

З свого боку редактор газети виявив редакторську експансію: поруч із місцевими, почав давати більше й закордонних новин. Натякаючи, що має за кордоном і власного кореспондента, газета пише: "... одержуючи закордонні новини найближчим шляхом і безпосередньо, будемо спроможні повідомляти вельмишановній публіці південних губернь хоч декотрі з новин раніше за всі інші газети" (С. Р., у цитованій *Киевской Старине*, стор. 182). Так розв'язувано проблему з заборонаю уряду не брати закордонні новини з варшавських газет.

Успіхи й неуспіхи харківських початків української журналістики, в умовах урядових обмежень, дослідник пояснює темпами народження нової інтелігенції на Україні і провідною ролю Харківського університету як центру Харківської учбової округи. *

І все ж, *Харьковские Известия*, хоч і перебороли одну смерть та в цілому виходили довше за інші харківські періодики, мусли припинити свій вихід у 1823 році. Очевидно, часопис задушили урядово-цензурні утиски. У 1822 році цензурна частина міністерства освіти наказала, "щоб без попередньої візи цензури не друкувалася найменша брошура чи навіть оголошення. Щоб приховати розгул цензури, заборонено було навіть заміняти вилучені цензурою місця багатьма крапками" (Федченко, цит. книга, стор. 54). Коли додати до цього загальну терористичну

*С. Р. пише: "Це були перші кроки суспільства з п'тьми до світла... народжувалася поволі кляса інтелігентних людей, які прислухалися до того, що діялось у Божому світі. І ми бачимо, що Харківський університет, чутливо прислухаючися до вимог навколишнього середовища, скоро підхоплює ті нові зацікавлення суспільства і спішить їх задовольнити, переходячи від видання підручників до більш різносторонніх видань" (С. Р., цитована праця в *Киевской Старине*, стор. 182). Може це й надто оптимістична картина, бо бувало й так, що бракувало і письменників і читачів. Тоді рятувала тільки наявність купки компетентних ентузіастів.

атмосферу "аракчєєвшини" на Україні тих років, то стає зрозумілим, що український редактор як не вмирав передчасно (Р. Гонорський), то, знесилений відступав від редакторства.

Український Вестник (Харків, університетська друкарня) виходив щомісячно товстими (близько 350 стор.) книжками чотири роки: 1816-19. Цей науковий, літературний і громадський місячник з яскраво визначеним українознавчим профілем являє собою, мабуть, найважливішу позицію в харківських періодиках початку 19 ст.

Поважне діло це взяла на свої плечі та сама жменька піонерів-ентузіастів: Євграф Філомафитський, Розумник Гонорський, Іван Срезневський (батько Ізмаїла) і неодмінний у таких починаннях Григорій Квітка-Основ'яненко. Це перший з харківських періодиків, що в ньому активну авторську участь взяв Василь Каразин. *

Цікаве, що ініціативу до заснування цього журналу, першого з програмово українознавчим профілем, подав професор Харківського університету, росіянин з походження, Іван Срезневський, син якого Ізмаїл став одним із головних діячів харківських початків Українського Відродження. Срезневський-батько "українізувався" у відродженському кліматі Харкова і відповідно скеровував своїх студентів, його учнями були в ун-ті Філомафитський і Гонорський. Як свідчить Ізмаїл Срезневський в записці про батька, Іван Срезневський "ділив з редакторами турботи за журнал і відповідно до потреб видання скеровував літературні праці студентів". **

*Із шести публікацій Каразина в *Українском Вестнике* назвемо важливіші: "Речь о истинной и ложной любви к отчизне" (У. В., 1818, ч. 12). Зразкове зрівноваження міжнародного з національним, скероване проти урядової політики цюкування всього чужоземного, що зачепила і Харк. ун-т. "Опыт сельского устава для помещичьего имения"... (1818). Важливий документ славного прориву Каразина-поміщика з фєвдально-кріпацької системи імперії. Опис експерименту Каразина, що звільнив з кріпацтва селян свого маєтку з наділенням спадщиною земельною власністю, наданням селові самоуправи і т. д. Цей соціально-економічний експеримент являє один із епізодів постійної боротьби Каразина за загальне скасування кріпацтва. Каразин просив царя затвердити його статут, що його Каразин називає "першим кроком для запровадження у всій Слобідській Україні" (Данилевській, *Українская Старина*, Харків, 1866, стор. 131).

***Журнал Министерства Народного Просвещения*, 1898, ч. 6, стор. 372; Багалій, том 2, стор. 753. У боротьбі з русифікацією харківські початки Українського Відродження мали не тільки втрати, а й здобутки в цінних людях. Із росіян, що включились у працю на Українське Відродження, в рамках цієї праці досить нагадати кілька імен: батько і син Срезневські, Микола Костомаров, Іван

У зверненні до правління університету про дозвіл видавати *Украинский Вестник* подано плян і головне завдання журналу.

Плян складено в основному за зразками західноєвропейських журналів. На відміну від російських журналів того часу, плян *У. В.* головний наголос кладе на місцеве і "здешнього краю" життя, як головну рацію і гарантію свого існування. У журналі передбачалося 5 відділів: наука, мистецька проза, поезії, спеціальний відділ *Харьковские записки* і нарешті *Сумиш*.

Мету журналу редактори-видавці прямо зазначають у першому таки числі; в статті "От издателей *Украинского Вестника* сказано:

"Видавці дуже знають, як трудно, в усій повноті... дати якнайповніше поняття як про саму Україну, так і про її мешканців, бо успіх у цьому залежить від багатьох сторонніх причин. Але вони сміють запевнити своїх високошановних читачів, що вживуть усіх засобів... щоб скільки можливо відкрити всі відомості про тутешній край"... *

"Відкрити" тут точно вжите слово, бо Україну (не зважаючи на поважний опір "Української ірреденти" кінця 18 століття) таки ніби "закрито" царськими указами, військами і "тайною експедицією".

У відділі науки Україну "відкривали" ряд науково-історичних та краєзнавчих статей, наприклад, стаття історика, "старого навгородсіверця" Михайла Маркова "Введение в Малороссийскую историю... во времена древние"...

Стаття також виясняла, "як ця країна одержала назву Малоросії" (*Украинский Вестник*. Харків, 1817, кн. 9-10). Ілля Квітка (родич Григорія Квітки, автор "Записки о Слободских

Бецький (видавець *Молодика*) та чимало інших. Із західних європейців — Іван Вернет (швайцарець, вихованець Тюбінгеньського колегіуму, колишній читець Суворова, знайомий Сковороди, добре знав багато мов, викладав у Новгород-Сіверській гімназії, активний співробітник перших харківських журналів, відкривач окремих українських місцевостей, їх краси і значення, автор статей про Сковороду, улюбленець харків'ян) і ряд інших, як Шад, Роммель, "кантіанець" Якобі, проф. Нельдеген (редагував *Харьковский Ежедневник*). Мимоволі при цих фактах згадується помічник Вячеслава Липинського, що в будівництво чи відродження нових націй звичайно включаються творчі люди інших націй світу.

*"От издателей *Украинского Вестника*, *Украинский Вестник*, 1816, ч. 1; передруковано в хрестоматійній частині книжки П. М. Федченка. *Матеріали з історії української журналістики. Випуск I. Перша половина XIX ст.* (Київ; в-во Київського держ. університету, 1959), стор. 176.

полках”) дав до журналу свій короткий виклад історичних подій на Україні до падіння гетьманства. Невідомий автор, ховаючи своє ім'я, помістив статтю “О гетьмане Хмельницком” (на думку Багалія, “оповідно-компілятивного характеру”), історичні зауваги “О Малоросії” від смерті Богдана Хмельницького до Полтавського бою такого самого характеру (епоху гетьманства, “самостоятельной вольности”, автор вважає “найбільш нещасливою”...). Історик Марков з приводу деяких аматорських статей подав до журналу “Письмо к издателям о малороссийских древностях” (Багалій, том 2, стор. 753-54). Можна думати з другорядних джерел, що в той час (1816-18) серед харків'ян ще не було фахового історика України, Микола Костомаров шойно півтора десятка літ пізніше з'явиться в числі студентів університету і напише тут свою історичну дисертацію та стане істориком.

До матеріалів українознавчого і краєзнавчого характеру на сторінках *Украинского Вестника* можна зачислити піонерський твір Олексія Льовшина (1799-1879) “Письма из Малороссии”. Тут виразно окреслено національну владу українців як окремого народу з окремою мовою.* Льовшин відзначив вороже ставлення українців до росіян, викликане російськими утисками на Україні. Прикрасою *Украинского Вестника* були майстерні подорожні й етнографічні нариси та роздуми Івана Вернета, швайцарця, що закохався в Україну, в її природу, її людей,

*Перейшовши від окреслення українських звичаїв і характеристики народу до його мови, Льовшин пише:

“Тепер кілька слів про мову малоросійську. Вона хоча й не має правил, а проте деякі освічені малоросіяни вживають її в творах. Перелицьована *Енеїда* — найкращий в своєму роді твір — служить тому доказом. При всьому тому, до сього часу вона являє мову народу. Та якщо генії тутешнього краю звернуть на неї увагу свою і культивуватимуть її, окресливши позитивними правилами граматики, — тоді українці в славі культурних творів своїх, можливо, будуть змагатися з найосвіченішими народами Європи”. (О. Льовшин. “Письма из Малороссии”, *Украинский Вестник*, Харків, 1816, ч. 1. Передрук витягу в хрестоматійній частині цитованої книжки Федченка, стор. 217).

Коли ці рядки Льовшина писано, Шевченко був дворічною дитиною.

Льовшин Олексій, вихованець Харківського університету, голова міста Одеси, згодом член Державної Ради. Засновник *Одесского Вестника*, Одеської Публічної Бібліотеки. Брав участь у підготовці селянської реформи. Автор книжки *Письма из Малороссии*, що її уривки, мабуть, ще до виходу книжки опублікував журнал *Украинский Вестник* у січневій книжці 1816. Радянський дослідник бачить у цьому творі Льовшина першоджерело для пізнішої “націоналістичної концепції” Миколи Костомарова про “дві руські народності” (Л. К. Полухін, *Формування історичних поглядів М. І. Костомарова*, Київ, 1959, стор. 103-104).

зокрема в філософа Григорія Сковороду. Цілком живо звучать подорожні нариси Вернета про Змієвський повіт, нарис "Поворот з Валок до Харкова", думки про Харків, враження з одного сільського кладовища та інші. Вернет відчував романтичний характер місцевості, *couleur locale*.

Поруч з "відкриванням" України в науково-історичних та публіцистично-краєзнавчих статтях, *Украинский Вестник* опублікував ряд світоглядно-програмових статей, що кидали пучок світла на непроглядну сучасність та майбутність.

Це філософічна стаття Андрія Дудровича (1782-1830), учня і наступника проф. Шада на кафедрі філософії. Торкаючись теми, що близько підходить до явищ (сказати б сучасним нам терміном) біологічного віталізму, але тісно зв'язуючи її з християнською релігійністю, Дудрович дає високе "відродженське" трактування людини, бачить у ній "прісносущу силу" божества. Дудрович викладає ідеалістичну романтичну філософію Шеллінга. Він заперечує спрощування поняття людини у матеріалістів. *

Михайло Грибовський (автор антикріпосницької книжки *О состоянии господских крестьян*) помістив в *Украинском Вестнике* відважну статтю *Об управленіи людьми*. Стаття являє цікавий зразок фундаментальної критики російського державного управління людьми. Це критика без критикування, головне методом спокійного теоретичного ствердження своїх власних позитивних принципів. Перший із них, як і в Дудровича, стверджує вартість і гідність людини, індивідуальну неповторність кожної людської особи, чим людина властиво і відрізняється від тварини, якими можна (і легше) управляти отарно. Та при всій своїй індивідуалізації людина істота наскрізь соціальна! З цього парадоксу випливає в автора інша теза: "нема нічого складнішого за суспільні відносини", а, отже, і труднішого за управління людьми. Бо управління має узгляднити як окрему людську одиницю, так і суспільство, яке треба трактувати як *цілість* рівних перед законом груп, клас і людей. (До речі, Василь Каразин ще в перших листах до імператора Олександра I засуджував брак суспільства в Російській імперії, бо за належних до суспільства, чи так зв. "общества", тоді вважали

*А. Дудрович, "О животном магнетизме", *Украинский Вестник*, 1818, кн. 2. Мені недоступна; витяги в цитованій книзі Д. Х. Остринина, стор. 74. Загальну характеристику Дудровича, закарпатця родом, що після закінчення Пештського університету оборонив у Шада в Харків. ун-ті докторську дисертацію, подає Дмитро Чижевський у *Нарисах з історії філософії на Україні*, Прага, 1931, стор. 75-76.

навіть не всіх дворян, а тільки аристократично-вельможну верхівку). Грибовський (певне, з цензурних причин) нічого не каже про віковий і вже перестарілий абсолютний догматизм в управлінні Російської імперії. Він тільки знов і знов порядком контрасту суто позитивно твердить своє, що "людський розум не може передбачати всього наперед... тільки досвід життя може виявити істину, на підставі якої людина може і повинна сміливо вносити поправки в систему управління". Одно певне для автора: "... управління має бути на користь і щастя народу", а тому "належить керувати народом відповідно до його духу. Що ж треба розуміти під духом народу і якою мірою повинен він мати вплив на правління кожного суспільства?" * Цим далекоюсяжним запитанням кінчається вміщена частина вдумливої статті Грибовського. Та продовження статті в журналі не могло за тих умов з'явитися. Відповідь на це фундаментальне питання Українського Відродження лишилася за ним назавжди.

Редактори *Українського Вестника* виявили поважний редакторський підхід і рівень своєї праці, між іншим у такому доборі тем і статтів, який будував певну концепційну лінію, ставив певний комплекс проблем. Це ми бачимо як у статтях українознавчих, історичних, так і в статтях загальної життєвої проблематики. Так, філософську статтю Дудровича наче доповнює теоретично-політична стаття Грибовського. Від встановлених Дудровичем і Грибовським загальнотеоретичних засад ближче до проблем сучасності іде стаття Розумника Гонорського під назвою "Дух часу" ("Дух времени"). Це одна з перших спроб зв'язати початки ще не усвідомленого чітко процесу українського відродження з історичним західньо-європейським Ренесансом.

"Що таке дух часу?" — запитує Гонорський. Він бачить його в думках найбільш освічених та передових сучасників, у тому "людському розумі, що від відродження наук і мистецтв особливо з XV століття швидкими кроками спішить до свого завершення". Гонорський поділяє характерну для першої половини XIX ст. віру в поступ і розум людини. "Застій" (стояння на місці) властивий "самим лише тваринам, — пише Гонорський, — в такому застої певно бажали б бачити більшу

*М(ихайло) Грибовський, "О управленні людьми", *Український Вестник*, 1816, ч. 1. Мені недоступна, цитати з передруку тексту статті в хрестоматійній частині цитованої книжки П. М. Федченка. *Матеріали з історії української журналістики*. Київ, 1959, стор. 176-178. Посилання на це речеве джерело в скороченні: Федченко, стор...

частину людства ті, що відкидають усякі переміни й поліпшення, відповідні з сучасним духом часу. На щастя людині властивий невпинний поступ. Дух часу є потік, що все захоплює за собою... Якщо ніяка сила не протриває цьому прагненню, то воно досягає свого призначення, не накоївши ніякої руїни, принаймні в системах філософів і політиків. Якщо ж воно натрапляє на перепону, то розтрощує її”.

Маневруючи перед цензурою, Гонорський радить читачам самим додумати конкретніший висновок: ”Що ж сказати про теперішній дух часу? Для тих, хто розуміє його, зайво відповідати, а для тих, хто не розуміє і не хоче розуміти — марно говорити. Одне тільки безперечне, що дух нашого часу, який так швидко рухає велетенські машини держав і на струхлявілих руїнах творить нові кращі споруди, — цей дух часу треба вважати за найбільш благодотворний”. *

Таку саму ідейно-політичну відсіч агресивному російському деспотизмові дає *Український Вестник* і в статті Іллі Воронова ”О необходимости законов в каждом политическом обществе” (У. В., 1818, кн. 12, передрук у Федченка, стор. 178-183). Автор, викладаючи думки французьких енциклопедистів-просвітників (наприклад, теорію Руссо про природний громадський договір), простісінько протиставляє їх сваволі й традиційному беззаконню російської державности (уряд тоді саме брав на свій щит нівеляційну реакційну догму ”офіційної народности” і державний масовий терор ”аракчєєвщини”). У статті читаємо:

”Спокій у державі, дотримання встановлених законів повинно встановлювати не насильницькою якоюнебудь примусовістю, не залякуванням і страхом, а почуттям справедливости, спонукуванням своєї волі” (у Федченка, стор. 37).

Автор підкреслює, що в кожній нації життя витворює свою кращу для неї форму законности, тож руїнна річ накидати закони однієї нації іншій нації, бо ”закони сами собою є природні відношення речей до людської природи, засновані на першопочатковому спрямуванні людини, на природних прагненнях душі нашої” (там само, стор. 180).

Відважно йде проти тодішньої урядової русофільсько-шовіністичної політики цькування і опоганювання всього чужоземного Василь Каразин у вже згаданій вище статті ”Про справжню і фальшиву любов до вітчизни”. Не підмінюючи

*Р. Гонорський, ”О духе времени”, *Український Вестник*, 1818, ч. 10. Передрук тексту в цитованій книжці Федченка, стор. 183-184.

патріотизму космополітизмом і космополітизму патріотизмом і знаходячи "мудрість" середньої лінії, Василь Каразин пише:

"У нашій Вітчизні ще є люди, сповнені неприязні до чужинців... Ці утиски чужоземних не є любов до Вітчизни!.. Це державне злословіє не є любов до вітчизни!.. Дехто волів би зовсім обійтись без чужоземців... волів би радше залишити в себе науки в дитячому стані ще на ціле покоління, ніж закликати вчителів із країн, де їх багато... Мудрість у всьому пильнує середини. Вона не відкидає чужого, хоч воліє своє випробуване... вона підвищується скромністю... Віддаймо належне їхньому *доброму*, щоб вони нашому *крацюму* віддали належне... Науки обтікають земну кулю, подібно до світла сонячного... *Прив'язання до своєї вітчизни не заслуга; любов до вітчизни починається любов'ю до істини і доброго чину*... Вона шанує владу, але не раболіпствує їй, не рветься їй догодити". *

У статті Каразина посередньо звучить відповідь на недавній урядово-поліційний погром і вигнання проф. Шада та спричинену цим втрату для Харківського університету багатьох західно-європейських професорів і вчених. Але, даючи відповідь російському "державному злословію", русофільському шовінізмові, Каразин картає взагалі, а отже й український ледачий патріотизм, від якого вимагає більше знання і чину.

Згадані наукові й публіцистичні статті *Українського Вестника* послідовно виявляють політичну лінію та ідейне обличчя журналу. Його не можна ототожнити ні з однією з наявних тоді в Росії течій.

В основному те обличчя *У. В.* було, сказати б, європейськи-ліберальне, "західницьке". А властиво його можна б умовно назвати україновідродженським. Журнал намагався відкрити історичну й сучасну Україну, повернути їй її власну давню європейськість, озброїти досягненнями модерної західно-європейської поренесансової цивілізації (з її самовизначенням націй і визнанням прав і свободи людини).

У цьому пляні іде і літературна критика, що чи не вперше в нас народилася в *Українському Вестнике*, головне в статті редактора Р. Гонорського "Нечто о нашей прозе и о нынешнем состоянии русской словесности вообще" (*У. В.*, 1816, кн. 4;

*Василь Каразин, "О истинной и ложной любви к отечеству", *Украинский Вестник*, 1818, кн. 12. Передрук тексту в Федченка, стор. 184-187. Надрукована також у петербурзькому журналі *Син Отечества*, 1818, XLVII, стор. 192-221. Стаття являє собою промову, виголошену 21 серпня 1818 в Харкові, на відкритих зборах Філотехнічного т-ва.

передрук у книжці Федченка, стор. 189-192). Гонорський починає з питання читачів:

"Одна з багатьох боків поважна людина висловила мені своє здивування: чому в нашому журналі так мало оригінальних творів, а все здебільша переклади?"*

Відповідь ред. Гонорського проста:

"... завжди, а особливо за теперішнього стану нашої словесности, кращий чужоземний уривок, вдало перекладений, корисніший за тузін товстих і позбавлених смаку оригіналів"...
" у нас загальна нестача хороших оригіналів".

Констатуючи, що українські прозаїки властиво ще не появились, Гонорський вважає, що й російська література ще дуже відстала від світової, бо в ній домінують віджилі вже дві течії: "слов'янолюбці" (вони зосереджувалися коло журналу *Беседа*, органу "літературних старовірів" на чолі з Шішковим — ідеологом реакційної догми "офіційної народности"). І друга течія "школа карамзіністів", епігонів сантименталізму. Найцікавіше те, що в протигагу цим двом панівним в російській тодішній літературі течіям, Гонорський шукає ще властиво ненароджену остаточно третю течію, яка учиться на кращих творах інших народів світу. **

У статті писаній для цензури, думку автора треба шукати, розкривати. Здається, Гонорський намацує в російській літературі ту течію, яка ще не заявила себе явно ("працює в тишині кабінету"), але яка вже йде до вивершеного самовизначення модерної національної російської мови й літератури. Очевидно, Гонорський думає, що мусить по-європейськи самовизначитись і модерна відродженська українська література. Він готовий на творче змагання з цією третьою течією і, підсумо-

*Мова тут про відділ красеного письменства, в якому йшли переклади з таких письменників Заходу: Горашій, Петрарка, Данте, Расін, Вольтер, Мілтон, Руссо (лист до Вольтера про його твори), Бюффон, Шатобріан, мадам де Сталь, поеми Осіяна, Гердер (полеміка з *Лаоконом* Лессінга), Кльошток та інші (перелік неповний).

**З них Гонорський компетентно вибирає і називає імена Катеніна, Жуковського, Батюшкова, Язикова... Пізніше російське літературознавство наче потвердило прогностичний вибір Гонорського. Цих російських поетів, зокрема Батюшкова, не раз називають "попередниками" або "вчителями" Пушкіна (тоді ще 17-літнього юнака, що писав поезії спершу по-французьки). Батюшков, здається, прагнув переходу на живу мову російського народу, казав "писати так, як говорите", прагнув "ясности", "суворой точности", "простоти мови". Але здійснив цю програму не Батюшков, а шойно Пушкін (у нас це робив Шевченко). Цікаво, що "поетичними вчителями Батюшкова" вважають між іншими "італійських поетів Відродження".

вуючи розгляд трьох течій російської літератури, заявляє: "Ми не належимо до першої кляси (тобто, шішкowitzів — "слов'янолюбців", — Ю. Л.), виключаємо себе із списків другої (карамзінців)". Але всі сили прикладемо, щоб стати гідними третьої". *

Цитована стаття Р. Гонорського зберегла свою вартість як для історика української літератури й критики, так й історика Українського Відродження взагалі. Якщо не помиляюсь, українська літературна критика, працюючи на матеріалі світової літератури, з'явилась у Харкові парадоксально дещо раніше української літератури, зокрема белетристики.

Найбільший інтерес у журналі зберегли до нашого часу, на думку Багалія "Харьковские записки" — окремий відділ, присвячений місцевому українському життю. Провадив цей відділ в *Украинском Вестнике* сам Квітка-Основ'яненко. Тут матеріали про діяльність Харківського Університету, про близькі

*Трудне змагання, бо російська мова урядова, українська ж фактично заборонена. Гонорський ставить завдання в аспекті європейського розвитку і з цієї ширшої бази намічає лінію *Украинского Вестника* в цьому питанні:

"Ми вибирали кращі чужоземні уривки, визнані за клясичні їхніми націями, що їх мовою ті твори писано... прикладали при тому всіх старань дотримати гармонію оригіналів і тим сприяти піднесенню нашої мови до кращих форм... Нехай Вольтер не звинувачує нас, що ми для нього трохи запізнилися. При тому погляньмо і на німців. Що являла собою їхня мова з-перед 50 років? Кльопшток, Фосс, Вілянд, Гете, Шіллер, Гердер і ще декілька інших найновіших письменників зробили її гнучкою і здібною прибирати всілякі форми. Вони не винайшли нові слова; матеріал, що над ним вони працювали, був той самий, що й опрацьований сучасниками Готшеда і навіть Лютера. В кого ж училися вони доброго слова? У стародавніх (народів) і сучасних їм народів — англійців і французів.

"Все йде ступенями, але ті ступені більш чи менш бувають зручні для підйому. Французи, англійці і німці повинні були особливо займатися стародавніми мовами, щоб удосконалити свою власну. В них не раніше почали з'являтися добрі оригінальні твори, як у той час, коли вже майже всіх стародавніх авторів перекладено на їхні мови. Таке вивчення стародавньої словесности у тодішніх французів та інших народів могло бути корисним для властиво так званих учених; світські люди не могли з того зробити якогось ужитку щодо поліпшення власної мови. Ми щодо цього маємо більше вигід, ніж вони: нам тепер одні живі мови можуть уже достарчити достатню кількість прикладів для всіх родів слова. А оскільки в нас знання живих мов, особливо ж французької і німецької, стало доконечністю — то а що якби наші молоді люди до машинального, сказати б, заняття в словесности додавали більше уваги і вникання — то ми вже і через те багато виграли б".

Так редактор Гонорський захищає лінію *Украинского Вестника* на переклади із західноєвропейських літератур. Про передруки із російської літератури він навіть не згадує. (Р. Гонорський, "Нечто о нашей живописной прозе и о нынешнем состоянии русской словесности вообще" *Украинский Вестник*, 1816, кн. 1. Передрук у Федченка, стор. 189-192).

УКРАИНСКІЙ ВѢСТНИКЪ

на

1816^й годъ.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

*Частина титульної сторінки першого випуску журналу
Украинский Вестник (1816-1819)*

Квітці Харківський Інститут Шляхетських Дівчат, Допомогове Товариство, харківський театр тощо. Вживається часом форма особистого листа з Харкова про Харків, як український центр. Зокрема як явище "столичного" значення високо (і вперше в нашому друкованому слові) оцінено на сторінках У. В. акторський талант Михайла Щепкіна, що в 1816-18 роках грав у харківському театрі. Журнал відзначає як важливе досягнення постанову в Харкові найкращої п'єси Василя Капніста *Ябеда*, що її свого часу усунуто цензурою з російської сцени. На думку Федченка, "видавці журналу Р. Гонорський і Є. Філомафитський перші літературні і театральні критики в Україні" (стор. 41).

Філомафитський у статті "Письмо в Херсон" хвалиться перед приятелем культурним зростанням Харкова, зокрема заміною "похідного" колишнього ярмаркового театру ново-збудованим будинком театру. Цитую:

"Харків тепер цікавий: в ньому — в ньому"... "В Харкові тепер театр"... "і ми тепер тільки дивимось і всміхаємось крізь сльози"... "не нудись, мій друже, подробицями"... "В Харкові є тепер театр і навіть балет — рідкість у провінційному місті! Дивуйся ще більше: сьому балетові поклали початок панове студенти на своєму домовому театрі"... "Якщо ти не занудишся, то я, залишивши тебе на місці, буду писати тобі про все, що мене вражати буде особливо" ("Письмо в Херсон", *Украинский Вестник*, 1816, ч. 1; без підпису. Передрук статті в Федченка, стор. 196- і 99).

У відділі "Харьковские записки" вміщено також статті про Г. Сковороду Гесс-де-Кальве та Івана Вернета, а також два листи Сковороди, промови на похоронах передчасно померлого талановитого редактора *Вестника* — Гонорського, список жертводавців на Харківський Колегіум та різні школи Харківської учбової округи. Розглядаючи Харків немов столичне місто, журнал містив у відділі "Харьковских записок" вісті й описи різних міст і місцевостей України: Полтава, Одеса, Чернігів (відвідини князя Репніна), Катеринослав. Насамперед відчувається Полтава в журналі, як ще один важливий центр українського життя, близький до Харкова не тільки географічно, а й духово. Два міста, як підкреслює журнал, мали одну спільну театральну трупу, виступи якої в Харкові тривали місяцями, і то щоденно та з успіхом у харків'ян. Фінансував їх, пише журнал, генерал-губернатор кн. Репнін. *Украинский Вестник* не раз приділяв увагу Котляревському, що його пізніше відвідував у Полтаві Ізмаїл Срезневський. У журналі подано опис відвідин великого князя Миколи у Котляревського в його хаті в Полтаві, коли майбутній імператор придбав собі два примірники книжки *Енеїда*.

Окремий інтерес являє в журналі стаття О. Шумана "Нечто о каменугольной ломке в Бахмутском уезде". (У. В., 1817, кн. 6). Це, мабуть, чи не перша українська друкована вістка про майбутній Донбас.

У кінці третього року виходу *Украинского Вестника* в ньому появився новий автор Петро Гулак-Артемівський (1790-1865), а з ним і твори українською мовою! Родом з Київщини, бурсак Київської бурси, потім студент Київської духовної академії, вчителював у польських поміщицьких родинах, прибув до Харкова закінчувати вищу освіту як вільний слухач (з 1817 року) на словесному факультеті Харківського Університету. У 1818 році Гулак-Артемівського призначено викладачем польської мови в спеціальній класі цього ж факультету. Пізніше в 1841-49 роках Гулак був і ректором університету. Можна сказати, що коли Харків дав Гулакові-Артемівському кар'єру, то *Украинский Вестник* — народження його як українського письменника. На сторінках *Украинского Вестника* у 1818-19 роках надруковано 14 перших творів Гулака, з них половина українською мовою, у тому числі найпопулярніший з його творів — байка "Пан та собака" (У. В., 1818, кн. 12). До теми Каразіна має відношення байка "Солопій та Хівря, або горох при дорозі" (У. В., 1819, кн. 10). Проф. М. І. Петров розкрив, що Гулак-

Артемівський, з властивим йому нахилом брати сюжети для байок безпосередньо з поточного життя, кепкує в байці "Солопій та Хівря" з свого знайомого Василя Каразіна, з його науково-дослідних захоплень, зокрема з його польових дослідів із культурою гороху у своєму Кручику.*

Бажаючи, мабуть, пом'якшити враження від байки, Артемівський додає до неї листа до редактора *Українського Вестника*. Зауваживши, що є такі помішки, які б'ють своїх селян, Гулак-Артемівський ніби протиставляє їм Каразіна, як інший тип пана, і пише:

"...та ще й пани не всі такі: бо інший паном родився, паном охрестивсь, паном і зріс, а далєбі і мужика клезнуть не вміє — от таке лихо! Такий у нас, бра, і під Харковом недалечко, ось хоч би й... не хочу, не хочу... ей-Богу не скажу, гріх! Я у нього хліб-сіль їв, а ти хочеш, щоб я виявив, що він і в карти грать не тямить, ні мужиків лупить не вміє".**

Поява української мови на сторінках *Українського Вестника* в кількох числах журналу підряд майже збіглася в часі з шаленим натиском із Петербургу на цей журнал і урядовим закриттям його. А все ж українська мова, хоч була однією з причин закриття, але — аж ніяк не головною. Поперше, 1819 рік був роком натиску державної догми "офіційної народности" і державного терору "аракчєєвщини". А подруге, з частих погрозливих листів міністра освіти кн. Голіцина з Петербургу в Харків з переліком гріхів *Українського Вестника* (див. огляд їх у Багалія, том 2, стор. 757-762) — видно, що верховному "інквізиторові" державно-духовної догми статті російською мовою Дудровича, Грибовського, Гонорського, Каразіна та навіть проста згадка в примітці редактора Філомафитського про "думку найславетнішого в сучасному світі латиніста, бувшого тут професора Шада", — здаються більш небезпечними, ніж писані українською мовою байки Гулака-Артемівського. Міністра "духовних справ і освіти" турбують кращі статті російською мовою, "щоб не поширювали вони між читачами розумовань і мрійного філософізму" (там само, стор. 760).

У Петербурзі міністер Голіцин особисто стежив і наглядав,

*Н. И. Петров, *Очерки истории украинской литературы XIX столетия*. Київ, 1884, стор. 65. Актуальна тоді проблема голодування українського села непокоїла Каразіна, і він шукав способів збільшення видаєности селянського поля.

**П. Гулак-Артемівський, "Писулька до того, которий шо-Божого місяця українського гінця по всіх усялах розсилає", *У. В.*, — 1819, кн. 10. Передрук тексту в Федченка, стор. 215-216.

куди і як іде з кожним своїм числом *Украинский Вестник*. Він чотири роки терпів і надіявся, що під його "тихим" тиском журнал помре сам собою, не здобувши передплатників і читачів (адже таке саме в той час траплялося навіть з багатьма російськими столичними журналами). Але коли редакція оголосила передплату *Украинского Вестника* на 1820 рік (п'ятий рік видання) — терпещь міністра увірвався. В листі Голіцина від 24 грудня 1819 року про *Украинский Вестник* сказано ясно: "закрити негайно" (Багалій, том 2, стор. 761). Важливою причиною закриття журналу була поява в ньому не так української мови, як української думки і дії, сама живучість журналу, непровінційна солідність, стиль, тон і рівень праці, навіть зокрема фінансова самостійність (при незначному числі — 300 передплатників *Украинский Вестник* дав у 1819 році 790 рублів прибутку, див. цитовану працю С. Р. *Кіев. Старина*, 1892, VIII, стор. 185). А це свідчило про наявність соціального ґрунту і людей непровінційного культурного рівня, умілих, енергійних, солідних у праці (хоч би типу видавців-редакторів У. В. — Філомафитського і Гонорського). Між іншим, перший рік видання *Вестника* приватні видавці його, що жили з праці в університеті, розсилали більшу частину тиражу безплатно по всій Україні і скрізь по імперії, де тільки жили українці, але всі наступні роки журнал давав уже навіть прибуток (там само). Здається, все це і дратувало петербурзького міністра, адже він раніше прискіпувався до харківських періодиків формально за те, щоб вони не завдали фінансових збитків університетові. Спершу перечив за збитки — тепер за прибутки.

Українська мова до появи її генія Шевченка була для Петербургу хоч цілком небажана, принципово призначена на заборону, але ще не була головною небезпекою. Питання мови у відродженні націй належить до капітальних. Одначе, історія західноєвропейської цивілізації дає чимало прикладів відродження націй (включно з державним) при користуванні мовою нації-поневолювача. Українське Відродження теж почалося в умовах, коли країна вже не мала своєї власної літературної мови, була насильно позбавлена її. Початки Українського Відродження, як у своїй першій фазі "Української ірреденти", так і в своїй другій фазі — харківській, тим і цікаві та цінні для нас, що вони знайшли в собі силу витримати таку страшну рану, як втрата власної літературної мови.

Витримувати рани і втрати — закон життєздатности. Наказ Голіцина "прекратить немедленно" викликав новий опір.

Боротьба ще потривала; ще вийшло грудневе число *Українського Вестника* за 1819 рік, було повністю приготоване і перше новорічне число на січень 1820 року, і то з таким змістом, що його вже, мабуть, поліційно не допущено до університетської друкарні. Журнал, що завоював респект читачів незвичайною солідністю і акуратністю виходу кожного місяця, — цим разом таки вбито.

Але не знищено того ґрунту й сили, що за ним стояли. За журнальною справою стояла споруджена Василем Каразином твердиня університету.

Українский Журнал (Харків, 1823-25, університетська друкарня). Дві книжки на місяць. Всього вийшло за два роки 48 книжок, тираж 600 примірників, майже вдвічі більший за тираж *Українського Вестника*. Редактором взялася бути нова людина з вихованців університету — Олександр Склабовський (1793-1831). Він шойно закінчив Харківський університет у відділі словесности, здобув тут і ступінь кандидата та став на працю адьюнкта словесности при університеті. Типовий шлях тодішньої кращої молоді.

Цікаво, що цим разом ініціатором і видавцем нового журналу, що прийшов на зміну свого забитого попередника, став сам університет. Ректора Джунковського підтримав перед міністром освіти у цій ініціативі навіть новопризначений міністром і відданий йому куратор Харківської учбової округи. Правда, Склабовський мусів працювати редактором безплатно, бо міністер оплати не дозволив.

Ініціатива ректора університету і згода куратора округи відновити вже задушену журнальну справу — дивне явище на тлі терору "аракчєєвщини". Очевидно, вся попередня праця, як от: утворення Харківської учбової округи з університетом у центрі, вихід перших періодиків, підготовка в університеті все нових і нових кадрів освічених діячів — усе це витворило новий український життєвий факт, нову дійсність, свідомість свого краю, зокрема самозрозумілість того, що не може ж отакий новий Харків обійтись без свого журналу. Отже, куратор учбової округи розсилає по шкільних закладах округи 77 листів з проханням передплачувати запроєктований *Українский Журнал* і писати до журналу про історичні й сучасні визначні особливості їхніх міст. Відповіді прийшли загалом прихильні, хоч часом дивні. Один смотритель школи писав, що їхнє місто ніяких особливостей не має і "никакого внимания не заслуживает". Але були й цілком інакші відповіді. Інспектор Прилуцької школи

Білецький-Носенко радісно привітав новий вітчизняний журнал, обіцяв написати про Прилуку, але ставив умову, щоб бодай частина журналу була українською ("малоросійською") мовою. Він писав:

"Цілі *Украинского Журнала* будуть осягнені цілком, якщо кілька сторінок його присвятяться для задоволення мільйонів мешканців урожайної *України від гір Карпатських до тихого Дону*. Я сміло можу запевнити, що казочки Артемовського-Гулака читались з таким самим задоволенням, як *Енеїда* Котляревського, що багато хто вивчив цілі тиради з них напам'ять, що Петербург і Москва слухають із захопленням наші пісні в театрах і що мова українська завжди буде подобатися людям освіченим і вченим філологам... Чехи мають свою широку літературу. Наша мова не менше до того здатна. Якщо б у програмі журналу про це було згадано, то кількість передплатників була б дуже велика на Україні, і навіть у самій Росії та зростала б час-до-часу" (Багалій, том 2, стор. 773-774, курсив мій).

Павло Галаган обізвався з Ніжена, що він "всіляко буде сприяти розповсюдженню такого корисного для Південного краю видання".

Надії прокинулися там і там, але міністер у Петербурзі обумовив дозвіл на видання *Украинского Журнала* застереженнями про офіційну благопристойність змісту, за яким має стежити сам ректор університету, вимагав даних про кількість можливих передплатників, застерігав перед готованими новими (труднішими) цензурними обставинами.

Опинившись під таким тиском, редактор Склабовський маневрував між вимогами Петербургу й українського читача та власного сумління. Давав "кесареве кесареві, а Боже Богові". В *Украинском Журнале* появились такі з угодних Голіцинові статтей: "О вере", "О подражании", "Об отречении", "О покаянии" і т. п. Склабовський старався зблянсувати цей офіційний матеріал матеріалами відродженськими, про Україну. У вступному слові редактора до першого числа *У. Ж.* сказано: "Для мешканців України, хоч і які цікаві всі російські журнали, але вони безумовно з більшою охотою і зацікавленням читали б такі, що належали б власне Україні"; обіцяє давати "переважно" усе, що стосується історії Півдня Росії і властиво так званої України (Багалій, том 2, стор. 777). Проте цю обіцянку виконано лише мірою змоги й обставин. Аж наприкінці 1824 року редактор запровадив у журналі відділ "Малороссийская старина", що в

ньому надруковано універсали Юрія Хмельницького, Мазепи і Скоропадського з пояснювальними примітками редактора, листи Скоропадського до лубенського полковника, до сотника глухівського Андрія Марковича, цікавий лист із Петербургу писаря Стефана Якову Марковичеві про прийняття царем гетьмана, лист лубенського полковника Якову Марковичеві.

У 1825 році (рік повстання декабристів!) Склабовському щастить помістити в журналі статтю (без підпису): "Взгляд на поему под названіем Войнаровский". Стаття не робить критичного розгляду цієї поеми відомого декабриста Рилєєва про боротьбу Мазепи та його вірного племінника й товариша боротьби, а головне переповідає її зміст. Дослідник (С. Р.), що мав на руках це число *Украинского Журнала* (ч. 8, 1825), пише: "...видно, що авторові статті дуже подобається поема і що він співчуває вкладеній у неї любові до вітчизни, до України" (С. Р. в *Кіевская Старина*, 1892, VIII, стор. 194).

Невідомий автор статті сміливо і з піднесенням переповідає зміст поеми Рилєєва про боротьбу мазепинця Войнаровського за свободу козацької нації. Подаємо стисло словами автора цей виклад змісту славетної поеми:

Перша частина (поеми) починається змалюванням понурої і дикої природи в краях сибірських... Картина похмура але вірна. Короткочасна поява весни і літа... Безпосередньо за цим Рилєєв знайомить нас з своїм героєм-вигнанцем. Ми бачимо крізь вранішні тумани мужчину — вже посивілого — в козацькому одязі з довгою рушницею за плечима, тихо й задумано йде крутим берегом Лени. Ось він зупиняється, простягає руки свої на захід, погляд його спалахує, і він "з видом нестерпної муки" кличе до рідного краю, до полів рідних, до святих могил батьків! Які сильні і вражаючі два наступні рядки: "Горить даремно племіню ясний — не можу я корисним бути!" Далі стаття переповідає про випадкову зустріч у тайзі Войнаровського з історіографом Міллером. Довірливо сповідає істориківі Войнаровський свою історію учасника козацьких визвольних воєн з татарами й поляками, а далі під кермою гетьмана Мазепи з москалями. "Все йшло звичайною чергою. Та раптом Карл XII прийшов". "Вся Україна ополчилась, всі радісно летіли в бій". Розповідь про шляхи боротьби і ось оце — запроторення на Сибір. Скарга на Долю, що не дала "корисним бути рідному краю". І цим кінчається перша частина поеми *Войнаровский* (закінчення в наступному числі).*

*"Взгляд на поему под названіем Войнаровский", *Украинский Журнал*.

Обіцяне продовження не появилось ніколи. Цензура, звичайно, обірвала цю, сказати б, "мазепинську" вилазку *Українського Журнала*.

То був 1825 рік. Рік повстання декабристів на Сенатській площі в Петербурзі і повстання українських декабристів — Чернігівського полку в селі Трилісах на Київщині. Якесь наче українська звага взяла ред. Склабовського, бо в тому ж році, що й статтю про поему *Войнаровский*, *Український Журнал* друкує ще одну видатну статтю на українську тему: огляд історії і характеру української поезії Івана Кульжинського.

Неначе в традиції *Історії Русов*, автор починає огляд від княжого Києва, звертає особливу увагу на козацьку добу (часи барокко!), високо підносить козацького поета Семена Климовського, Сковороду — кінчає Котляревським.*

Рух українських декабристів у першій половині 1820-их років (час, коли виходив *Український Журнал*) позначився на цьому журналі не тільки яскравою статтею про поему декабриста Рилєєва *Войнаровский*. В У. Ж. надруковано кілька поезій "одного з перших декабристів В. Ф. Раєвського, не зважаючи на те, що В. Раєвський ще від арешту його в 1822 році був у категорії "опальних" чи репресованих і що поезії його були позначені бурхливим романтичним протестом, наприклад, 1825, ч. 8. Передрук тексту в Федченка, стор. 225-228. Цікаво, що в 1817-20 роках Рилєєв жив у Слобідській Україні, бував у Харкові.

* "Багато є українських пісень, — пише Кульжинський, — але творці їх здебільша невідомі. Одно тільки ім'я Климовського славиться на Україні. Благословенний од природи рідкою чутливістю серця, живою полум'яною уявою і глибокою проникливістю розуму, він, улюбленець Аполлона, засідає між старшинами козацькими, і — між красивими дівчатами українськими. Всі слухали любого співця захоплено і ніхто не міг наслухатися.

"Після незабутнього Климовського Україна може похвалитись ще іншим генієм, Сковородою. Та цей співець був зовсім іншого роду. Маючи широку вченість і глибоке знання стародавніх мов, він мало зважав на мову природну українську і компопував свої (а втім, досить поетичні) *псалми* мовою слов'янською... Але взагалі можна сказати, що Сковорода славетний для українців — більше поезією свого життя, ніж піснями... Нарешті, справедливість вимагає, щоб ми склали подяку п. Котляревському за його *Енеїду*. Ми певні, що ця прекрасна пародія дійде до найпізніших нащадків" (І. Кульжинський, "Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии", *Український Журнал*, 1825, ч. 5; передрук тексту в Федченка, стор. 224-225).

Іван Кульжинський (1803-1884), літературознавець і етнограф, родом із Сумщини, Слобідсько-Української губернії, викладач Ніженської гімназії Вищих наук. Вчителював у Харківській гімназії; правління університету, цінуючи знання Кульжинського, плянувало запросити його викладати в університеті. На основі багатих етнографічно-краєзнавчих записів із Сумщини склав працю *Малороссийская деревня* (1827), що мала вплив на ранню творчість Гоголя.

"Картина бури", "Песнь невольника" (*Украинский Журнал*, 1824, ч. 3).*

До декабристських відгомонів в *Украинском Журнале* належать і поезії В. Розальйона-Сошальського з їх "історично-національною героїкою в душі декабристів". Багато цього роду творів цензура не пропускала, і вони, замість іти до редакційного коша, поширювалися самвидавом, тобто в рукописних копіях. Склабовський мусів бути дуже обережним, бо сам Аракчєєв був передплатником *Украинского Журнала*, а також і харківський губернатор Муратов (Федченко, цитована праця, стор. 56, 61). Поему Розальйона-Сошальського "Рылеев в темнице", перейняту співчуттям до "великомучеників свободи", поширювано рукописними копіями, також і поезії В. Раєвського. Самого Розальйона-Сошальського заарештовано за поширення "возмутительних сочиненій" Пушкіна і Раєвського (там само, стор. 61).

В ділянці поезії *Украинский Журнал* при недопушенні цензурою української мови, не дав чогось видатного. І не тому, що не було поетів, а навпаки, скоріше тому, що було їх надто багато. Саме в роки, коли виходив *Украинский Журнал*, вибухнула в Харкові "поетична епідемія". Про неї цікаве свідчення склав історик проф. Дмитро Багалій.**

*Володимир Теодосійович Раєвський (1795-1872) в радянських джерелах зазначається як російський поет, хоч духом і місцем діяльності належить до української літератури. До того ж і родом він із Слобідської України (село Хворостинці Старооскольського району). Член Південного товариства "Союз благоденства", що мало свою управу в Тульчині, де був штаб 2 армії. Офіцер. За освідомну працю серед солдатів його арештовано 1822 в Кишиневі, ув'язнено в Тираспільській, згодом в інших фортецях, засуджено на страту, що її замінено засланням до Сибіру (з 1828), де він і прожив до кінця життя. Живучи на Україні в 1810-их -- на початку 1820-их років, почав друкуватись у харківських журналах. Ознайомлюючися з життям українських селян, написав вірші "Сміюся і плачу" -- наслідування Горация. За твердженням Федченка, брат Володимира -- А. Раєвський, один із авторів *Украинского Вестника*, служив у Чугувському уланському полку, що в ньому сталося відоме повстання 1819 року (Федченко, цитована праця, стор. 46, 51).

**Багалій пише: "Серед студентів панувала пристрасть до віршування, що мала воістину епідемічний характер, захопила всі педагогічні сфери і набула широкого розвитку навіть серед учнів гімназій, народних і духовних шкіл; і мужі науки і юнаки з однаковим захопленням прагнули на Парнас і пробували свої сили в різних галузях поезії. Величезна більшість цих "поетів" не мала ніяких мистецьких талантів, а їхні твори навіть не з'явилися друком, а якщо й бачили світ, то певно не радували своєю появою сучасників, не кажучи вже про нас -- їхніх нащадків. Але у всьому цьому рухові була без сумніву і добра сторона... люди прагнули тут від низьких буденних інтересів до чогось незрівняно високого..." (Багалій, том 2, стор. 754).

Харківський Університет ішов назустріч цьому рухові, при університеті було засноване Общество любителей отечественной словесности. У страшному своїм державним терором 1819 році це "общество" було закрито. Але фірмовані ним з 1817 року щорічні студентські збірники *Сочинения студентов и вольнослушающих Харьковского университета* виходили ще кілька років і після закриття "общества".

До харківських початків належить і місячний журнал, ефемериди 1817 року *Украинский Домовод* (у значенні господар) за редакцією професора Федора Пільгера. Присвячений головне господарським справам, зокрема тваринництву, цей журнал у статті Пільгера "Всеобщая польза скотоводства и вред от пренебрежения его" викопав собі власну могилу. Проф. Пільгер, говорячи про належне ставлення до тварин, не стримався від спокуси написати про "шкоду зневаги до людей", про "недосконале суспільство", уряд якого не піклується належно про добробут людей, про те, що безкарне свавілля поміщиків доводить селян до руїни і страшних злиднів. Непогано задумана метафора тваринництва дала редакторові погані наслідки: чуйна петербурзька влада припинила видання журналу на другій книжці.

Міністер освіти Голіцин взагалі добре виспеціалізувався на абортах українських журналів. З ненароджених згадаємо кілька:

Харьковская Муза — абортівана дитина П. Гулака-Артемовського і Склабовського, які запроєктували цей журнал, як присвячений головне красному письменству і проблемам естетики (амбітний намір створити щось на кшталт заснованого пізніше Пушкіним у Петербурзі літературного журналу *Современник*).

Украинский музыкальный журнал, підготований у 1825 році харківським композитором Барцицьким, та не дозволений Петербургом.

Наукові записки — проєкт чисто наукового університетського журналу — спіткала така сама доля.

Всі людські можливості вичерпано... Глухий кут кам'яного мішка...

Гляньмо на пройдене: перші періодики України в Харкові пройшли весь шлях можливого і навіть дещо "поза межами можливого" (параболя Івана Франка). Вони створили суверенну світоглядну базу для столиці Відродження.

А йшли вони, властиво, крізь мертву зону московської державної догми "офіційної народности" й

масивного терору "аракчєєвшини". Треба знати ті унікальні феномени, щоб оцінити відродженські зусилля і потенціали.

4 "Офіційна народність"

"Політична релігія має свої догмати, недоторкальні подібно до християнської релігії; у нас вони — самодержавіє і кріпацьке право". "Звести всі елементи і пробуджені сили до одного знаменника в потрібному понятті православія, самодержавія і народности". "Це російське начало, російський дух — наша святиня". Такими формулами міністер освіти С. Уваров декретував як політичну релігію догму "офіційної народности" напереломі 1820-1830-их років.*

Було б несправедливо вважати патологічне і руїнне явище "політичної релігії" (возведення політики до ролі релігії, царя — до Бога, зведення церкви на службне зняряддя державної влади) явищем виключно і питомо московським, але ж, з другого боку, трудно знайти в світовій історії інший такий приклад: щоб возведення політики до ступня релігії і політичної влади — до Бога стало майже *вічним фундаментом* якоїсь однієї нації, її держави чи імперії.**

*Проф. Д. И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета, По неизданым материалам*, том 2, Харків, 1904, стор. 33.

С. П. Мельгунов "Эпоха официальной народности" и крепостное право", *Великая реформа*, Збірник том 3, Москва, 1911, стор. 1, 2.

**Ще недосліджена генеза цієї московської політичної релігії-догми зникає в джунглях московської правданини. Її не звести до теорії ченця Філотея (1524) про Москву — як вічний і останній "третій Рим" (порівн. проф. В. Гришко, *Историко-правне підгрунття теорії III Риму*, Мюнхен, 1953, стор. 5). Не звести її і до другого Риму — Візантії (Константинополь, Царгород) (порів. Константин Леонтьев. "Византизм и славянство" та інші статті, *Собрание Сочинений*, том 5, стор. 138, стор. 347).

У світлі візантології — науки, що головню розвинулась приблизно за останню сотню років, — візантійська тисячолітня цивілізація створилась як *синтеза* трьох головних складників: Східнього (ближня Азія) християнського мистицизму, автократизму, культури античної Греції та права античного Риму. "Греція, Рим і Християнський Схід". (Steven Runciman, *Bizantine Civilization*, New York, 1958, стор. 22). Із цієї великої візантійської синтези Московія, бувши під владою і впливом монголів, засвоїла собі головню тільки Східній (азійський) складник, і то не весь, а головню автократію, обожування царя й державної влади, на догоду якій православну церкву деградовано до ролі служниці держави, тюремного наставника. Тоді як християнська "візантійська церква в Константинополі була доброю державною церквою, вона плекала національний сентимент, але давала досить свободи в своїй ідеології, щоб не заморозити інтелектуальну активність, що нею імперія гордилась". (Стівен Рансиман, цит. праця, стор. 108).

Зрештою Візантія дала Кирила і Методія, що розвивали слов'янську писемність і прислужились до виходу на історичну арену слов'янських націй.

Але звернімося до самої політично-релігійної догми "офіційної народности" в тому її вигляді, як вона стала поперек шляху харківських початків Українського Відродження.

В архівах Харківського університету проф. Дмитро Багалій знайшов два безпосередні документи: а) офіційно-урядові директиви ("наставлення") міністра освіти А. С. Шішкова для ради Харківського університету 1825 р. (Багалій, том 2, стор. 322-325) і б) звернення чи циркуляр наступного міністра освіти Уварова до кураторів учбових округ, в тому й Харківської учбової округи (там само, стор. 33).

Міністер освіти Шішков у вступі до своєї директиви засуджує свого попередника Голіцина за брак твердості, пляновості та достатньої уніфікації ("єдинообразія"), за недостатню православно-християнську чистоту попередніх видань міністерства освіти, за "слабкість" цензури, — обіцяє "зупинити, викоринити" цю слабкість і повернути все на основи віри і вірності Богові й Цареві. Зокрема Шішков заповзвся скасувати старий, ще Каразином вироблений, університетський статут і виробити новий, а тим часом уже подає основи того майбутнього стутуту раді Харківського університету для керівництва ними у своїй праці. Подаємо дослівно, з нашим курсивом, пункти тих основ в примітці.*

Коли Візантія розгромила державу Болгар з безоглядною жорстокістю, — то вона все ж таки залишила болгарам їхню мову і їхню власну церковну організацію. Москва органічно не була здібна на таку великодушність. Кліше московського успадкування візантійської цивілізації не витримує критики.

*"1. Виховання народне у *всій імперії нашої, не зважаючи на різницю вір, а навіть мов, повинно бути російське.*

2. *Греко-католики, римо-католики і лютерани повинні бути виховані, перші — в доброму й непохитному православ'ї, а другі й треті — у всій точності позитивного виконання своєї віри.* (Цікавий тут наказ греко-католикам, що ними були тоді в межах імперії майже виключно українці, перевиховатись на російське православ'є).

3. *Все інородне російське (!?) юнацтво повинно вчитись нашої мови і знати її. Воно повинне переважно вивчати нашу історію і закони.* (Як побачимо далі, Харків відповів на це виданням харківських альманахів українською мовою або з матеріалами української історії, — Ю. Л.).

4. *Всі науки треба очистити від усіх шкідливих розумувань. Зайву численність навчальних предметів треба обмежити.*

5. Мова грешька повинна мати скрізь перевагу над латинською.

6. Саме навчання, без плекання моралі — не є виховання, а навіть шкідливе...

7. Цар і вітчизна вимагають від виховання молоді вірних синів церкви і вірних підданих, людей вірних *Богові й Цареві*" (Проф. Д. И. Багалей, *Опыт истории Харьковского Университета по неизданным материалам*, том 2, Харків, 1904, стор. 324).

Поминаючи дивовижну для міністра освіти ідею шкідливості знань "чистки" і "скорочення" числа наук, — звертаємо мимоволі увагу в шости пунктах директив Шішкова на два основні елементи урядової догми "офіційної народности": а) ототожнення російського царя з Богом, російської політики абсолютизму з православним християнством; б) програма примусової доглибинної русифікації всіх і вся.

Наступний після Шішкова міністер освіти, більш освічений граф. С. Уваров не тільки потвердив, а й "ідеально" вдосконалив шішковську програму, довівши її до ступня металевого моноліту, до лаконічності військової команди в муштрі, створив нову "святую трійцю" політичної релігії: "православ'є, самодержав'є, народність". Термін "народність" тут вжито з політичною хитрістю — як синонім російськості. Уваров як і Шішков, починає з "Русского духа... обожнювача царів, покійного хоронителя держави". Продовжує "самодержав'єм, що зміцнює цілість імперії в такій її велетенській масі, подібного якій не було в історії". Закінчує Уваров *"вірою православною, що помогла цій державі встояти "проти всіх бур і забурень" і навал "як із Сходу", так і "з Заходу". Завершується директива Уварова такою "синтезою" урядової думки; подаємо її дослівно в примітці, з нашим курсивом.**

Не можна відмовити формулі Уварова певної бравой вікінченої імпазантности. Вона проста і невідклична, як вирок і доля.

Видатна прикмета догми "офіційної народности" це — її нетерпимість, виключність (виключалось зокрема все європейське), вимога абсолютного монополю держави й уряду на всі ділянки життя — від духового життя окремої людини до володіння всім світом.

*"При оживленні всіх розумових сил, оберігати їх течію в межах безпечного "благоустройства", навіть молоді, що на всіх шаблях суспільного життя розумове вдосконалення без вдосконалення морального — фантазія і фантазія згубна, *зглядити протиборство так званої європейської освіти з потребами нашими*, виликувати найновіше покоління від сліпої і необдуманой пристрасти до поверхового *іноземного*, поширюючи в юних умах привітну пошану до вітчизняного і повне переконання, що тільки пристосування загальної всесвітньої освіти до нашого народного побуту, до нашого народного духу, може принести плоди всім і кожному; потім охопити вірним поглядом *велетенське поле* відкрите перед нашою вітчизною, оцінити точно *всі протилежні елементи* нашої цивільної освіти, *всі історичні дані, що стікаються в широкий склад імперії*, звести ці елементи, що розвиваються, і пробуджені сили по змозі, *до одного знаменника*; нарешті шукати цього знаменника в *потрійному понятті православ'я, самодержав'я і народности*" (Багалій, том 2, стор. 33).

Уваров, що освятив догмою і кріпацьке право, формулює державно-урядову монополію на науки, знання і навіть професії:

"Тільки уряд має всі засоби знати"...

"Кожний з професорів повинен докласти всіх сил аби зробитись достойним зряддям уряду"

В 1834 році заборонено друкувати дешеві книжки для народу, бо як висловився Уваров, "зрушувати нижчі класи і тримати начебто в напруженні не тільки некорисно, а й шкідливо". Догматичне зловживання релігії для позарелігійних цілей, зокрема для обмеження наук, доходило до того, що, як пише цензор Нікітенко в щоденнику за 1833 рік, "Був час, що не можна було говорити про угноєння землі, не пославшись на текст св. Писанія" (Багалій, том 2, стор. 23, 33, 35).

У віковій московській політичній релігії, зокрема в її догмі "офіційної народності", здається, наче з якоюсь наростаючою силою інерції діє якийсь ірраціональний, щоб не сказати шизофренічний гін до абсолютної державної влади, до абсолютної уніфікації, до абсолютної централізації, до абсолютної — *монолітної* єдності. Загально відомо, що структура всесвіту, життя, навіть самої матерії базується на принципі *диференційованої* єдності.*

Вже сучасники Уварова помітили, що в його політичній "святій трійці" — православ'є, самодержав'є, народність — нема і сліду гармонії православно-християнської Святої Трійці, бо самодержав'є пожирає і православ'є і народність. "Святая Русь", як держава і як політична релігія, — виявилась і безбожною і безнародною.

"В дійсності, — писав А. Н. Мельгунов у листі до Михайла Погодіна 1846 року, — все було принесено в жертву самодержав'ю — і церкву і народність, бо під православ'єм також розумілось самодержав'є, бо ідею народності також допускалось тільки в межах "законного розвитку", тобто в межах "власне російського начала", що на ньому стоїть трон і вівтар". При цих словах пригадується заява Уварова: "Це російське начало, російський дух — наша святиня".**

Подібно розкриває фальш уваровської "святої трійці", а

*Цей гін до центромонапольного "ушільнення" всередині імперії поєднується, за словами Солженіцина, з зовнішньо-політичним "заглотом" так, "що пушено в прірву все внутрішнє життя" (А. Солженіцин, *Письмо вождям Советского Союза*, Париж, 1974, стор. 37-38).

**С. П. Мельгунов, "Эпоха "официальной народности" и крепостное право" *Великая реформа*, Збірник, том III, М., 1911, стор. 1, 2.

зокрема — його "народности" професор Харківського університету Дмитро Багалій:

"Під народністю граф Уваров розумів *не так етнографічну* як моральну колективну одиницю, певний комплекс етично-суспільних понять, що становлять *специфічну особливість руського народу*". Не дивно отже, що в науках університетського викладання "*не було місця для етнографії*", не зважаючи на урядовий девіз народности (Багалій, т. 2, стор. 33, 34).

В уваровському дусі розвивали пізніше догму "офіційної народности" професори Московського університету (і співредактори журналу *Москвитянин*) Степан Шевыр'єв і Михайло Погодін та чимало інших російських інтелектуалістів* (може включно з Достоєвським, після того як він пережив вирок смертної кари і кілька років сибірської каторги).

Догма "офіційної народности" родилась серед постійного страху її творців перед російською революцією. Догма власне породжувала цю революцію, як свого сіяньського близнюка і вияв відчаю роздавленої, знедійсної людини. Революційна опозиція оформилась за зразком правлячої реакційної сили. Терор реакційний родив терор революційний. Вікова політична релігія родила революційну політичну релігію, яка не тільки не знищила свого попередника а, навпаки, зміщила його в основі основ. К. Леонт'єв одверто тішився, що надія на визволення "може бути роздавлена між двома неліберальними силами: між злочинним нігілістичним поривом і твердою непохитною обороною наших історичних начал" (*Собрание сочинений*, т. 5, стор. 386). Не помилився К. Леонт'єв: російські революційні демократи, нігілісти, народники і зрештою соціал-демократи (більшовики) виявились продовжувачами догми "офіційної народности". Сьогодні в СРСР ця догма діє ще більш ортодоксально і невмолимо, як за часів Уварова і Миколи I. "Політичну релігію" збережено, тільки змінились імена-назви у політичній "святій трійці" — замість богорівного царя-самодержця — вождь, генеральний секретар ЦК партії; замість православія — марксизм-ленінізм, комунізм; замість народности — "один радянський народ", "нова спільнота людей". Але зміст і дух залишився той самий, — обожнений державовладний

*В другій половині XIX століття запеклим прихильником догми "офіційної народности", російської виключности й месіянізму був російський публіцист і дипломат Константин Леонт'єв, див. його статті: "Панславизм и греки", "Что такое славянство", "Византизм и славянство", "Письма отшельника" — здебільша в *Собрании сочинений*, том, 5, Москва, 1912.

абсолютизм, державний терор, русифікація, знедійснення людини і життя.

Така державна політична релігія чи догма без державного терору не може існувати ні одного дня. Вона власне й родилася сіямським близнюком з масовим державним терором, так званою "аракчєєвщиною". Під цим ганєбним ім'ям й увійшла в історію доба "офіційної народности". Поданий вище огляд харківських журналів показав, як новотворена столиця Українського Відродження висловила майже повну антитезу догмі "офіційної народности", не називаючи ту догму.

Ще більш вимовним ба й безумовно драматичним був зудар Відродження з "аракчєєвщиною" на Україні. На ньому ми закінчимо нашу мандрівку до джерел Українського Відродження.

ІХ. В БОРОТЬБІ З "АРАКЧЄЄВЩИНОЮ" НА УКРАЇНІ

"Ви й Аракчєєв, ви стоїте в дверях протилєжних цього царюваннєя, як генїї добра і зла".

Слова О. Пушкіна М. Сперанському (однодумцєві Каразина)

"Моя доля повинна бути запротореннєя за Байкал... або смерть із зброєю в руках"...

В. Каразин "Из записок до графа В. П. Кочубєя".

І Од війни зовнішньої до війни внутрішньої

Період масового державного терору — "аракчєєвщина" набіг на час народженнєя і перших успіхів харківської журналістики (1816-25). Цікаво, що з ростом і нищеннєям тих перших періодиків — суспільних голосів України розгорталися зудари Відродженнєя з "аракчєєвщиною". Війна була як війна — ідейна і збройна. Оголосив її після перемоги над Наполеоном сам імператор Олександр І такими словами: "Зовнішніх ворогів надовго ослаблено, будемо боротися з внутрішніми ворогами". Одні з перших ударів упали на тих українців, що, здобувши вплив при троні, стали рушіями "європеїзаторських" реформ

перших "ліберальних" років правління Олександра I. Сперанського вислано із столиці в 1812 році. Його спільника праці — Каразіна вислали ще кілька років раніше (1803-1804). Час "опали" Каразіна підозріло збігається з часом приходу до впливу і влади при троні Аракчєєва, справжнього великороса, співтворця і фанатика традиційної для Москви центрдержавної догми "офіційної народности".*

*Олексій Андрійович Аракчєєв (1769-1834). Всеволодний царський ставленик 1815-1825 років. Син дрібного великоруського поміщика купецького походження (Тверської губернії). Початкова освіта — дома в сільського дячка. В артилерійському інженерному корпусі вивчив артилерію (пізніше прислужився до поліпшень російської артилерії). Своєю виконною акуратністю здобув репутацію зразкового службовика, дістав чин поручника армії і став артилерійським офіцером Гатчинських військ наслідника престолу князя Павла. Майбутній шизофренічно жорстокий деспот вполюбав у Аракчєєві яскраво виявлені прикмети вірного хазяїнові, нешадного до всіх інших "бешенного булдога" із "завогненим виразом очей". Павло I відкрив двері для кар'єри Аракчєєва, обдарував чинами, орденами і маєтком Грузіно та ще й заповів синові престолонаслідникові Олександрові I на "вічного друга".

Діставши в свої руки збірний батальйон Преображенського полку, Аракчєєв взявся за муштровку підвладних, осипаючи офіцерів вуличними лайками, а солдатів киями. І так перестарався, що навіть божевільно-жорстокому Павлові I цього стало забагато і він звільнив Аракчєєва з висилкою із столиці.

Олександр I, зійшовши на немилий йому трон і втомившись нелюдською владою, згадав про заповідженого батьком "вічного друга", Аракчєєва, приблизив його до себе і зробив своїм ставлеником. Безмовним догідництвом Аракчєєв здобув собі безмежне довір'я царя, зумів, на спілку з митрополитом Серафимом та іншими реакціонерами, усунути всіх своїх конкурентів за вплив на царя. Ще від 1808 року, будши військовим міністром, Аракчєєв уже з 1815 року зосередив у своїх руках керівництво Державною Радою, Комітетом міністрів і "Собственною его императорского Величества канцелярією", був єдиним доповідачем цареві за всі відомства, включно з Св. Синодом. Провадив політику крайньої реакції, поліцейського деспотизму і грубої вояччини. Пушкін висловив думку багатьох сучасників про Аракчєєва епіграмою: "всей Росіи притеснитель...полон злости, полон мести, без ума, без чувств, без чести"... В 1817 році імператор признав Аракчєєва головним начальником "військових поселень". Це була дуже хибна ідея, навіть Аракчєєв початково був проти неї. Але ж ця ідея належала самому цареві. Догідництво цареві було для Аракчєєва вище всіх вартостей; і він захопився військовими поселеннями більше за царя та так виконав і перевиконав ідею царя, що довів її до абсурду з великою шкодою для кінцевої долі трону. Проте, аракчєєвшина була такою органічною для вікового московського комплексу обожування абсолютної державної влади і царя, що після смерті Аракчєєва байдужий до нього Микола I продовжував аракчєєвшину. Радикальний реакційний тероризм Аракчєєва ("наш російський Марат", сказав про нього в спогадах Вігель) сприяв появі російського революційного тероризму. ("Аракчєєв", *Большая Энциклопедія, том I*. СПб. — Ляйпциг.

2 Каразин contra Аракчєєв

Вже у свідомості сучасників Олександра Пушкіна й Ол. Герцена) Каразин (із Сперанським) — і Аракчєєв являли контраст, символи двох протилежних історичних сил. Коли Каразинові дали в Зимовому Палаці кличку маркіз Поза, то історія дає Аракчєєву ім'я герцога Альби — обидва супротивні персонажі з трагедії Шіллера *Дон Карлос* (див. розділ "Маркіз Поза") живий лицар свободи і залізний деспот, "генії добра і зла", мовляв Пушкін. А, проте, не варто й не цікаво робити з Каразина янгола, (він не міг бути янголом хоча б тому, що був активним політичним діячем в "часи підлі і жорстокі"). З другого боку, Аракчєєв не був дияволом ані таким собі дурником, бо поборов першорядного придворного лиса князя А. Н. Голіцина та інших вельможних конкурентів за вплив на царя, в тому повалив був тимчасового й популярного, майже легендарного, Суворова; провадив корабель імперії понад десяток років. Залишається загадкою, чому він, зненавидівши і поваливши Каразина, не знищив його фізично? Секрет не в самому Аракчєєві, а й у тому, що Каразин був "муж, а не мученик", майстер гри речей можливих.

Але саме оця об'єктивність і не дає права закривати очі на різкий контраст — Каразин і Аракчєєв.*

1902. Библиографический Институт (Мейер); В. Якушкин, *Сперанский и Аракчеев*, Москва, 1916; В. Ф. Чиж. "Психология злодея (граф Алексей Андреевич Аракчеев)", *Вопросы философии и психологии*, март-апрель 1906, стор. 1-59; Д. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета*, том 2, Харків, 1904, стор. 26-33).

*Уже зовнішні риси образу обох являють цей контраст. У Каразина "спокійний, проникливий зажурений погляд". Аракчєєв "середнього росту мав вигляд суворий, очі вогненного блиску, великі відсторчені вуха з прирослими примочками" (В. Ф. Чиж. згадана праця, стор. 5). Навіть їхні матері являють контраст: Каразина виховувала одна з найкультурніших шляхетних жінок свого часу (його мати славного давнього козацько-аристократичного роду "пані-хмельничан" — Варвара Ковалєвська (див. розділ "Земля і рід"). Аракчєєва виховувала малопописьменна, сухо-педантична мати невідомого роду, а вчив Аракчєєва змалку темний сільський дячок арифметики й грамоти. Арифметику засвоїв, а грамоти не любив і ніколи не навчився грамотно писати. Навіть маєтки їх являли той самий контраст: село Кручик Каразина і село Грузіно Аракчєєва. Каразин перетворив своїх власних селян на "вільних хліборобів". Аракчєєв запровадив режим "військових поселень", челядь з розпуки вбила його жорстоку наглядачку, за що Аракчєєв так жорстоко помстивсь, що сам захворів невилгою.

Важливіше за всі деталі контрасту влад двох особистостей те, як цей контраст виявлявся в їх політиці. Усунувши Каразіна з кабінету імператора, Аракчєєв заповзвся знищити наслідки впливу Каразіна на дії монаршого трону. Відновлено "тайну експедицію", скасування якої домагався Каразін, замість проєктованого Каразіном царського указу "про вільних хліборобів" форсовано державне кріпацтво "військових поселень"; цензуру (доручену за проєктом Каразіна університетам) віддано в руки новоутвореного в 1811 році міністерства поліції; заініційоване Каразіном міністерство освіти перетворено на міністерство духовних справ і освіти ("міністерство затемнення" — кепкували сучасники).

Каразін переніс свою діяльність на Україну. Аракчєєв наче йде слідом за ним і зосереджує свої "військові поселення" порівняно найбільше на Україні, насамперед у тих трьох губернях, що зібрали рішальну суму добровільних пожертв на створення Харківського університету (Слобідсько-Українська, Катеринославська і Херсонська). На території заініційованої Каразіном Харківської учбової округи Аракчєєв утворює округу військових поселень з центром коли не в самому Харкові, то під самим Харковом — у Чугуєві. Особливо дошкульними були удари по Каразінському університеті в Харкові: таємний арешт і вивіз професора Шада за кордон, спалення його видрукованих у Харкові філософських праць, фактичне скасування університетського статусу з гарантованою ним автономією і самоуправою. Під цим натиском кращі професори розбіглись хто куди. За словами проф. Д. Багалія Харківський університет доведено до "розумового паралічу".

Аракчєєв переслідував Каразіна й особисто. Хоч Каразін діяв дуже обережно, вдаючи, що його ніщо тепер не цікавить, крім його наукових зайнятть та досвідів у власній великій бібліотечі, в лябораторії, метеорологічній станції свого маєтку, — та Аракчєєв через шпигунську сітку заглядав у саму душу діяча. Щоб підірвати його авторитет у Слобідській Україні — Аракчєєв через підвладний йому св. Синод проголошує в харківській катедрі ім'я Каразіна, як непевної людини, що нею займається "тайная експедиція".*

*Пізніше Каразін протестував проти цього в листі до Миколи І: "Кожний міг би, показуючи на мене пальцем, порівнювати мене з Мазепою і Пугачовим, бо про них тільки лунали в храмах ганебні проголошення" (Н. Дубровін, "Граф Бенкендорф и В. Н. Каразін", *Русская старина*, 1903, том 114, стор. 21).

В цих умовах у Каразіна вирвалися слова, що їх подано в мотто до цього розділу. Їх сказано в момент відчаю. Взагалі ж Каразін у своєму активному романтизмі світопізнання і життєтворчості був особистістю сильнішою за особистість Аракчеєва, який при всій своїй могутності побоювався Каразіна і тиснув на нього. Зрештою молодший від Каразіна на 6 років — Аракчеєв помер раніше за нього на 8 років серед вже згаданої вище кривавої колотнечі в його власному домі в Грузіно.

Поминаючи багато інших характеристичних деталей, не можна поминути спроби Аракчеєва відібрати від стародавнього Києва на своє Грузіно міт про місію і благовістя апостола Андрія Первозванного на Київських горах. *

Василь Каразін не стерпів цього типово аракчеєвського нахабства і науково спростував витівку Аракчеєва у статті, написаній у формі листа до Аракчеєва, і опублікував її в *Украинском Вестнике* за 1816 рік.**

Важливий конфлікт політики Каразіна з політикою Аракчеєва відбувся і на терені основної соціально-політичної проблеми сторіччя — звільнення селянства із кріпацького рабства. Для Каразіна звільнення селян було (поруч заснування Харківського університету із статутом автономії та самоуправи та з власною друкарнею і цензурою) — першорядним завданням. За підготовленим Каразином проектом видано 1803 року царський указ про "вільних хліборобів". Указ дозволяв поміщикам звільняти кріпаків за викуп селами або поодинці з обов'язковим наділенням землею на правах власності. За переписом 1859 р. "вільних хліборобів" було на Україні 10 687 чоловічої статі ("Вільні хлібороби", *УРЕ*, т. 2. 1960, стор. 462)***

*Аракчеєв твердив нібито апостол Андрій Первозваний достеменно припливав до його села Грузіно, на "доказ" чого поставив тут у церкві статую апостола з написом на її фризі: "Нехай буде благословенна країна сія віднині і довіку" (В. Ф. Чиж, *Психологія злодея*) граф Алексей Андреевич Аракчеєв", *Вопросы философии и психологии*, март-апрель 1906, стор. 29. З посиланням на *Русскую старину*, 1871, стор. 552.

**Не маючи доступу до відповідного числа *Украинского Вестника*, подаю цю позицію, як її описано в книжці Г. П. Данилевського *Украинская старина*, X. 1866, стор. 155-156: "Письмо к графу А. А. А. (Аракчееву) относительно одного российского исторического анекдота". (Пометка в концe: В. К. — 12 ноября 1816 г., Село Кручик"). В *Украинском Вестнике* на 1815 г. стор. 265-279. Касательно жизни апостола Андрея Первозванного".

***Про "вільних хліборобів" — див. у Михайла Слабченка, *Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.*, том I і II, Одеса, 1925 і 1927;

В цій ідеї Каразин ще раніше сам перетворив своїх кріпаків на вільних хліборобів, а пізніше описав цей свій експеримент у статті в *Українском Вестнике* (1818), а ще два роки пізніше започатковує серед слобідсько-українських поміщиків "Товариство для полегшення становища селян і поступового звільнення з рабства".

Аракчєєв провалив цей почин. Неначе навпереріз каразинській боротьбі за "вільних хліборобів" — Аракчєєв форсує в Україні "військові поселення" — цю пекельну форму удержавлення кріпацтва.

3 Військові поселення і повстання на Україні

Військові поселення задумано не спеціально для України. Було їх досить і в етнографічній Росії. Аракчєєв ніби з якогось поліцейського ентузіазму, принциповости чи догідництва нещадно запроваджував військові поселення також у районі власного маєтку Грузіно, Новгородської губернії. Перше військове поселення утворено в 1810 році в Білорусі (Могилівська губ.).

Але згодом Аракчєєв (уже в ролі головного начальника військових поселень) зосередив акцію переходу на військові поселення порівняно найбільш на Україні, і тут запровадив суворіший режим. Як уже згадувано, Аракчєєв постарався найбільше обсадити військовими поселеннями саме ті три українські губернії, що прилучились до громадського каразинського руху за уфундування Харківського університету: в самих Слобідсько-Українській, Катеринославській і Херсонській губернях поселено 19 полків російської армії, тоді, як на всю етнографічну Росію поселено тільки 12 полків (в Білорусі 6 полків).*

розділи "Вільні хлібороби", стор. 153-157 та "Українські проєкти визволення селян", стор. 277-285. Тут зазначено, що ініціатива в цій справі "виходила з договору між поміщиком і селянами, як те практикував Каразин (курсив мій, — Ю. Л.). Договір той мав бути вільним від втручання державної влади" (стор. 153). Проф. Слабченко у зв'язку з цією акцією пише донесення Малоросійського губернатора Куракіна, в якому написано:

"Силою указу Сенату за 2 липня 1803 р. ... малоросійський народ, будши підюжуваний тамошніми юристами, щілими селами піднявся на подачу прохань про *відзискання козацтва* (курсив мій, — Ю. Л.), і багато з них уявили, що, подавши прохання, можна вже й не слухатись поміщиків" (стор. 155).

Слабченко коментує донесення Куракіна так: "В Лівобережжі указ викликав рух серед селянства, що шукало прав козацтва" (там само).

*А. С. Лыкошин, "Поселения военные", *Энциклопедический Словарь*, вид. Брокгауза і Ефрона, том XXIV, СПб, 1898, стор. 664. Далі посилання на цю статтю скорочено: Ликошін, стор...

Василь Каразин протестував в листах до імп. Олександра І (передавав листи через двох князів — українця кн. В. П. Кочубея і поляка кн. Адама Чарторийського). Натякаючи в тому і на аракчєєвські переселювання з розривом родин, Каразин пише: "багато тисяч народу, запроданих мов робоча худоба підрядчиками, вопіють до неба і, згадуючи своїх нещасних дружин і дітей, залишених за 700 і більше верст на нужденних нивах в самотності, із сльозами благословляють ім'я государя".*

Каразин не випадково згадав про дітей. Ситуація дітей у військових поселеннях була дійсно розпачлива. При переселюванні селянам не давали забирати з собою дітей віком менше 10 років і прижитих раніше — до включення батьків у військове поселення. У військових поселеннях дітей від 7 до 12 років відривали від батьків то на роботи, то до примітивної військово-поселенської школи, то до майстерень, то до військової муштри. З 18 років синів зачисляли на службу в батальйони й ескадрони. Режим військових поселень виглядає в описі дослідника

Військові поселення (1810-1857) запроваджені в часи аракчєєщини стародавня особлива форма організації армії у рабовласницькі і фєвдальні часи, солдати поєднували військову службу з сільсько-господарською працею.

В даному випадку військові поселення являли форму удержавлення кріпацтва, приборкання антикріпацьких прагнень кріпаків, загальний затиск терористичного режиму. За Аракчєєва військові поселення творено, з одного боку, шляхом поселення частин російської армії в певні населені пункти. А, з другого боку, у військові поселення включалося насильно кріпаків не раз із переселюванням їх на далекі інші краї в новобудовані за похмурокасарняним зразком поселення. Проф. Іван Крип'якевич подає кількість переселених на "кількадесят тисяч людей" (Іван Холмський, *Історія України*, Мюнхен, НТШ, 1949, стор. 302). При цих гвалтовних переселюваннях часто розривалося родини. Військовизовані кріпаки мали виконувати всі звичайні сільськогосподарські роботи, а, крім того постачати в склади армії харчі й фураж, утримувати в себе в хаті трьох солдатів. Терени військових поселень вилучалося з-під цивільної влади. Виселювано з них і менших поміщиків з перенесенням чи перебранням казною садиб. В Слобідсько-Українській губернії 59 таких землевласників повинні були перенести свої доми за межі округи військових поселень. Воєнне начальство військ. поселень було наділено необмеженою виконавчою і судовою владою. без його дозволу селянин не міг відлучитись із села, ані навіть одружитись. В незручній військовій уніформі кріпаки ходили шергами під командою на польові й інші роботи (Лькошин, стор. 664). "Військові поселення поділялось на "північні" і "південні"; в останніх (тобто, на Україні), начальником був граф Вітт. (див. "Военные поселения при графе Витте", *Древняя и новая Россия*, 1880, ч. 7).

*Н. Тихий, "Василій Назарович Каразин (Его жизнь и общественная деятельность)" *Киевская Старина*, 1905, июнь, стор. 349 (останні слова в цитаті явно іронічні).

так: "Дріб'язкова регламентація всіх деталей щоденного побуту військових поселенців залишала їх під вічним страхом відповідальності; за найменші провини на винних падали тілесні карі; систему фронтового навчання було побудовано на битті, у військових поселеннях "споживано" цілі вози дубців ("розгі") і шпіцрутенів. Всі військово поселені працювали безнастанно і цілі дні були під наглядом начальства. Діти поселенців залежали більше від начальства, ніж від батьків, перебуваючи більшість часу в школі і на навчальному майдані, дочок видавали заміж за призначенням начальства. Тому, що Араччєєв, головний начальник всіх військових поселень, вимагав від місцевих начальників тільки зовнішнього порядку, він не міг припинити поголовний грабунок у військових поселеннях" (А. С. Ликошин, цит. праця, стор. 668-669).

Начальником військових поселень в Україні був граф Віт. Про нього дослідник зазначає: "Граф Віт ще менше звертав увагу на становище поселенців" (там само, стор. 669).

Як бачимо, військові поселення являли собою дійсно нестерпну форму державного кріпацтва. Вони помножували страхіття кріпацтва на страхіття аракчєєвської муштри і солдатчини, несли українському селянинові цілковиту руїну життя, злидні... — ніч відчаю. Боротись проти них було трудно, бо виглядало так, ніби Аракчєєв наново окупував "козацьку націю", довів на території України російську армію до ста тисяч (І. Холмський, *Історія України*, Мюнхен, НТШ, 1949, стор. 302).

Збройний повстанський рух, хоч як безнадійний, був неминучий. Виник він саме на території двох утворених Аракчєєвим на Україні округ військових поселень — Харківської і Києво-Подільської; (в останній діяв в 1813-35 рр. легендарний Устим Кармелюк, відданий за кару в аракчєєвські солдати й муштру — повстав, приєднуючи до своїх виступів часом до 20 000 селян (Холмський, стор. 308).

Повстання були й у військових поселеннях в Росії, але тут вони були зв'язані з пошестю холери і здебільша мали характер "холерних бунтів" (в Новгородській губ. били насамперед фельдшерів і лікаря, як свідчить цитований вище Ликошин, стор. 669). Повстання на Україні (Бузьких козаків, Чугуївське, на Катеринославщині, Шебелинське) були скеровані проти затіяних

урядом військових поселень, в них траплялись навіть вимоги "повернення козацьких прав". Таким було хронологічно перше повстання Бузьких козаків.*

Найбільш занепокоїло Петербург Чугуївське повстання 1819 року. Чугуїв колишнє сотенне місто, 22 версти від Харкова, в 1638 році місце осідку і боїв запорізького гетьмана Якова Остряниці. Аракчєєв утворив у Чугуєві центр округи військових поселень. Чугуївські повстанці поставили вимогу скасувати військове поселення, звільнити селян від обов'язкових поставок російській армії харчів і фуражу. Місцеві частини відмовились воювати проти повстанців. Тоді військовий міністер Аракчєєв послав проти Чугуєва два піхотні полки і дві артилерійські роти з 12 гарматами. Цей наступ не зломив повстанців, навпаки — до них приєднались військові поселенці Таганрозького полку, що також був розташований недалеко Харкова зі своїм штабом у слободі Балаклея. Затривожений уряд послав проти Чугуєва ще два полки регулярної армії. До Харкова приїхав сам Аракчєєв і спішно утворив тут "Комітет по случаю беспорядков". Аракчєєв особисто керував і придушенням повстання, і масовими езекуціями повстанців. З місяця цих подій Аракчєєв написав докладні звітні листи в Петербург імп. Олександрові І. Одержав відповідь від царя. Ці листи двох найвищих керівників російської імперії про Чугуївське повстання і аракчєєвську розправу — як промовисті історичні документи, заслуговують на увагу.*

*Сталося повстання 1817-18 років в окрузі колишнього Бузького козацького війська, де відставний капітан Барвіновський запевнив козаків, що за жалуваною грамотою Катерини ІІ військо не може бути перетворено на військове поселення. Щось із 500 козаків під проводом Бабиченка і Гетьманенка вступили в місто Вознесенськ, щоб силою взяти відібраний козацький прапор. Ця подія стала сигналом до загального повстання Бузьких козаків. Тільки зосередженням 10 000 російських військ повстання було придушено. До страти засуджено 64 козаків (Ликошин, стор. 669; *УРЕ*, том 2, 1960, стор. 138).

*Недоступні мені тексти тих листів докладно зреферовано в книжці В. Якушкіна *Сперанский и Аракчєев*. Подаю в дослівному перекладі виклад тих листів у Якушкіна:

"Аракчєєв описував усе імператорові Олександрові в дуже цікавому листі. Аракчєєв описував спершу недосконалості людської природи, писав про (свій) християнський настрій та ін. Але він все ж таки вирішив покарати злочинців задля загального добра, проти свого бажання. Він прирік 275 чоловіка "к лишенію живота" — саме до покарання шпіцрутенами, до проганяння "сквозь строй в тысячу человек" по чотири рази. Далі Якушкін дає таку цитату з листа Аракчєєва:

Листи Аракчєєва й Олександра I — клясичні документи епохи "офіційної народности" початку XIX ст. В них найбільшу жорстокість старанно примазано елеєм псевдохристиянського благочестя. Злочинний деспот називає злочинцями героїв опору його злочинам. Вважає жертвою своїх катувань себе, а не закатованих ним мучеників. "Ляклива жорстокість" (так називав Герцен Аракчєєва), може, щоб виправдати свої чугуївські жорстокі катування, визнати повстанцям героїчну незламність навіть перед лицем мук і певної смерті. Применшує число забитих на смерть шпіцрутенами з 20 до "кількох", замовчує, що схоплено було 2 000 повстанців, що після всіх і всяких катувань 400 повстанців, у тому 29 жінок, загнано на каторжні роботи в Сибір ("Чугуївське повстання 1819", *УРЕ*, том 16, 1964, стор. 430-431, на підставі документальної монографії: І. Гуржій, *Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту*, Київ, 1958; див. також Іван Ільєнко, *Григорій Квітка-Основ'яненко*, Київ, 1973, стор. 139 — про прибуття Аракчєєва в Харків).

"визначену кару виконано у Чугуєві 18 серпня і до нього приведено з Вовчанська всіх арештантів та із Змієва найголовніших бунтівників, при покаранні були присутні і всі арештанти, що їх тримано в Чугуєві, і депутати, що були в мене в Харкові. Запеклість злочинців була така, що з 40 чоловіка троє, покававшись за свій злочин, просили помилування, їх зразу ж і прощено, а 37 покарано, але сія кара не подіяла на решту злочинців... По закінченні покарання запитано було всіх непокараних чи вони каються за свої злочини і чи припинять своє буйство? Але вони одногослоно сіє відкинули. Тоді начальник штабу поселених військ, з моєї згоди, наказав із них взяти перших підбурювачів і покарати на місці шпіцрутенами, а натовп злочинців, що були під арештом, тільки тоді скорились і почали прохати помилування, коли покарано було з них 15 чоловіка. Тоді ж зразу покарання було припинено, а всіх арештантів, що не були під судом, приведено наново до присяги. Склавши в душі моїй подяку Всевишньому, я негайно переїхав на мешкання ("жительство") в Чугуїв"...

Аракчєєв заспокоював, що при покараннях були присутні медичні чиновники, які ливились за тим, щоб покарання були по силах злочинців.

В наступному листі Аракчєєв пише: "Події, що тут були, мене дуже розладили ("расстроили"), я не приховую від вас, що кілька (? - Ю. Л.) злочинців, найгірших, після покарання законами визначеного, вмерли, і я від того починаю дуже стомлюватись, в чому відверто признаюсь перед вами"...

На це Аракчєєв одержав таку відповідь: "з одного боку можу я належно оцінити все, що твоя чутлива душа повинна була перетерпіти в тих обставинах, в яких ти був. З другого, вмію я також цінити благоразуміє, з яким ти діяв у цих важливих подіях. Дякую тобі широко від чистого серця за всі твої труди".

(В. Якушкин, *Сперанский и Аракчєєв*, Москва, в-во "Родная речь", 1916, стор. 43-44).

Про незвичайну запеклість повстанців існують різні перекази й свідчення, як ось, наприклад таке:

"Якось Щепкін (славетний актор, працював у харківському театрі 1816-18 р.) розповів Григорію Квітці такий випадок: коли одного селянина засудили до покарання тисячами шпцрутенів (доза типово аракчєєвська, смертельна — Ю. Л.), він відпросився додому попрощатися і невдовзі прибіг з мішком. Витягши з нього власноручно вбитих дітей, впав на коліна і ридуючи вигукнув: "Вони не будуть солдатами!" (Іван Ільєнко, згадана вище книжка, стор. 138).

Аракчєєв хвалиться в листі до царя, що він притягнув на свій "кривавий спектакль" масових катувань багато глядачів із Харкова, Вовчанська, Змієва... Дав, так би мовити, масову все-українську лекцію. Можна сказати, що чугуївські катування Аракчєєва 1819 р. стають поруч катувань гайдамаків і Гонти в Кодні 1768 р. Чугуїв і Кодня!...

4 Тасмні товариства (1816-1826)

В цьому проблематичному підрозділі визначається головню постать Сергія Івановича Муравйова-Апостола (1796-1826; нащадок гетьмана Данила Апостола). Трудно впізнати під мальовничою зовнішністю цього офіцера лейб-гвардії серце козацьке, жадібне подвигу й небезпечних пригод, закохане у вітчизну своїх предків, і за неї офіроване. Початок був далекий і майже чужий. В 1816 році в Петербурзі в мешканні Сергія відбуваються збори і засновується "Союз порятунку" — перша революційна тасмна організація в Росії, ініціатор руху "декабристів". В 1820 році Сергій разом з братом Матвієм бере участь у повстанні Семенівського лейб-гвардії полку. Каразин, який замолоду служив у цьому полку, відважно вступився за "єдиноземцев", що їм Аракчєєв уже призначив якусь страшну кару, і, можливо врятував Сергія для України, куди за кару було вислано бентежних братів Апостолів. Каразина, мабуть за оборону і моральну солідарність, замкнуто на шість місяців у каземат Шліссельбурзької в'язниці-фортеці (про це було в розділі "Українська ірредента"). В 1821 році українські "декабристи" утворюють своє так зване "Південне товариство"*.

*Корегуючи великодержавницьку російську історіографію, українські історики в УРСР 1920-их років, при нагоді відзначування 100-ліття грудневого повстання декабристів у Петербурзі 1825 року, показали рядом документальних

керівників його зразу стає Сергій Муравйов-Апостол, підполковник Чернігівського полку (штаб у Василькові). Сергій очолює Васильківську управу чи центр Південного т-ва. (Між іншим, — хоч на чолі головної управи Півд. т-ва в Тульчині був байдуший до українського питання Павло Пестель, — фактично керував більше його помічник чи заступник генерал-інтендант 2-ої Армії Олексій Петрович Юшкевський, рід якого походив із Галичини — *Декабристи на Україні*, том II. Київ, 1930, стор. 35-76). У Василькові в Південному т-ві працювали ряд українців, наприклад, Яків Драгоманов (дядько Михайла Драгоманова), Сухінов (нашадок Кліма Сухіни, отамана в Гайдамацькому повстанні 1768), Горбачевський.

Коли в Петербурзі сталося досить абортівне й невідале повстання, то на Україні з першою (запізнілою на два тижні) вісткою Сергій Муравйов-Апостол повів у повстання Чернігівський полк.*

публікацій, що переважна більшість таємних організацій і товариств "декабристів" була на Україні і під керівництвом українців — безумовно не без зв'язку з іншими виявами боротьби на Україні проти "аракчєвщини".

Із дотичних публікацій 1925-30-років:

Декабристи на Україні, Збірник за ред. С. Єфремова і Володимира Міяковського, Київ, УАН, 1926, 207 стор.; *Декабристи на Україні том II*, Збірник праць Комісії для дослідження громадських течій на Україні. Київ, УАН, 1930, 193 стор.; Осип Гермайзе, "Рух декабристів і українство", *Україна* (Київ), 1925, кн. 6, стор. 25-38; *Рух декабристів на Україні*, Збірник, Харків, Укрцентрархів, 1926 — тут стаття О. Рябініна-Скляревського "Таємні т-ва на Півдні в епоху декабристів (масони, гетерії, філарети та вільнодумці)", стор. 117-168. На радянській карті "Таємні товариства в Росії в 1816-25 рр." бачимо таку їх дислокацію: в Росії — 2, Білорусі — 1, Литві — 1, в Польщі — 1, на Україні — 12 (*УРЕ*, т. 4, 1961, стор. 52).

*Чернігівського полку повстання 29. XII. 1825 — 15. I. 1826 почалось у селі Триліси на Київщині. 11 січня повстанці під командою Сергія Муравйова-Апостола з боєм зайняли місто Васильків, де взяли штаб полку і де їх підтримали три роти. Сергій написав і прочитав перел полком революційну прокламацію, що закликала солдатів на боротьбу проти самодержавства і кріпаччини. В повстанні взяло участь 1 000 солдатів і 18 офіцерів. Повстанці, не маючи артилерії, виступили в напрямі Житомира на з'єднання з 8-ою артилерійською бригадою і полками 8-ої дивізії, де також були організації Південного товариства. Біля села Ковалівки російські війська під командою генерала Гейсмара зустріли повсталий Чернігівський полк артилерійським вогнем. Під цим обстрілом вбито і поранено 50 чоловіка. Зазнав тяжких ран і Сергій Муравйов-Апостол. З цими тяжкими ранами було його схоплено, відвезено до Петербургу, допитувано там на слідстві декабристів, кинуте в Петропавлівську фортецю і там повішено в числі п'яти головних лідерів декабризму 13(25) липня 1826 року.

Повстання Чернігівського полку не залишилося ізольованим випадком; вже того ж року сталися селянські заколоти на Київщині. Селяни говорили, що, "коли б солдати Чернігівського полку прийшли в Білу Церкву, то вони допомогли б їм (там само; порівн. В. Иконников, "Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826-1827 гг. в связи с событиями того времени" окрема відбитка з *Сборника посвященного В. Ламанскому*, СПб. 1908).

Щодо повішених лідерів, між якими був і Сергій Муравйов-Апостол, то Шевченко пізніше в поезії "Юродивий" писав, "як мордували, розпинали, вішали"... "споборників святої волі" (на дотичну тему є спеціальна праця: П. Филипович, *Шевченко і декабристи*, Київ, 1926).

Вище поданим не вичерпується роля Сергія Муравйова-Апостола в драмі "таємних товариств" 1816-1826 років. *

В світлі даних праці Медведської стає samozрозумілим, що Сергій Муравйов-Апостол, одійшовши в "Південне товариство", став шукати зв'язків з самостійницьким "Малоросійським таємним Товариством" Василя Лукашевича. Про ці спроби Сергія в січні 1824 року та конспіративну неприступність Лукашевича докладніше подає Медведська (стор. 88-89).**

Сергій Муравйов-Апостол був промотором зв'язків "Півден-

Близько 100 солдатів покарано смертельними дозами шпіцрутенив, 805 солдатів переведено на Кавказ в діючу армію. Чернігівський полк розформовано. ("Чернігівського полку повстання", *УРЕ*, том 16, 1964, стор. 148, на підставі книжки: М. М. Лисенко, *Повстання Чернігівського полку*, Київ, 1956; *Декабристи на Україні*, Зб., Київ, УАН, 1926, стор. 114-123).

*До українського ґрунту Сергія Муравйова-Апостола треба згадати, що він був нащадком гетьмана Апостола по материній лінії — внуком сербського генерала С. М. Черноєвича. Родинне його гніздо — панський дім і маєток Хомутці на Полтавщині. Всього 20 кілометрів від маєтку Василя Капніста, автора "Оди на рабство" і "Ябеди". Син Капніста Семен був одружений із сестрою Сергія. В 1820 році Сергій гостює у Василя Капніста в Обухівці. Він знаходив час і охоту відвідати також Полтаву, бачити тут голову найбільшої української масонської льожи "Любов до істини", що в ній брав участь Іван Котляревський і, може, В. Капніст. Ця льожа нібито мала б підготовляти молодь для діяльності в таємному Південному товаристві. Див. Лідія Медведська, *Сергій Іванович Муравйов-Апостол*, Київ, 1961, стор. 11-18. Джерельна праця з використанням архівних матеріалів. Далі посилення на неї скорочено: Медведська, стор...

**Див. також Михайло Бужанський, "До біографії В. Л. Лукашевича", *За сто літ*, Кн. 3, Київ, 1928, стор. 3-4. (Цікаве листування про Лукашевича між Третім відделенієм (Дубельт) і генерал-губернатором полтавським, чернігівським та харківським — Кокошкіним).

ного Т-ва" з польськими та іншими слов'янськими організаціями, що діяли тоді на Україні (див. Осип Гермайзе, "Слов'янський з'їзд у Василькові перед 1825 роком", *Україна*, Київ, 1926, кн. 6, стор. 33).

В повітрі тієї трудної епохи наче носилась ідея "Спілки відродження, спілки будучини".*

Від ідеї — до дії далека відстань. "Товариство об'єднаних слов'ян", засноване на початку 1823 р. в Новоград-Волинському за участю українців, росіян, поляків і сербів, в розпливчатому проєкті об'єднання всіх слов'янських народів в одну федеративну демократичну республіку в межах від Білого та Балтійського до Чорного та Адріатичного морів, здається не враховувало молодого Українського Відродження, не говорячи вже про Білорусь. Сергій Муравйов-Апостол вплив "Товариство об'єднаних слов'ян" до Васильківського осередку свого "Південного Товариства".

5 *Окремий шлях Василя Каразіна*

Читач може запитати: яке ж відношення до всього цього феномену "таємних товариств" мав їхній сучасник Василь Каразін? Оскільки ті товариства були революційні в специфічно російському догматично-терористичному розумінні слова — остільки Каразін не належав до них. Але вони подекуди проходять близько життєвої лінії Каразіна, а якимось моментом і перетинають її. Таким моментом було, наприклад, повстання Семенівського полку проти бруталного режиму Аракчеєва в полку і цілій гвардії. Для Каразіна це був момент боротьби проти його антипода Аракчеєва й аракчєєвщини. І Каразін, за його власним висловом, "відважив усього себе" у цій боротьбі.

*Шевченко, закінчивши приблизно в році 1840-41 поему "Гайдамаки" сценою крові і вогню — "Гонта в Умані", — пише в передмові: "Слава Богу, що минуло!"

1836 року польська революційна громада "Умань" на докори, що взяла собі за назву таке криваве ім'я, відповіла у своїй заяві:

"Нам, дітям Умані, шляхті слід узяти на себе назву цього театру жорстокостей, щоб перед небом, батьківщиною і людьми сповнити покірну експліацію за провини батьків. Нам випадало взяти назву Умані, щоб із населенням України, з населенням грецьким увійти в спілку відродження, спілку будучини, щоб у спільній пам'ятці затерти спільні терпіння"... Див. Іван Брик, "Гайдамаки". *Тарас Шевченко, Твори том I*. Чикаго, в-во Миколи Денисюка, 1959, стор. 306-307. Там же подано і джерела до цього факту.

Можна думати, що цим лицарським вчинком Каразин зокрема врятував для України Сергія Муравйова-Апостола, якого покарано тільки висланням із столиці на Україну, де він і боровся до загину.

Але, поза спільним ворогом та спільною любов'ю до України, — Василь Каразин був цілком іншого типу політичним діячем, як Сергій Муравйов-Апостол. Сергій *тоді* йшов у фарватері *російської* революції проти *російської* реакції. Каразин був противник і *російської* революції і *російської* реакції, неначе вбачаючи в них дві сторони тієї самої медалі — фетиш політичного тероризму-деспотизму та недоцінювання людської індивідуальності. Цю дуже принципову фундаментальну окрему позицію Каразина в Росії не зрозуміли навіть світлі ліберали. Наприклад, історик В. І. Семевський писав з приводу "семенівської" історії:

"Каразин здавався людиною підозрілою в колах урядових, але до нього мали підставу ставитися підозріло і люди ліберального мислення: він, очевидно, сів, як говориться, між двох стільців"... ("Несколько слов о В. Н. Каразине", *Вестник Европы*, 1893, кн. 2, стор. 537-38).*

Із слушного помічення Семевський зробив неправильний висновок. Між Сціллою *російської* реакції і Харібдою *російської* революції Каразин не вибирав, на двох стільцях не сидів. Він мав власну окрему позицію — *українського консерватора будівничого типу*. Звичайно, не в сенсі догми чи виструнченої теорії. Як людина постійної конкретної дії Каразин догматиком не був.

В практичних діях і дотичних висловлюваннях Каразина з упертою послідовністю виявляється, як основна тенденція — ідея відбудови повноти соціальної структури України на базі як української історичної спадщини так і вимог грядущої промислової доби. Зокрема Каразин з більшим чи меншим успіхом

*Ще гостріше судить Каразина М. Ковалевський: *Из истории государственной власти в России*. Москва, 1905. Він пише: "В эпоху Священного Союза Каразин предложил свои услуги правительству для наблюдения за революционным направлением умов" (стор. 33). Чисте непорозуміння. Каразин у "Записках до графа В. П. Кочубея" писав, як реакційні дії уряду (й Аракчєва) революціонізують навіть найкращих людей. Але на пропозицію подати імена. Каразин відповів: "совесть моя возмущается от одной мысли о таком предательстве" (*Полярная Звезда*, 1862, кн. 7, випуск 2, стор. 59). Аракчєв, звісно хотів, але йому не вдалось перетворити Каразина на свого шпигуна!

докладав зусилля до ствердження таких соціальних клас України:

1. "Вільні хлібороби" (селяни звільнені з кріпацтва з наділенням спадщиною земельною власністю). Про підготований Каразином відповідний царський указ та наслідки його (див. вище у підрозділі "Каразин contra Аракчєєв").

2. Інтелігенція і професіонали. Підготовку їх через Харківський університет Каразин передбачив прямо в дотичних плянах і промовах, (див. розділ VI "Боротьба за освітній центр відродження України").

3. Промислово-торговельна верства. Крім залучення купецтва до добровільних даток на заснування Харківського університету — далі буде окремим підрозділом про "Каразинів проект організації українського капіталу".

4. Українське дворянство. До цієї класи Каразин сам належав, як походженням, і як організатор та ідеолог. Нашадки козацької старшини чи аристократії вже значно зрусифікувались і спаразитувались. Гоголь із сміхом списав їх у "мертві душі", Шевченко (попри приятелювання з ними) з гнівом і призиством викинув їх на смітник історії. Каразин зумів з величезним зусиллям мобілізувати це дворянство на зафундування його власними коштами Харківського університету, а далі і перших періодиків та альманахів України. Через "Філотехнічне Товариство", проваджене ним особисто в 1811-1818 роках, Каразин кликав і власним прикладом учив це зледашіле дворянство стати знову продуцентом і то модерним. В добу "таємних товариств" Каразин організував товариства і дії явні. Може найбільш сміливим почином Каразина було засноване ним та недозволене урядом українсько-поміщицьке "Товариство для полегшення становища селян і поступового звільнення з рабства". З кількома однодумцями — поміщиками українськими Каразин виробив статут Т-ва, подав на затвердження імператора, пропонував на почесного голову Т-ва кн. Кочубея, міністра внутрішніх справ.*

* В. Н. Каразин, "Записка поданная государю 5 мая 1920", *Полярная Звезда* (Лондон), кн. 7, вип. 2, 1862, стор. 57.

Очевидно, Аракчєєв, що доклав імператорові всі справи, провалив цей незвичайний плян "перевороту згори вниз" — скасування кріпацтва не самою стихійною селянською революцією, а й ініціативою українського поміщицтва, яке таким чином могло заробити собі роллю провідної верстви України. Вона бо могла прислужитись до відродження з надр селянства класи "вільних хліборобів", указу про яких Каразин домігся ще 1803 року.

Трудно стриматись від спокуси, щоб не відзначити у згаданих діях і задумах Каразіна елементи того, що В. Липинський сто років пізніше науково означив як "органічне, клясократичне і національне відродження"* чи "клясократичний метод" організації нації.

б. Харківські романтики і їх альманахи

На побосвишах зуदारів Відродження з "аракчєєвщиною", де ми бачимо численні могилки невідомих повстанців і назви умертвлених перших українських періодиків, народилася на Україні нова генерація діячів. Вийшла нова з університетської молоді Харкова (під батьківським крилом Василя Каразіна та Квітки-Основ'яненка). Символами її стали два вчені з міжнародним ім'ям — Ізмаїл Срезневський, 1812-1880, (славіст) та Микола Костомаров, 1817-1885, (історик). Обидва росіяни з походження — вони являли собою наче трофей моральної перемоги українства. Вони полюбили невпокоренну країну, що дала їм притулок і вищу освіту. Віддали їй свої таланти й енергію. Жадібно вивчили живу мову й вікову історію та творчість цього народу. Показали їх світові.

Зокрема коло Ізмаїла Срезневського утворився гурток студентів, які заповзялися іти слідами свого динамічного лідера.**

Як звичайно романтики — вони цінили свою дружбу. Коли не бачились — щедро листувалися (не раз давали Каразінові читати щось із своїх писань (*ХШР*, том 2, стор. 135). Гордились

*Вячеслав Липинський. *Листи до братів-хліборобів*. Писані 1919-1926 р. Видання друге фотодруком без жодних змін. Нью-Йорк, в-во "Булава", 1954, стор. 329.

**"Панове ріднокоханці!" — з наївним ентузіазмом звертається до них один із них, Олександр Корсун (1818-1891), у передмові до задуманого ним видання своїх писань, слабеньких, але українською мовою (М. Возняк, "До характеристики харківського гуртка українських письменників". *Зетиски НТШ*, том ХСІІІ, кн. 1, стор. 134-138).

"Згадаймо про незабутній час нашої молодости — не низькопробної, а повної ідеалів!.. бо люди живуть не зо дня на день, вганяючись за своїми копійчаними інтересами"... — Так писав Микола Костомаров уже в старих літах півсотні років пізніше до друга тієї молодости (Агалій Шамрай, *Харківська школа романтиків*, том 2, Харків, 1930, стор. 5. Далі посилання на це вартісне видання скорочено: *ХШР*).

своїм Каразинським університетом: "наш український Геттінген!" — хвалився Амврозій Метлинський. "Аракчєєвщина" дещо ослабила цю Каразинську твердиню. Але Харків мав ще один центр відродженського життя. Це дім і садиба Григорія Квітки-Основ'яненка серед крилатих дерев парку з віковим явором у центрі на мальовничому передмісті — Основа. Справжня історична оселя діличної україно-козацької аристократії не пишалася багачькими розкошами, але, із садибою над річкою, з її культурою і смаком розташування виглядала аристократично. Тут був двірський театр Григорія Квітки, що потім став основою для міського Харківського театру; тут батько, Федір Квітка, гостив Антона Головатого, який здобув Кубанську землю для решток Запорізького війська; приїжджали гості із столиць імперії такі як Жуковський тощо. Була тут багата бібліотека. Для гуртка Срезневського ця садиба здавалась рідною, як місце порад і задумів. Микола Зеров пише, що Квітка "став природним спілником харківської і нехарківської літературної молоді української, загально визнаним її шефом".*

Хоч стилістично "батька української мистецької прози, батька української повісти" — Григорія Квітку не зараховують до "Харківської школи романтиків", — але його ранні писання й мальовничі картини з історичного минулого України, його любов до живої української мови й легенди і рішучий перехід на цю мову наче роблять його батьком і харківських романтиків. Зрештою, це питання романтизму Григорія Квітки ще чекає свого спеціального дослідження. Пантелеймон Куліш видає твори "нашого" славнішого від Вальтер Скотта "Харківця", він проповідує його"... (М. Зеров, стор. 211).

Харківські романтики рухалися проти смерців "аракчєєвщини". Вже через шість років після гвалтовної смерті (1825) *Українського журналу* — останнього з перших періодиків України — почали в Харкові з'являтися друком один за одним цілком приватні, фінансово незалежні від університету альманахи і збірники. З ними чи не вперше вийшла на серійний друкарський варстат нова українська літературна мова (правда, часто під назвою російською мовою на обкладинці). Вже в кількості й частоті видань відчувається молода енергія і натиск.

*М. Зеров. *Нове українське письменство. Історичний нарис. Випуск I* (Мюнхен: Інститут Літератури, 1960, стор. 206. Друге стереотипне видання з першого — 1924 р. Далі посилання скорочено: М. Зеров, стор.).

За який десяток чи півтора років з університетської друкарні вийшло друком вісім відомих альманахів, декотрі з них кількома книжками. Майже кожний з них більш чи менш заслуговує на окрему розвідку, але тут треба обмежитись довідками:

УКРАИНСКИЙ АЛЬМАНАХ, Харків, 1831. Зібрали й видали власним коштом студенти В. Розковшенко та Ізмаїл Срезневський з студентським гуртком.

Тут статті Опанаса Шпигоцького (він же і співредактор) і, мабуть, його ж (без підпису) нарис про Гаркушу, популярного героя-повстанця кінця XVIII ст. з записами усних народних переказів українською мовою. Поезії: Євгена Гребінки, Амвросія Метлинського, Левка Боровиковського ("Козак"), О. Шпигоцького; українські козацькі думи (про бурю на Чорному морі і друга — про трьох братів з-під Озова (зібрані і коментовані Ізмаїлом Срезневським), переклад на українську мову частини поеми Пушкіна "Полтава").

Була підготована до друку й друга книжка У. А., але забракло коштів. Частина матеріалів, у тому числі гравюра з емблематичним зображенням "Університетської Горки" в Харкові пішла до вже готованого кимось іншого альманаха і теж під камуфляжем російськомовної назви.

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА, Альманах, I, II, Харків, 1833. Ініціатор і редактор Григорій Квітка, видав власним коштом студент Харківського Університету І. Петров; перший із двох збірників надруковано в Москві, другий — у Харкові. На обкладинку пішла згадана вище добра емблематична гравюра із зображенням популярної в Харкові "Університетської Горки". У цьому альманаху Квітка почав друкуватися українською мовою, зформулював гасло: "Як говоримо — так і писати треба", "Не усе ж для москалів: може б і для нас що-небудь" ("Супліка до пана іздателя", книга друга цього альманаха). Тут же Квітин багатозначний "Український ранок" (уривок тоді ще неопублікованої повісти *Маруся*) з глибшим підтекстом метафори сходу сонця: "Усе стихло. Чогось жде... Стало винирять з-за землі... Що? І світ, і огонь, і краса!.. Усе мовчить, усе жада, щоб швидче явилась у повноті краса миру". Значний і відділ поезії другої, мовою виключно української книжки *Вранішньої Зорі*: поезії Євгена Гребінки, Гулака-Артемовського. уривок із ще неопублікованої шостої частини *Енеїди* Котляревського, "Рибалка" Гете в на диво адекватному, як на Гулака-Артемовського — перекладі;

три запорізькі пісні з коментарями Ізмаїла Срезневського. Вміщено портрет Наталки Полтавки з додатком нот до однойменної опери харківського композитора А. І. Барцицького. Також портрет Григорія Сковороди. "Взагалі, — пише професор Дмитро Багалій, — тут зібрано все найбільш видатне в тодішній молодій українській літературі". "В альманаху *Вранішня Зоря* 1833 року дійсно розвіла зоря української літератури" (Багалій, том II, стор. 782, 785).

ЗАПОРОЖСКАЯ СТАРИНА, Харків, 1833-1838. Шість фольклорно-історичних збірників Ізмаїла Срезневського з його вступом і коментарями. Матеріал (історичні перекази, думи, пісні) Срезневський зібрав під час спеціальної з цією метою подорожі на історичні терени Запоріжжя, де йому помагали місцеві люди, зокрема катеринославський землевласник Федір Євцький, знаний amator етнографії та історії. Взагалі Срезневський діяв не самотньо, йому помагали в цьому підприємстві також окремі студенти й професори Харківського Університету. Цікаво, що з позауніверситетських вчених Срезневському в цьому помагав славний закарпатець, славіст Юрій Гуца (Венелин). Срезневський прагнув науково опрацювати зібрані матеріали (хоч не завжди з успіхом), робити порівняльні аналізи різних публікацій і варіантів. Картина історичного Запоріжжя, що встала перед ним, сповнила його таким ентузіазмом, що він скомпонував сам декотрі з поміщених у збірниках дум, не зазначивши свого авторства. Цей елемент літературної містифікації траплявся й у видатних західньо-європейських романтиків. Історико-літературний характер не зменшує ваги *Запорожской Старини* в реальній історії Українського Відродження. Збірники робили великий вплив на сучасників, (зокрема на Шевченка і Гоголя), вони наче збирали в часі і просторі поняття України, як історично зформованої цілості.

Здається, наче в Срезневського було якесь особливе відчуття козацького кореня новітнього українського відродження (може трохи подібне до висловленого Опанасом Лобисевичем жадання, щоб "незгасне світло" старого Києва "з'єдналося з початком без розриву і зміни", див. про це в розділі "Українська іредента"). Це відчуття Срезневський висловив у передмові до збірника такими словами.*

*"Видаючи в світ мою збірку. — пише Срезневський. — я хочу прислужитися не тільки аматорам народної поезії, а головне цікавим знати давнину

За мотто до своєї збірки Срезневський узяв слова Адама Міцкевича: "Тиша і спокій скрізь". На Україні 1833 року це була тиша над могилами повстанців Чугуєва, Шебелинки, Катеринославщини, Бузького козацтва і Кармелюка... Тиша над руїнами погромлених аракчєєвськими гарматами повсталих сіл і слобід Харківщини. *Запорізька давнина* Срезневського будила цю мертву тишу "офіційної народности" громом живої української мови козацької поезії. Зокрема, як твердить шевченкознавець Павло Зайцев, із матеріялу збірки Срезневського скористався Тарас Шевченко для свого "Івана Підкови" — "одного з найдинамічніших у нашій поезії образів" (Павло Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*, Нью-Йорк-Мюнхен, 1955, стор. 68).

УКРАИНСКИЙ СБОРНИК, Кн. I, 1838, видав Ізмаїл Срезневський; кн. II, 1841, видав Михайло Щепкін.

Рятуючи українську "давнину", Срезневський підіймав на її базі українську сучасність. Уже в рік завершення друком *Запорізької давнини* (1838) Срезневський випускає першу книжку нової задуманої ним серії. Під загальною назвою *Украинский Сборник* Срезневський задумав видати цілий корпус кращих творів нової української літератури. Відвідав у Полтаві старенького вже тоді Івана Котляревського і, мабуть, з цієї зустрічі старости і молодости родився і зміст першої книжки нової серії — *Наталка Полтавка*. У харківських романтиків було мудре поєднання новаторства з традицією. Переборюючи "котляревщину", вони шанували й підносили Котляревського, друкували його нові твори в своїх альманахах. У даному випадку обрано для друку ще недруковану, але вже популярну *Наталку Полтавку*. Написана 1819 року, вона, як слушно зауважив Юрій Шевельов, вже своєю мовою являла новий вищий етап у творчості Котляревського, тут переборювано мовну

запорізьку, побут, подвиги цього народу-вояків. Він своєю відвагою, своїм впливом на весь Південний Схід Європи і навіть на Малу Азію, особливо в 17 ст., своїм дивним складом і способом життя і характером, будши відмінним від усього, що його оточувало, заслужив місце в пам'яті нащадків"... "І хто може байдуже слухати ці пісні й думи, що в них давнина запорізька відзеркалилась такими мальовничими правдивими зарисами — давнина повна життя, може й грубого, але величавого, поетичного!.. У цих піснях усе дике, як ті діброви й степи, що прийняли їх у лоно своє в час народження... усе поривне, як гін степової бурі... як минуле життя Запоріжжя".

"грубоватість", помітну в перших частинах *Енеїди*. Срезневський у передмові пояснює свій вибір так:

«Я почав, — пише Срезневський, — "Украинский Сборник" Наталкою Полтавкою Івана Петровича Котляревського, і, здається, не міг вибрати кращого початку: Наталка Полтавка мала сильний вплив на вивчення української народности, можна сказати — пробудила його, і досі лишається покажчиком на всі важливіші прикмети, що з них повинно вивчати українську народність... Наталка Полтавка з книжнонародних творів великого розміру своїм внутрішнім достоїнством посідає перше місце, її більше інших люблять по всій Україні, нарешті, її досі було не видано, і перепишки спотворювали її все більш і більш... Моє признание Іванові Петровичеві Котляревському за те, що він дав мені можливість не тільки бути видавцем одного з кращих його творів, але й почати ним, а не чимсь іншим мій "Украинский Сборник"» (передрук тексту передмови в книзі Павла Федченка. *Матеріали з історії української журналістики*. Випуск I. Київ, 1959, стор. 234-35).

Полонений Наталкою Полтавкою Срезневський у перших рядках своєї передмови висловлює відважну — просто суперечну урядовій догмі "офіційної народности" — думку про окремішність, етнічну цільність політично поділеного між імперіями народу, підросійська частина якого становить з "другою частиною" — галицькою" одну цілість з однією назвою "українська" (там само, стор. 234).

Тому, що Ізмаїл, тепер уже професор Харківського Університету, був у 1839-1842 роках у науковому відрядженні за кордоном для вивчення західньо- і південнослов'янських мов, то другу книжку *Українського Сборника* (в ній "Москаль-чарівник") видав славетний актор Михайло Щепкін, при чому свої послуги в справі ведення коректи збірки запропонував Микола Гоголь. (Павло Федченко, цитована книжка, стор. 82).

У Харкові тимчасову відсутність Ізмаїла Срезневського знаменито компенсували на ділянці альманахів Василь Каразин. Квітка-Основ'яненко і Микола Костомаров. Їм належить заслуга створення найвидатнішого з харківських альманахів *Молодик*.

МОЛОДИК, (Украинский літературний сборник), Харків, в університетській друкарні, 1843-1844. Вийшло чотири числа збірника товстими книжками в простому ніби академічному

оформленні з персональною видавничою "фірмою" Івана Бецького, студента університету (росіянин із Москви, що "українізувався" під впливом Квітки, Костомарова і Каразіна, які стали фактичними творцями цього серійного збірника.

Іван Бецький (1818-1890) впорядкував сам першу книжку *Молодика* із залученням творів і російських письменників (Пушкін, Лермонтов та ін.). Цей початок відхилив від нового видання підозріння урядової цензури і дав можливість Квітці й Каразінові зробити другу й третю книжки *Молодика* чисто українськими змістом на високому (в масштабах імперії) культурному рівні.

Українську назву *Молодика* запропонував Квітка. Каразін, вже тільки з огляду на цензуру, не вважав це ризико за доцільне; можна думати, що український зміст і культурний рівень для Каразіна були важливіші за українську назву і мову, але він зрештою погодився з Квіткою, своїм союзником у критиці і здобуванні "малоросійського" дворянства для зафундування університету й українських тодішніх видань. Зрештою вони кожний зробили по одному числу *Молодика* по-своєму. Коли друге (переважно Квітчине) число *Молодика* літературне і здебільша українською мовою, то третє (Каразінське) число альманаха переважно науково-публіцистичне, українознавче, воно важливе в історії української публіцистики та українознавства.

До свого (другого) числа *Молодика* Квітка залучив майже всіх наявних у той час українських письменників, всього їх появилось у "Молодику" ч. 2 дев'ять: Шевченко, Квітка-Основ'яненко, Костомаров, О. Бодяньський, І. Левченко, А. Могила (Метлинський), М. Петренко, О. Чужбинський, Я. Щоголів.

Квітчине число *Молодика* важливе участю в ньому Тараса Шевченка, що була зумовлена приятелюванням Квітки й Шевченка. Прочитавши в Петербурзі (ще до викупу з кріпацтва) в рукописі "Сердешну Оксану" Квітки і вже друкований Квітчин нарис "Головатий", Шевченко написав у жовтні-листопаді 1839 року посланіє "До Основ'яненка" ("Б'ють пороги. Місяць сходить"...) і зразу ж послав його Квітці в Харків з листом за підписом Перебендя. Квітка тільки рік пізніше довідався про справжнє прізвище автора листа і посланія до нього. В 1840-42 роках відбулося жваве листування. Шевченко написав Квітці понад 6 листів. З Квітчиних листів до Шевченка збереглося

чотири. На запрошення Квітки Шевченкові прислати його поезії для задуманого альманаха *Молодик* Шевченко прислав поезії "Думка", "Утоплена", "Н. Маркевичу", всі видрукувані в *Молодику* ч. 2. Шевченкознавець Павло Зайцев, подаючи ці факти, надає їм значення для початкового періоду творчості Шевченка: нарисом "Головатий", — пише Зайцев, — "Квітка збудив твою уяву Шевченка", (П. Зайцев, "Послання до Основ'яненка", *Тарас Шевченко, Твори* том I, Чикаго: в-во Миколи Денисюка, 1959, стор. 271).

Коли взяти до уваги вже відзначений вище вплив на Шевченка харківського збірника *Запорожская Старина*, то місце харківських початків, зокрема альманахів у загальній панорамі Українського Відродження стає очевидним. Навіть скептичний до самої можливості української літератури В. Белінський почасти корегує тепер свою думку.*

7. Каразинська книжка "Молодика"

Це третя книжка цього альманаха (*Молодик на 1844*, Харків, 1843). Підготовка її Каразином не випадково припала на 40-річчя промови Каразина в Харкові 31 серпня 1802, що нею Каразин зрушив українське дворянство на значні жертви для університету. "Що раз зробилось, тому не зробленим не можна бути!" — писав саме десь у той час М. Костомаров баладі "Пантикапея".

"Зроблене" і водночас ще "не зроблене"? Зрушити русифіковане дворянство на одноразовий подвиг для України ще не значило повернути Україні її втрачену провідну верству. В умовах політики "офіційної народности" й терору Аракчеєва те основне діло життя Каразина вже там і тут було надшерблене. Воно залишилося навіть неопублікованим і необговореним в друку, а отже — і суспільно неусвідомленим у своєму політичному значенні. Тепер Каразин хоче дороблювати

*Белінський писав: "На Україні є своя література: після "Молодика" в цьому не залишається ніякого сумніву... Харків за багаточисленністю населення і красою... є деякою мірою столиця України, а значить і столиця української літератури, української прози й особливо українських віршів... Ця обставина робить Харків особливо цікавим містом і викликає бажання ближче з ним познайомитися. Пан Основ'яненко, як відомо, володіє незвичайним талантом оповідати різні старовинні легенди мовою легкою і зрозумілою" (В. Г. Белінський, *Полное собр. соч.*, т. VII, стор. 87; подано в цитованій книжці Павла Федченка, стор. 96).

незроблене. Він друкує у третій книжці *Молодика* (стор. 245-250) свою й досі ще неопубліковану харківську промову 31 серпня 1802 року на зборах дворянства і два окремі протоколи на неї дворянства і купецтва про їх добровільні пожертви на університет і про обрання Каразіна на їх депутата до трону в цій справі (промову і протоколи, зреферовано в розділі "Боротьба за освітній центр України"). Ці ювілейні публікації мали б ніби реконсолідувати захитану терором Аракчеєва й Уварова ретроспективу й перспективу Українського Відродження. Матеріали (промова Каразіна і дотичні ухвали) були такі виразні й вимовні, що не потребували коментарів. А до того ж Каразін помістив поруч, у цьому ж третьому числі *Молодика*, щось значніше за коментар — статтю Миколи Костомарова "Обзор сочиненій писанных на малороссийском языке" (стор. 157-185). Був це хронологічно, мабуть, перший синтетичний огляд української літератури від *Енеїди* Котляревського до харківських романтиків і перших виступів Шевченка. Русифікаційній догмі "офіційної народности" стаття Костомарова протиставила панораму шойнонародженої української літератури живою українською мовою! Костомаров розвинув далі вже згадувані думки Льовшина і Срезневського і передмови Максимовича до його збірника *Малороссийские песни* (Москва, 1827). Костомаров ще чіткіше й глибше окреслив відмінність "народности" української з її власною мовою і психологією — від російської. По дорозі відбив атаки російських журналів (*Сын Отечества*, *Библиотека для чтения*) на українську мову, як, мовляв, "мертвий несуществующий язык", суміш слів "хохлатых, бородатых".

Компактна публікація поруч себе статті Костомарова і Каразінських документів громадського руху 1802 року за заснування Харківського Університету — все це разом показувало, що базою новою української літератури й мови, всього відродження є не тільки селянство і розмовна селянська мова, а й модерний європейського типу університет, збудований українським дворянством і купецтвом. Було показано важливий історичний прецедент чи приклад українського самовизначення дворянства й купецтва.

Єдність концепційного підходу й логіки пронизує все скомпоноване Каразином третє число *Молодика*. Він показав, що громадський рух дворянства за університет має глибоку українську історичну базу, що предки того дворянства —

козацька старшина — були провідною будівничою верствою України. Зробив це в майстерному історичному есеї "Взгляд на украинскую старину" (третья книжка *Молодика*, стор. 33-45, передруковано також в цитованих *Сочинениях...* Каразина).

Існує погляд, що під час спільної праці Каразина з Костомаровим над третьою книжкою *Молодика* — Каразин взагалі, а цим його есеєм зокрема справив значний вплив на Костомарова — як українського історика.*

Починається Каразинів есей запереченням претенсій московських істориків, ідеологів догми "офіційної народности" (ними стали професори Московського Університету Погодін і Шевирьов) розглядати історію України як невід'ємну складову частину історії Росії і Московії. Каразин дипломатично відкриває абзац словом згоди, щоб продовжити й закінчити повним запереченням.

Каразин пише: "Справедливо московський наш історик історичним центром (средоточием) нинішньої чудесної Росії вважає Москву і Московське князівство. Ми, що живемо нижче 53 ступня широти до Чорного моря, пам'ятаємо ще принаймні, що... чудесні долини між Доном і Дніпром не були заселені — чи не спредковіку? — не знаю. Можливо їх і оброблювано в часи Геродота, можливо одним із слов'янських племен! Але хто стане твердити, що воно мало ім'я російського, щоб тут Росія була?.. Але де вловить він цю давню минувшину, якщо від неї не осталось ані сліду від хліборобського побуту племен, які постачали Грецію пшеницею Пантикапеї й Ольвії дві тисячі років тому?"

*Л. К. Полухін, *Формування історичних поглядів М. І. Костомарова*, Київ: в-во Академії Наук УРСР, 1959, стор. 90-93.

Полухін (може дещо переяскравлено) пише про Каразинів "Взгляд на украинскую старину": "У цій статті дається відправна точка і загальний напрям майбутніх історичних досліджень"... "Цим вимогам відповідає тематика статей молодого Костомарова в каразинському випуску "Молодика": "Первые войны малорусских казаков" і "Русско-польские вельможи". (Полухін, стор. 93). Сюди можна додати і ще одну в тому ж числі *Молодика* статтю Костомарова "Пантикапея" — одноіменна із згаданою вище балядою Костомарова. Приблизно подібну до думки Полухіна про вплив Каразина на Костомарова висловив інший молодий радянський історик.

Але московський журнал *Вопросы истории* на подібні погляди реагує сердитим окликом: "Жодного відношення до української історіографії не має Каразин" (*Вопросы истории*, Москва, 1956, ч. 7, стор. 126). Скільки мені відомо, незалежні українські історики це питання не досліджували.

Ось чому нам старим, в сімдесятих роках наших, решті ще самовидців чи співрозмовників з дідами свого часу, належить зберегти для потомства бодай декотрі риси колишньої України. Дякуємо нашому повістяреві про старовину, Григорієві Федоровичеві Квітці, що передав нам із неї багато чого в своїх історичних романах. Він живописно показує нам минуле. Але романи будуть підозрілі історикам вже тільки тому, що вони романи” (Василь Каразин, “Взгляд на украинскую старину”. Передруковано з третьої книжки *Молодика в Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина*, зібрані й зредаговані проф. Д. Багалієм. Харків, 1910, стор. 599-600).

Це унезалеження найдавнішої історії України від історії Московії Каразин проводить послідовно і в його версії заснування Слобідської України. За Карaziном Слобідську Україну заснували “православні пани” давньої Київщини і Червоної Руси, “які заради віри боролися і врешті переселилися разом із народом від ляхів і Унії. Таким чином, — пише Каразин у цьому ж есеї, — “Шидловські, Захаржевські, Квітки (слобожанські козацько-аристократичні роди — Ю. Л.), що їхні далекі родичі і тепер живуть у західніх, визволених від Польщі губернях, найлегше були обирали на сотників, із сотників — на полковників” (там само, стор. 601). На думку Каразина православні козацькі переселенці з правобережної України і Червоної Руси (одна з давніх назв Галичини) відвоювали в татар напівнезаселені обшири Слобідської України, де доти були головне татарські випаси та наскоки. Тут переселенці, за зразком корінної козацько-гетьманської правобережної України, організують козацький лад і культуру, що її привезли з собою — з полками й сотнями, з козацькою аристократією, з принципом спадщинної земельної власності і правом.

“Звичайно, — підкреслює Каразин, — тільки один воявничий народ з конем і шаблею в руках міг зважитися на таке переселення, наражене на часті несподівані наскоки”. З цього есею Каразина сам собою виходить висновок, що Слобідська Україна постала як питома частка всієї козацької України не з ласки московського царя, а з власної сили і культури українця-козака і козацької старшини. Посилаючись на своє вже згадане нами особисте дослідження московських архівів, Каразин пише: “Я не знаходив ні в одному з московських архівів ніяких слідів грамот чи указів на такі відводи (земель для полків, — Ю. Л.) в

царювання Михайла Федоровича” (там само, стор. 601). Крім окремішності від Москви, Каразин підкреслює в заснуванні Слобідської України будівничу роль козацької старшини, як провідної верстви. За оборону принципу спадщинності земельної власності та інших складників козацького ладу Каразин назвав Охтирського полковника “тонким політиком, що не зрадив свого походження” (там само, стор. 602). Ця характеристика цілком пасує самому Каразинові.

Цікаве таке місце в есеї Каразина: “Писавши напам’ять після пожежі, що знищила частину моїх паперів, многотрудно зібраних протягом 55 років, не можу я хронологічно визначити поступовість впливу російського уряду на Україну. Але цей вплив був більший на Слобідські полки, ніж на Малоросію” (там само, стор. 603)

Каразин тут же таки зв’язує цей “більший вплив” із тим, що стратегічний маршрут великих російських армій, концентрованих у прикордонному Білгороді, як вихідному пункті, — пролягав через Харків і Слобожанщину і далі на фронті безнастанних тоді воєн з Туреччиною. Причина “більшого впливу” за Каразином чисто воєнна, сказати б окупаційна, а не внутрішньо-українська. Справді, Україна була тоді затиснута між арміями двох найсильніших імперій того часу — Російської і Турецької. Відхилити смерть, зберегти самосвідомість і пам’ять країни, нагромадити сили, вилявірувати із залізного затиску було головним завданням української політики часів Каразина. Згадані вище матеріяли Каразинського числа *Молодика* виконували це завдання.*

8. Із “Харківською школою романтиків”

Відродженські здобутки Харківського Університету почались із романтичної філософії гідності людини й нації (професора

*Крім зазначених матеріялів і писань Каразина, він подав до третього числа *Молодика* цілу низку інших матеріялів. Важлива публікація листа Сковороди з коментарем Каразина з високою оцінкою філософа та пропозицією вшанувати, закріпити пам’ять про Сковороду; цим Каразин наче хотів включити творчість Сковороди в українське відродження першої половини ХІХ ст. (див. розділ “Каразин і Сковорода”). Каразин помістив у третій книжці *Молодика* “Духовний заповіт Ломиковського 1711 року. “Основание Харьковского Коллегиума” та ін. В третю книжку *Молодика* Каразин вклав багато власної визначної праці, що ще досі осталась не дослідженою (здається, комплет *Молодика* на Заході недоступний).

Шада). Хоч "аракчєєвшина" приглушила ті здобутки, то їх наново підсилено харківськими альманахами і їх творцем так званою "Харківською школою романтиків". Відкрив її аж у нашому столітті вихованець і професор Харківського Університету Агапій Шамрай.*

Професор Шамрай визнає за формацією харківських романтиків 1820-40-их років непроминальні заслуги, як от: боротьба за українську національність, за нову українську літературну мову для всіх, в тому числі й освічених шарів населення; намагання вийти за межі "котляревщини" з її бурлескною традицією; показати нові жанрові й стилістичні спроможності української літератури.

Участь Каразина у внутрішньому житті харківської плеяди романтиків дотепер науково не в'яснена. Провідний діяч початків Відродження, який винятково не написав ні одного вірша ні оповідання, не цікавив істориків літератури.

А проте, коли брати поняття романтизму в його сучасному ширшому значенні культурно-історичної епохи, то Каразин був у сузір'ї харківських романтиків одною з перших і більших зірок. "Романтизм, — пише Лярусс в *Модерній історії*, — не був просто літературним чи артистичним явищем. Це був новий спосіб думання і навіть більше — почування. Він наголошував чутливість і унікальну важливість індивідуума"... "Навіть політичне життя не могло оминати впливу романтизму" (Англомовне видання 1964, стор. 291, 292). Згадавши великий вплив французьких романтиків (Шатобріана), Лярусс згадує в

**Харківська школа романтиків*, редакція, вступні статті й примітки Агапія Шамрая. Три томи. Харків, ДВУ, 1930 (Інститут Шевченка). Широко задумане видання цих історико-літературних матеріалів було поліційно обірване, третій том, мабуть, і вилучено, бо пізніше деякі рядяські літературознавці згадували тільки два томи. Проф. Шамрай дорого заплатив за свою піонерську працю: в'язницею, каторжним табором, звідки повернувся після смерті Сталіна. Про готований Шамраєм четвертий том нічого невідомо, мабуть, знищено або заховано під замком КГБ.

Погром Шамрая зв'язується з погромом другої харківської романтики (Хвильовий та ін.), які ніби відзначили століття свого далекого попередника надрукуванням зазначеної вище студії — Агапія Шамрая. Вона включає головню вибір творів і листів І. Срезневського, Миколи Костомарова, Левка Боровиковського, О. Шпигоцького, А. Метлинського, Михайла Петренка. Здається, Шамрай у своїй цінній публікації недостатньо врахував перші харківські періодики (мабуть, через обставини терору). До альманаха *Молодик* публікація не дійшла, четвертий том конфісковано в рукописі.

цьому пляні польський національний уряд князя Адама Чарторийського 1830 року, рісорджіменто чи "воскресіння" в Італії, аналогічні політичні рухи часу, як повсюдне в Західній Європі явище, — і таким чином нібито зв'язує європейську "весну народів" з епохою романтизму.

Проф. Дмитро Чижевський теж надає поняттю романтизму, в тому числі й українського, зокрема харківського, подібного ширшого значення. Він відзначає у "харківській романтиці" зокрема такі моменти: романтизм сприяв пробудженню відірваного від новішої європейської культури народу, інтересові до відродження слов'янських народів, сприяв розвиткові українознавчих студій, відчував складність питання творення нової літературної мови, відштовхувався від "котляревщини", поновлював інтерес до барокко (зокрема до Сковороди), плекав романтичний культ особистої приязні, свідомо плекав різноманітність літературних гатунків, зв'язок із світовою літературою (див.: Дмитро Чижевський, *Історія української літератури*. Нью-Йорк, УВАН, 1956, стор. 383-387 і розділ "Харківська романтика", стор. 393-410).

Вражає те, що багато з поданих прикмет романтизму, характерні для особистости Василя Каразина. Поза тим ряд фактів не дозволяють оминати харківських романтиків 1820-40-их років у біографії Василя Каразина. Поперше, харківські романтики і їх альманахи були, сказати б, певною мірою дитиною каразинського університету; подруге, Каразин був одним із ініціаторів і творців *Молодика*, редактором його третьої книжки; третє, може й не дарма Каразина прозвано ім'ям Шіллерівського романтичного героя лицаря маркіза Поза, він був, сказати б, "український маркіз Поза"; четверте, в Каразина було спільне з провідними харківськими романтиками (Ізмаїл Срезневський, Амвросій Метлинський) розуміння складности проблеми творення нової української літературної мови і повного переходу на неї.

Вони з болем бачили гвалтовну втрату старої української літературної мови на користь творення російської літературної мови, як мови урядово проклямованої "офіційної народности". Дорожили тією насильно відібраною старокнижною мовою України. "Я люблю прекрасный славянский язык и как литератор, и как добрый христианин" — заявляв Каразин в *Украинском Вестнике* (1818, ч. 12). Поет і професор філолог

Амвросій Метлинський ішов далі — доводив історичну єдність і пересемність між старокиївською церковно-слов'янською (слов'яно-українська в термінології М. Зерова) мовою і мовою сучасної їймоу України, що нею, як твердить Метлинський, говорить 10 мільйонів людей від Чернігова до Одеси і від Галичини до "землі Війська Чорноморського" (Кубань — Ю. Л.). "Правопис у найстародавніших списках словеноцерковних літописів та інших книг у багатьох випадках так (смію сказати) пристосовується до властивостей південноруської мови, що іноді приходить думка: чи не для цієї саме мови його і придумано?" (А. Метлинський, "Заметки относительно южнорусского языка". Вступна стаття до збірки творів Метлинського *Думки і пісні та ще де що*, Харків, 1839, передрук статті в А. Шамрая *ХШР*, том 2. Харків, 1930, стор. 109).

Нелегко було харківським романтикам зрікатись (на користь Росії) цієї багатой старокиївської спадщини історичного значення заради спуску в побутово-вуличну селянську мову епігонів "котляревщини". У цьому контексті слід розглядати дипломатичний вислів Каразина в листі до Погодіна, що він не дорожить "хахлацькою мовою" (*Сочинения...*, стор. 915). Навряд, чи хто з поетів-романтиків того часу міг таке сказати. Поетам легше було (на базі українських пісень і дум) переходити на живу селянську українську мову, як ученим публіцистам. Ізмаїл Срезневський вияснив цю проблему своєю теорією трьох періодів у становленні мови нашої (його "Мысли и замечания", *Украинский Альманах*, X. 1831).

Ізмаїл Срезневський зокрема дорожив мовою українського літературного барокко. Він писав: "... мова Хмельницького, Пушкаря, Апостола повинна передати прийдешнім поколінням славу цих великих людей України". І при тому кваліфікував українську мову, "як одну з найбагатших слов'янських мов" (І. Срезневський, "Взгляд на памятники украинской народной словесности", *Ученые записки Имп. Московского Университета*, 1834, VI). Майже всі харківські романтики, зокрема Каразин і Срезневський, дорожили писаною спадщиною Сковороди, включали її в процес Українського Відродження.

Початки Українського Відродження силою обставин були багатомовні. Пробуджуване життя не чекало на вироблення нової літературної мови, підіймало назрілий космос проблематики і писало про нього як могло. Напружені безупинні мовні шукання і борсання Сковороди віддзеркалювали цю

трагічну ситуацію. Вони були ближчі Каразинові ніж "котляревщина". ("Котляревщина була довгою, впертою хворобою українського слова", — писав Микола Зеров з перспективи цілого століття. *Нове українське письменство*. Київ, 1924; друге стереотипне видання, Мюнхен, 1960, стор. 98).

9. Ідея "Слов'янського Ренесансу"

Проф. Дмитро Дорошенко у своєму огляді української історіографії ставить цю ідею у прямий зв'язок з утворенням Харківського Університету.*

Проте, українські історики взагалі поминають той факт, що саме Василь Каразин був чи не першим у Харкові ініціатором ідеї "слов'янського ренесансу" і одним із перших у російській імперії. Каразин зформулював цю ідею не "філологічно", а політично, як визвольний рух поневолених слов'ян і не в друку, а в меморандумі до царя й уряду, ще в 1804 році (за даними В. Срезневського) або — в 1807 (за даними А. Н. Пипіна). Тобто, за яких 20 років до того, як пізніший академік Кеппен (до речі він закінчив Харківський Університет в 1814 році) відбув з доручення російської Академії Наук першу подорож до Чехії з завданням познайомитись із слов'янством. Безпосереднім поштовхом до південнослов'янської ініціативи Каразина було сербське протитурецьке повстання 1804-1813 років і той факт, що серби звернулися до Росії з проханням допомоги. Зісланий тоді у своє село Кручик із забороною виїжджати і втручатися навіть у справи створеного ним університету — Василь Каразин (насамоті) запалюється вісткою про повстання сербів і про їх прохання допомоги. Подає меморандум (французькою мовою) до царя з головною безпосередньою метою дістати дозвіл собі особисто на виїзд до Сербії, щоб приєднатися до повстанців. В. Срезневський, що мав доступ до цього документу, переказує його нижчеполаний зміст.**

*"Ідеї слов'янського ренесансу стали популярними тут дуже рано... Студентські дні Миколи Костомарова (він закінчив Харківський Університет 1838 року. — Ю. Л.) пройшли в атмосфері слов'янського й українського ренесансу. Костомаров став палким прихильником їх обох і почав писати (поезії. — Ю. Л.) українською мовою" (D. Doroshenko, Olexander Ohloblyn, *A Survey of Ukrainian Historiography*, New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1957, стор. 133).

**В. Срезневський подає таке: "У 1804 році В. Каразин, вважаючи себе сербом по батькові (? — Ю. Л.), задумав пробратися в Сербію в ролі росій-

Не трудно зрозуміти, чому з гнівом не тільки відкинуто меморандум Каразіна про "державу словен", а й суворо покарано за нього. Слов'яновідродженська концепція Каразіна включно з утворенням держави поневолених "словен" цілком ішла в розріз з інтересами Австрії, що окупувала не менше слов'янських земель, як Туреччина. Також суперечив проєкт Каразіна апетитам Російської Імперії зайняти панівне місце Туреччини на Балканах. До всього того концепція Каразіна якось випереджувала свій час, зокрема шойно назріваючу тоді стратегічно-політичну концепцію майбутнього анти-наполеонівського "Священного Союзу", який ділив між Австрією і Росією слов'янські нації, та й взагалі затримував "весну народів".

Отже, Каразін в 1805 році логічно доповнює свій меморандум про "державу словен" другим меморандумом до царя під назвою "Про невтручання в справи Європи" ("Письмо к императору Александру I о невмешательстве в дела Европы", *Чтения в имп. Обществе Ист. и Древн. Росс.* М. 1863, кн. 3, стор. 123-130). Та тоді вже майже всі справи доповідав цареві Аракчеєв. Обидва меморандуми накликали на Каразіна чисто по-аракчеєвськи зрадагований царський указ, даний слобідсько-українському губернаторові: "... штатського совітника і кавалера

ського агента для того, щоб об'єднати сербів у їхньому повстанні, утворити тимчасовий уряд Сербії, відправити депутацію до Константинополя і т. п. Йому думалося, що міжусобиці в Туреччині створили нагоду для повстання слов'ян взагалі. Якщо Туреччина не дасть Сербії самоуправи — повстання поширяться на інші слов'янські нації. Тоді слов'яни, об'єднавшись усі в одно ціле, відновлять слов'янську державу, що охоплювала б собою всі землі по східньому березі Адріатичного моря, починаючи від Албанії, на півдні межуючи з Македонією, на півночі з Австрією і Росією; до цієї держави слов'ян Каразін уявляв можливим включити і "частину Угорщини, і австрійську Славонію, і землі хорватів".

(Мабуть, щоб схилити до свого проєкту царя) Каразін передбачав можливість запрошення на голову "держави словен" одного з "августійших" братів Олександра І. Каразін передав свій план князеві Чарторийському (як і князь В. Кочубей, він був один із небагатьох придворних вельмож неворожих до Каразіна, — Ю. Л.), просив Чарторийського доповісти плян імператорові. Каразін заявляв, що готовий податися до Сербії і діяти там на власне ризико, а не в ролі російського агента. А. Н. Пипін, що теж пише про меморандум Каразіна, підкреслює, що "Каразін радив діяти дуже обережно, щоб не викликати ворожнечі Австрії, але мрії його йшли далеко"...

Каразінів меморандум, пише В. Срезневський, відкинуто з гнівом й обуренням (В. Срезневский, "Каразін Василий Назарьевич", *Русский Биографический Словарь*, том VIII, стор. 490; А. Н. Пыпин, *Панславизм в прошлом и настоящем*, СПб. 1913, стор. 76).

Каразина за безглузді його міркування, що до нього не належать і йому відомі бути не можуть, взявши із села його під караулом, посадити на харківську гавптвахту на вісім днів. Після того вимогти від нього підписку, щоб він під загрозою найжорстокішої кари не зважувався більше турбувати його Величність” *Русский Биографический Словарь*, Том VIII, стор. 490).

В. Срезневський висловлює сумнів чи той указ у Харкові виконано. Здається, не застрашив він Каразина, він бо далі писав свої протести, клопотання, проекти до Олександра I, аж поки той умер, а по смерті Олександра I — навіть до його жорстокого наступника Миколи I.

Після Каразиногого “сербського” варіанту ідея “слов’янського ренесансу” виявилась більш ґрунтовно в “болгарському” варіанті закарпатця Юрія Гуци (Венелина).*

Оці (різко відмінні від російського імперіяльно зорієнтованого панславізму) початки української національно-визвольної ідеї “слов’янського ренесансу” найшли в поетів і вчених “Харківської школи романтиків” і своє посилення і деяке послаблення водночас.

Посилення було в тому, що харківські романтики зв’язались із чеським відродженням і під його впливом більш рішуче переходили на нову українську літературну мову. На чолі з енергійним Ізмаїлом Срезневським харківські романтики ніби зробили прорив із російського мішка “офіційної народности” на Захід до чехів з їх ідеями відродження всіх поневолених слов’ян. Радість такого розширення краєвиду і можливостей бачимо в листі А. Метлинського від 5 травня 1840 до І. Срезневського, що був тоді в трирічній науковій подорожі до Чехії:

”Дякую за знайомство з чехами... нехай міцніє братський союз слов’ян, нехай росте і цвіте, нехай буде многолітній!” І два

*Ю. Венелин, *Стародавні й сучасні болгары*, том I, 1829; том II, 1841. Російською мовою, видана в Москві — ця праця не звернула на себе уваги в Росії, але “в Болгарії її вважали ледь не за національну святиню”. Венелин “розбудив Болгарію до нової діяльності”... (Брокгауз і Ефрон. *Энцикл. Словарь*, т. 10, 1892, стор. 105-106). Венелин один із перших констатував наявність українсько-російської дискусії в його статті “О споре между южанами и северянами насчет их россизма” (опублікована посмертно Осипом Болянським). Венелин мав зв’язок із Харковом, куди приїжджав у 1831 році; тоді, мабуть, познайомився з Срезневським, там студіював українську мову (Павло Филипович, *Литература...* Нью-Йорк, 1971 стор. 130).

місяці пізніше: "Бачу, що ти здоровий духом і діяльний докраю. Спасибі всім слов'янам, що підтримали любов до себе".*

У цьому кліматі в харків'ян, здається в Метлинського, виникає думка клясифікувати слов'ян не тільки на західних і східних, а й на північних та південних, оскільки Північ і Південь дуже важать у долі слов'ян.

Та кожна річ, надто в політиці, має свій зворотний бік. Чеське відродження, затиснене німцями не менш, як українське, Росією, турками й поляками, — було занадто зорієнтоване на підтримку могутньої і ніби теж слов'янської російської держави. Тісний зв'язок із чехами трохи підживляв у харківських романтиків давню і вже дискредитовану орієнтацію частини козацької старшини на російсько-імперський монарший трон, як допоміжний засіб розв'язки українського питання. Проф. Агапій Шамрай може навіть занадто підкреслює цю офіційну вірність супроти російського монарха не тільки в слабших діячів романтиків (як, наприклад, О. Корсун), а й у сильніших і самостійніших, як Микола Костомаров і Амвросій Метлинський. Можливо редактори і цензори штовхали Шамрая до перебільшення "царелюбних тенденцій наших романтиків". Це видно з того, що Шамрай тут же таки віднотує як несподіванку чи якусь загадку таке явище:

"Не минуло 6-7 років, як Костомаров у "Книгах Битія" дав протилежну концепцію історичного процесу України" (*ХШР*, т. 2, 1930, стор. 31).

Ця концепція відома (і не зовсім нова!) — тут нема осуду гетьманів Хмельницького, Дорошенка, Мазепи (як у вірші Костомарова "Дід пасічник"). У *Книгах Битія* наче знову перегукується каразинська візія "сильної держави словен", хоч у нових (союзних) формах і обширах. Нема підстав твердити, що Костомаров не міг знати пригоди Каразіна із його проектом "держави словен" чи праці Юрія Гуци про відродження Болгарії.

Ми не зустріли в доступних джерелах слідів зацікавлення Каразіна чеським русофільським панславізмом, ані польським повстанням. Його цікавила головне вісь поділу Північ Південь. Він фактично будував столицю Українського Відродження. Хоч і

* Амвросій Метлинський, "Листи до Ізмаїла Срезневського", *Харківська школа романтиків*, том 3, Харків: ДВУ, 1930, стор. 133 і 138. Упорядник цього видання А. Шамрай підкреслює в коментарях, що завдяки місії Срезневського між чеськими й українськими поетами зав'язалася приятельські, взаємні переклади з української на чеську і з чеської на українську.

з якої б галузі вчений торкнувся ~~Визначившись~~ ^{Визначившись} ~~ранніх часів~~ ^{ранніх часів} Відродження, — він відзначає їх піонерське значення. Так робить історіограф проф. Д. Дорошенко, історик філософії — проф. Дмитро Чижевський, історик літератури — проф. Агатій Шамрай. Так зробив би, мабуть, і дослідник економічної історії України — він, певно, не поминув би ще однієї (чисто економічної) ініціативи Каразина.

10. Проект організації українського капіталу

У 1920-их роках серед документів Диканського архіву Кочубеїв знайдено рукопис — копію меморандуму під заголовком: “Про потребу заснувати на Україні “Торговое Малороссийское общество или Компанію”. На думку відкривача цього документу, історика Павла Клепацького, меморандум цей написав близько 1820 року Василь Каразин. У меморандумі читаємо:

“Я взявся викласти цей короткий, але досить ясний огляд промисловости цього краю, що з нього мимоволі зроджується висновок, що Малоросії конче потрібно мати свій власний капітал, вжити його на торгівлю головними продуктами краю цього, аби через це втримати цінність їх від понижування монополістами і зміцнити саме виробництво їх, а тим самим відхилити гнобительську монополію” (Клепацький Павло, “Деякі документи з Диканського архіву Кочубеїв”, *Український Археографічний Збірник*, том 3, Київ: Археографічна Комісія ВУАН, 1930, стор. 257).

Каразин пропонує в цьому меморандумі конкретний план: випустити 1 000 акцій по 500 рублів всього на 500 000 рублів капіталу, щоб відкрити дію плянованого “Торгового Малороссийского Общества” чи Компанії (стор. 257-258). Він проти захоплення горілчаною промисловістю, яка переважає і руйнує господарство України. Каразин за всебічний розвиток торгівлі й промисловости місцевої української з місцевим українським капіталом. “Хто жив з увагою в Малоросії, — пише Каразин, — той знає, що вся промисловість у ній перебуває в руках чужоземців. [Вони], очевидно, заволоділи нею і користаються переважними вигодами краю сього” (там само, стор. 256). Серед тих “чужоземців” Каразин називає на першому місці “великоросіян” (стор. 256).

Можна думати, що загалом обережний, хоч не ворожий Каразинові князь В. Кочубей (міністер внутрішніх справ) не

передав у "собственную" канцелярію імператора, що була у віданні Аракчєєва, цього меморандуму (його, здається, не згадують російські біографи, що мали доступ до урядових архівів). Але Кочубей і не знишив Каразиного меморандуму, а передав його до родинного архіву Кочубєїв у Диканці на Полтавщині.

Не можна брати Каразінів плян утворення великого українського капіталу як черговий перелітний спалах його діяльного ума, що безупинно продукував цінні ідеї. Незвичайна тяглість зусилля — теж основна риса Каразина. Визволення покріпаченого селянства з фєвдального рабства і перехід української економіки від фєвдалізму до модерного капіталізму цікавили його практично й теоретично від 1811 року до самої смерті. Практично почав він діяти з утворення ним у Харкові "Філотехнічного товариства" (1811-1818). У "Попередньому нарисі правил" товариства Каразін пише:

"Пора зрушити нашу солодку дрімоту!! Очевидним стає, що прибутки, сперті на господарство (господарські методи, — Ю. Л.) наших предків, недостатні для задоволення день-у-день ростущих наших витрат!" (Г. П. Данилевский, *Украинская Старина*, Харків, 1866, стор. 140-141. Тут же подано пункти статуту Філотехн. т-ва та інші дані про нього).

В 1820 році Каразін просить урядового дозволу на організацію вищезгаданого "Торгового Малороссийского Общества" чи Компанії. Не діставши дозволу, пробує в 1840 році відновити діяльність "Філотехнічного т-ва" і, спонукаючи українців до посилення економічної активності, зокрема до утворення власної *обробної* промисловости, малює перед ними в харківській газеті перспективи власної окремої участі України в світовій торгівлі.*

Вражає тут така рання чітка свідомість Каразина важливости *обробної* промисловости, переходу від колоніального характеру експорту — переважно сировина — до

*"Тоді підуть, — пише Каразін, — із південних губерній в чужі краї крупниста мука, крохмаль, солодило або діястаз, алькоголь-спирт, сухі бульйони, макарони, коров'яче масло, рослинна олія, свічки, есенції трав, ягід, лікарських рослин, олія шпанських мух, різні гатунки мила, шкіри, фарбувальні речовини, цикорна кава, нашатир, сода, дьоготь, скіпідар та інше"... "все в концентратах" (В. Каразін, "О значеніи Харькова для полуденной России", *Харьковские губернские ведомости*, 1840, ч. 39, 40 і 41. Подано в Данилевского, *Украинская Старина*, 1866, стор. 145-46).

експорту виробів власної обробної промисловости. Недорозвиненість власної обробної промисловости була страшною колоніяльною болячкою України все XIX століття і майже до нашого часу.

Вказавши на захоплення української торгівлі чужоземцями, як причину недостатнього формування українського капіталу (див. вище), Каразин не скидає всієї вини на чужинців, а вказує на оспалість самих українців, брак у них розуміння, власної промислової і торгівельної ініціативи. Характерно, що він (зайнятий по вуха науково-дослідною працею) не знайшов ділової людини для керівництва "Філотехнічним товариством" і весь час мусів бути сам правителем його справ.

Тут треба згадати, що Василь Каразин систематично й безперервно провадив значну винахідницьку і науково-дослідну працю. Він перетворив свій маєток у селі Кручик на базі тієї науково-дослідної праці з досвідним полем, лабораторією (був фаховий з освіти хемік), з першою на Україні Метеорологічною станцією. Йому належить першість ідеї світової мережі метеорологічних станцій, яку передав Гумбольдтові при зустрічі з ним у Москві. Він вивів перший на Харківщині морозостійкий гатунок абрикоса, вдосконалив метод виробництва салітри, що за ним і в наш час на Україні працюють деякі хемічні заводи, влаштував у своєму селі експериментальний спиртовий завод, оспорював свою першість у винаході парового опалення, м'ясних консервів, дав свою конструкцію молотарки та декотрих інших с.-г. машин, експериментально доводив думку про можливість використання електрики верхніх шарів атмосфери, був першим навіть у штучнім алмазотворенні... А поза тим їздив до Петербургу й Москви, де його було обрано членом кількох наукових товариств. Провадив активне листування, писав близько 1200 листів за рік (Г. П. Данилевській, *Собр. сочин.*, том 21, СПб. 1901, стор. 144).

Василя Каразина називали "українським Ломоносовим". Але, що Каразин поєднував наукову працю з великою громадською і політичною діяльністю, то, мабуть, ближчою була б тут аналогія до Бенджаміна Франкліна.

Каразин був мислитель, навіть практика його пронизана теоретичністю. Проте, слушно сказав проф. Д. Багалій, що більшість задумів Каразина йшли по такій лінії, яка в ближчому чи дальшому майбутньому виходила на шлях *реального* життя.

Так було з його ранніми пропозиціями визволення селянства з феодалного рабства, з його колосальним задумом університету в тоді ще напівсолем'яному Харкові. Так приблизно сталося з його ідеєю "Малоросійської Торгівельної Компанії". Вона стала далеким попередником відомих могутніх синдикатів почасти в Харкові центрованих "Продамет" (1902) "Продаруд" (1908), "Продвугілля" (1914). Каразин проєктував початковий капітал своєї "Малоросійської Компанії" на 500 000 карб. "Продамет" засновано з початковим капіталом 900.000 карб. Суми досить близькі попри віддаль часу.

Томас Масарик, фундатор Чехословацької республіки, писав про три послідовні стадії чеського відродження: 1) філологічна чи культурна, 2) економічна, 3) політична. Життя людини коротке й для однієї стадії. Каразин, хвилюючись відставанням своєї "коханої вітчизни", забігав у всі три стадії. Працював день і ніч, поспішав і поспішав. Коли прийшла смерть — вона не застала його дома, а в діловій українській подорожі до Криму, що належав до засягу його "Філотехнічного т-ва".

У нього, очевидно виникла ідея Криму, як центру виноробства більш як українського значення. Поїхав здійснювати свою ідею на місці. Пізньої осені, відвідуючи виноробні Ялти, перестудився. Вже тяжко хворий подався в Миколаїв, де працював його син. 4 листопада 1842 року серце невтомного Василя Назаровича перестало битися. Місцеві українці спорудили над його могилою величавий мавзолей в антично-грецькому стилі. Останньою писаною працею Каразина, закінченою за кілька днів до смерти, була його стаття "Безсторонній погляд на південний берег Тавриди і на його витвори". Після юнацьких герців і гірких досвідів на Півночі всю його енергію віддано Україні. А геополітична скерованість України на Південь як була, так і залишилась напрямом усього його життя.

"Місто мого вітчизни, любий Харкове!.. бажаю підвищення берегів твоїх річок".

Василь Каразин, "Про утримання річок у містах" (1840)

"Чудово, смердюче промислове місто, велике але невеличне, забуло слобожанське походження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки, не йшли будинки в хмари — чудово, воно ховає в своїх завулках криваві легенди на сотні віків".

Микола Хвильовий, Редактор Карк (1923)

На заболочених берегах харківських річок з явно іронічними назвами — Лопань і Нетеча — зійшлися яскравим контрастом дві особистості (земляки народжені в сусідніх, Богодухівському й Охтирському повітах Харківщини): консерватор і монархіст Каразин — і революціонер — комуніст Хвильовий.

Зійшлися на любові до України й людини, на пристрасному позитивному хотінні: "підвищити береги", "піднести будинки до хмар", створити "казку" Українського Відродження, перебороти болячку провінціалізму, піднести це губерніяльне місто до ролі відродженської столиці... Нація і людина — поняття більше за кожну окрему класу, за кожну окрему історичну епоху.

Поза тим, що обидва активні романтики, — були вони будівничі "національної аристократії", аристократи духа, провідницької ініціативи, "позитивного хотіння" (терміни В. Липинського, цитоване, стор. 329, 349), аристократи активного формування дійсності (а не пасивного улягання їй)...

Чому ж один із них мусів пустити кулю в серце свого режиму не інакше як через власну скроню? А другий — природно вичерпав весь великий життєвий запас своєї енергії у творчій дії до останнього удару серця?

Страшне питання — для окремої праці.

Головна соціально-політична пристрасть Каразина — прискорити перехід від перестоялого перестарілого російського феодалізму до наступного в той час ближчого історичного шабля розвитку — капіталізму. Каразин розумів капіталізм не тільки

вузько економічно, як пожвавлення бізнесу, а як соціальну систему, що будує фундаменти свободи, права й справедливости, приватної власности й ініціативи, суспільної і національної самоуправи, поступу людини. (Приблизно як у шанованого Каразином Бентама, що його Маркс з безсилої злости обляяв "генієм буржуазної дурости"). З ретроспективи сучасности капіталізм здається наче тим доконечним природним періодом росту суспільств, періодом "змужніння" і вироблення здатности до життя в свободі, періодом, у якому виробляються згадані вартості.

У Росії фєвдалізм, зокрема кріпаччина, затримався довше, ніж на Заході. Перестарівся, але все ще тримався силою традиційного московського обожування абсолютної державної влади (за Аракчеєва кріпаччина стала державною!). Всупереч твердженням російських марксистів Росія повного капіталізму властиво не мала, майже цілком поминула цю стадію росту. Коли російські марксисты лають "прокляте минуле", то замість капіталіста вціляють в ... поміщика! Зрештою російські революціонери відчували, що перехід до російського соціалізму чи комунізму легший просто від рабського та ще й державного фєвдалізму, як через стадію капіталізму. Залишалось при зручній кон'юнктурі "революційно" перебрати готову абсолютну державну владу від слабосилого царя до диктатури ЦК партії чи вождя. При цьому перебранні влади народ, як суб'єкт і підмет права, лишався далі поневоленим, безправним, а отже політично неіснуючим. Скандальний факт "безнародности" зродив у царській і післяцарській Росії зловживання і маскування словами "народ", "народність". Російське хоробливе явище "народництва" передалось почасти й українській інтелігенції, і тому згадана раніш лінія будівничого консерватизму Каразин — П. Куліш — В. Липинський — залишалася аж до незрівняної вершини Липинського ледь помітним пунктиром. В Росії ця лінія, мабуть, ще слабша — все розмилось між Аракчеєвим і Леніним-Сталінім.

Відціля, мабуть, і походить оте несказанне загальне болюче відчуття в людини на просторах нашого соціалістичного Сходу — що ціле життя наче опинилося у безвихідному кам'яному мішку. В цьому мішку задихнувся і з протестом застрелився Микола Хвильовий. Здається, не помилкою буде сказати, що Василь Каразин по-лицарськи робив усе можливе, щоб від-

Пам'ятник Василю Каразині в Харкові.

хилити цю трагедію. Життя людини міряється десятиліттями, життя клас і соціальних систем — століттями, життя націй — тисячоліттями. "Ми все життя учимо і учимось" — писав Каразин. Це варто пам'ятати сучасним творцям Українського Відродження, що переходить сьогодні свої 200 літ.

ІНДЕКС ІМЕН

- Абрамов, Я.В. 12
Август (імп.) 44
Агамемнон 26
Альба (герцог) 26, 27, 140
Ангельштед, І. 9
Андрій Первозванний (апостол) 142
Апостол, Данило (гетьман), 148, 168
Аракчєєв, Алексєй, А. 26, 31, 67, 104, 110, 112 (аракчєєвшина), 114, 125, 127, 133, 138-49, 151, 153-55, 161-62, 166, 170-78
Артаков (харк. губернатор) 55, 63, 66, 68
Бабиченко (керівник повстання Бузьких козаків) 146
Багалій Дмитро (проф., академік) 8, 32, 49, 51, 52, 54-75, 78, 81, 95, 97, 99, 100-102, 107-109, 123, 128, 131, 134, 135, 137, 141, 164, 175
Баклашев (генер.-прокурор) 155
Бален де-Балю (професор) 76
Барвіновський (керівник повстання Бузьких козаків) 146
Баршницький (композитор), 132.
Батюшков, Константин 121
Бєбородько, Олександр 21, 79
Бекон, Френсіс 10
Бєнкєндорф Олександр (граф, нач. III відділу) 141
Бєнтам, Ієремія 82, 178
Бєтговєн 28
Бєцький, Іван 31, 38, 115, 160
Білецький-Носєнко, Павло 128
Бєлінський, Віссаріон 110-11, 161
Богданович М. 20, 21
Боровиковський, Левко 166,
Бужанський, Михайло 150
Бюффон 121
Василєнко-Полонська, Наталія 88
Вєнєлін, Юрій 171 (див. Гуца Юрій)
Вєрбицький, Андрій Андрійович 109, 112
Вєргілій 90
Вєрнєт, Іван 115, 116, 117, 124
Вєтухів, Михайло 104
Вілянд 122
Віт (граф, начальник "військ поселєнь" на Україні) 145
Возняк, Михайло 154
Войнарєвський Андрій 129, 130
Вольтер 121, 122
Воронєв, Ілля 119
Воронцов (граф) 20
Вяземський (князь) 12
Галаган, Павло 128
Гаркуша, Семан 87-88
Гєйсмар (генерал) 149
Гєльвєцій 85

- Гердер 121, 122
Гермайзе, Осип 149, 151
Геродот 52, 163
Гесс де-Кальве 124
Герпен, Олександр 14, 16, 22, 24, 28, 48, 59, 140, 147
Гетьманенко (провідник повстання Бузьких козаків) 146
Глинський, Б.Б. 20
Гнідич, Микола 53
Гоголь, Микола 21, 87, 130, 157, 159
Головатий, Антін 155, 160
Гомер 53
Гонорський, Розумник 108, 109, 114, 118, 119-122, 123, 124-25, 126
Горашій 121, 131
Горбачевський, Іван 149
Гребінка, Євген 156
Грибовський, Михайло 117, 118, 125
Гришко, Василь (старший) 133
Грушевський, Михайло 35, 80
Гулак-Артемівський, Петро 110, 124, 125, 128, 132, 156
Гумбольдт 175
Гуца, Юрій (Хуца, див. Венелін Юрій) 157, 171, 172
Гуржій, Іван 147
Гете 14, 28, 97, 98, 122, 156
Гільдебрант 97
Голіцин, Олександр Миколаєвич 25, 67, 101, 103, 110, 112, 125, 126, 128, 132, 134, 140
Гонта, Іван 88, 148
Горкій, Максим 8
Готшел 122
Давиленко, В. 92
Данилевський, Григорій Петрович 11, 12, 13, 22, 30, 36, 51, 60, 71, 82, 95, 112, 114, 142, 174, 175
Данте 121
Джонсон, Самуель 10
Джунковський (ректор ун-ту) 127
Дейч, О. 30
Демокрит 108
Денисенко, Павло (Денисів) 87
Діонісій Сікілійський 43
Доленга-Ковалевський 34
Долинський Григорій 85, 86
Домна (дружина Василя Каразина) 11
Дон Карльос 24, 25, 26, 28, 31, 101, 140
Донець-Захаржевський, Василь Михайлович 55, 56, 66, 72
Донець-Захаржевський, Григорій 35, 43, 44
Дорошенко, Дмитро 92, 169, 173
Дорошенко, Петро 172
Достоевський, Федір 26, 135
Драгаманов, Михайло 82
Драгаманов, Яків 149
Дубельт 150
Дубровін, Н. 141
Дудрович, Андрій 117, 118, 125
Єфремов, Сергій 149

- Егмонт 28
- Жуковський, Василь 121, 155
- Завалдовський, Петро В. 20, 21, 65, 67, 71, 95
- Зайшев, Павло 158, 161
- Захарія (пророк) 46
- Захаржевські (рід) 164
- Зеров, Микола 155, 168, 169
- Іконіков, В. 150
- Ільєнко, Іван 147, 148
- Іосиф 45
- Іпполіт, І. 111
- Калинський, Тимофій 78, 89-90
- Калнишевський, Петро 84, 88
- Кант 98
- Кармелюк, Устим 87-88, 145, 158
- Капніст, Василь 8, 21, 87, 123, 150
- Капніст, Семен 150
- Каразин, Назар Олександрович 33,34.
- Караджі, Назар (давніше прізвище батьківського роду В.К.) 32, 33
- Караджі, Олександр (лід В.К. по батькові) 34
- Караджі, Григорій (софійський архієпископ, предок В.К.) 33,34
- Каразин, Філядельф Васильович (син В.К.) 22, 62, 66, 67, 94, 97-98
- Карамзін, Микола 121, 122
- Катенін, Павло 121
- Катерина II 28, 33, 83 ("катеринська комісія"), 84, 89, 90
- Квітка-Основ'яненко, Григорій 8-10, 53, 62, 77-78, 88, 89, 92, 114, 115, 123, 147, 148, 154-156, 159, 160, 164
- Квітка, Ілля 155
- Кеннет Кларк 7
- Ковалевська, Варвара Яківна (мати В.К.) 8, 33-36, 38-41, 53, 140
- Кеппен (акад.) 169
- Кирило (і Методій) 133
- Климовський, Семен 130
- Клепацький, Павло 173
- Кльопшток 121, 122
- Ковалевська, Євфимія Семенівна 33, 35
- Ковалевські (рід Ковалевських) 34-36
- Ковалевський, Андрій Іванович 34, 35, 40
- Ковалевський, Іван 8, 9, 35, 82
- Ковалевський, Семен 8, 25, 53, 82
- Ковалевський, Максим 152
- Ковалевський, Яків Іванович 36
- Ковалевський, Яків Васильович 35
- Ковалевський, Яків Семенович 35
- Ковалевський, Яків, Якович 35
- Ковалевський, Михайло Іванович 38, 39, 40
- Коваленко, Л.А. 82
- Козельський, Яків (філософ) 86, 99
- Кокоскін (генерал-губернатор) 150
- Кониський, Георгій 78, 91
- Корсун, Олександр 154, 172
- Костомаров, Микола 82, 116, 154, 159, 160-63, 166, 169, 172
- Котляревський, Іван 89, 116, 124, 128, 130, 150, 156, 158, 159, 162, 168

- Кочубей, Віктор Платонович 7, 20, 21, 23, 25, 30, 43, 57, 65, 81, 138, 144, 152, 153, 173, 174
- Кузін, Кузьма Нікітич 40
- Куліш, Пантелеймон 155, 178
- Кульжинський, Іван 130
- Куницький, О. 112
- Куракін (губернатор) 143
- Лавровський, Н. (акад.) 94, 99
- Ламанський, В. 150
- Лангнер (перша книгарня в Харкові) 106
- Лисенко, М.М. 150
- Левченко, І. 160
- Леонтьєв, Константин 133, 137
- Ленін, Володимир 178
- Леслі 30, 42.
- Лессінг 121.
- Ликошін, А.С. 143, 145, 146
- Липинський, Вячеслав 7, 115, 154, 177, 178
- Лобисевич, Опанас 78, 90-91, 157
- Ломиковський (можливо Василь або Іван Васильович) 165
- Ломоносов, Михайло 83, 175
- Лукашевич, Василь 150
- Лютер 122
- Лябанде 97
- Ляйбніц 40
- Ляпляс 47, 97
- Лярус 166
- Льовшин, Олексій 116
- Мазепа, Іван 47, 48, 129, 141, 172
- Марат 139
- Маркіз де-Поза 24-32, 37, 49, 50, 79, 101, 140, 167
- Марков, Михайло 115, 116
- Маркович, Яків 129
- Масарик, Тома 176
- Маркс, Карл 178
- Маслович, Василь Григорович 103, 106-109
- Медведська, Лідія 150
- Мейєр 140
- Мельгунов, С.П. 133, 136
- Мельгунов, А.Н. 136
- Матес (мистець) 73
- Мейнерс 49
- Метлинський, Амвросій (А. Могила) 104, 155, 156, 166-68, 171, 172
- Міллер, Г. 129
- Міллер, Д. 90
- Мільтон 121
- Мінченко 32
- Мишкевич, Адам 158
- Міяковський, Володимир 149
- Монтень 10
- Монтеск'є 85
- Миклашевський, Михайло 21, 62
- Мордвінов, Н.С. 20
- Муратов (хирк. губернатор) 131
- Муравйов-Апостол, Матвій (брат Сергія) 148
- Муравйов-Апостол, Сергій Іванович 148-50, 151-153
- М'ягкий, Н.С. 41
- Наполеон 26, 100, 138

- Нельдехен, Карл 106, 115
Нікітенко (цензор) 136
Ніколай I (Микола I) 30, 31, 124, 137, 139, 141, 171.
Новосільцов, Н.Н. 20, 70, 75
Оглоблин, Олександр Петрович 6, 9, 21, 48, 62, 80, 82, 88, 90, 91, 92, 169
Олександр Македонський 43
Олександр I (імп.) 7, 14, 16-23, 25, 32, 37, 47, 50, 54, 55, 65-68, 72, 73, 75, 95, 96, 138-39, 144, 146-47, 170, 171
Оріген 40
Осіян 121
Осиповський, Тимофій Федорович (ректор жарк. ун-ту) 97, 112
Острянин, Д.Х. 117
Остряниця, Яків 146
Павленков, Ф. 12
Павло I (імп.) 12, 21, 25, 26, 28, 54, 63, 78, 139
Павловський, Олексій 91,92
Павсон 97
Пален (граф) 19
Пестель, Павло 149
Петрарка 121
Петренко, Михайло 160, 166
Петров I. 156
Петров, Микола Іванович 90, 124, 125
Пільгель, Феліп 132
Пітагор 40
Платон 43
Пипін, А.Н. 169, 170
Платон (митрополит) 26
Плутарх 44
Поголін, Михайло 136, 137
Покас, Григорій 86, 87
Полетика, Григорій 7, 19, 84, 85
Полухін, Л.К. 82
Потоцький, Северин Осипович (граф) 66, 68, 71, 75
Прокопович, Андрій (ректор харк. Колегіюму) 74
Пугачов 141
Пушкар 168
Пушкін, Олександр 121, 131, 138-40
Раєвський, А. 131
Расвський, В.Ф. 130, 131
Рансіман, Стівен 133
Расін 121
Репнін (князь) 124
Рилєєв, Кіндрат 129-131
Ріжській, Іван 75
Розальйон-Сошальський, В. 77, 131
Розковшенко, В. 156
Розумовський, Кирило 85
Роммель, Х. (професор) 94, 97, 115
Рум'янець-Задунайський (граф) 33, 84
Руссо, Жан-Жак 85, 119
Рябінін-Скляревський, О. 149
С.Р. (ініціали автора джерела) 105, 109, 110, 111, 126, 129

- Сватіков, С.Г. 25
- Семевський, В.І. 152
- Серафім (митрополит) 139
- Сіренко, Остап 11
- Сірко, 53
- Склабовський, О.В. 110, 112, 127-131, 132
- Скоропадський, Іван (гетьман) 129
- Сковорода, Григорій 8, 14, 37-46, 48, 53, 80, 85, 86, 91, 93, 98, 100, 117, 124, 130 165, 167, 168
- Сперанський, Михайло Михайлович 7, 20, 22, 23, 24, 138, 139, 140, 146
- Срезневський, В. 13, 36, 42, 67, 72, 169, 170, 171
- Срезневський, Іван Євсєєвич (батько Ізмаїла) 109, 114
- Срезневський Ізмаїл 44, 109, 114, 124, 156, 157, 158, 159, 166-68, 171, 172
- Сталь (мадам де-Сталь) 121
- Стойкович 97
- Строганов, П.А. 20
- Суворов 140
- Сулима, Христофор (єпископ Слобідської України) 74
- Сухина, Клим 149
- Тимковський, Ілля Федорович 11, 49, 62, 66-69, 72, 73, 97
- Тихий Н. 12, 14, 81, 102, 144
- Траян-цезар 44
- Трошинський, Дмитро 7, 19, 20, 21, 82
- Туренко, А. І. 89
- Уваров, С. (граф) 133, 134, 135-137, 162
- Урюпін, Єгор (голова міста Харкова) 56, 63
- Фелченко, П.М. 92, 107, 108, 109-111, 115, 119, 120, 122, 123, 125, 130, 131, 161
- Філіпп II (імп.) 24-28, 30, 31
- Філоксен 43
- Філомафитський, Евграф 94, 109, 112, 114, 123, 125, 126
- Філіппов 104
- Филипович, Павло 150, 171
- Філотей (чернець) 133
- Фірлінг 13
- Фіхте, Йоган 47, 97-99, 100
- Фотієв, Василій (протоієрей у Харкові) 50, 51, 77
- Фосс, Йоган 122
- Франклін, Бенжамін 175
- Франко, Іван 132
- Хвильовий, Микола 166, 177, 178
- Хмельницький, Богдан 8, 35, 36, 116, 168, 172
- Хмельницький, Юрій 35, 129
- Христос 45
- Холмський, Іван (проф. І. Крип'якевич) 145
- Чарторийський, Адам (князь) 20, 23, 144, 167, 170
- Чижевський, Дмитро 9, 42, 86, 91, 98, 99, 100, 103, 104, 167, 173
- Чиж, В.Ф. 140, 142
- Чужбинський, О. 160

- Шад, Йоган 97-104, 115, 120, 125, 141, 166
- Шамрай, Агапій Пилипович 32, 154, 166, 168, 172, 173
- Шатобрян 121, 166
- Шевельов, Юрій 9, 91, 158
- Шевирьов, Степан 137
- Шевченко, Тарас 9, 92, 121, 126, 150, 151, 157, 160, 161, 162
- Шеллінг, Фрідріх 98, 99
- Шіллер, Фрідріх 14, 15, 24-32, 97, 98, 122, 140, 167
- Шішков, А.С. 121, 134, 135
- Шидловський, Григорій Іванович 55
- Шидловський, Федір 54, 164
- Шпигоцький, О. 156, 166
- Фон-Штайн 23
- Шуман, О. 124
- Шугуров, Н.В. 49, 69
- Шульц 13
- Щепкін, Михайло 123, 148, 159
- Шоголів, Яків 160
- Юшковський, Олексій Петрович (генерал) 149
- Язиков, Микола 121
- Якобі (професор харк. ун-ту) 115
- Якушкін, В. 140, 146-147

Передмова	7
I. ПРИГОДА НА КОРДОНІ	11
II. В РОБОЧОМУ КАБІНЕТІ ІМПЕРАТОРА	15
III. МАРКІЗ ПОЗА	24
IV. ЗЕМЛЯ І РІД	32
V. ВАСИЛЬ КАРАЗИН І ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА	37
Спільні дні у Вільшані. Філософ і цезар. Сковородинський міт від- родження. Відродженська місія Харкова.	
VI. БОРОТЬБА ЗА ОСВІТНІЙ ЦЕНТР ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ	47
1. Старокиївська традиція плюс модерний зах.-європейський досвід.	
2. Первісний плян дії.	
3. Національно-історичний ґрунт і особливості Слобідської України.	
4. Відоборона "особливих привілеїв" Слобідської України.	
5. Через станове свято — до загальнонаціональної дії.	
6. Промова В. Каразина 31 серпня 1802 р. в Харкові.	
7. Всеукраїнський громадський рух — метода створення Харківського Університету.	
8. Єдиноборство Каразина з левіантом імперської бюрократії.	
9. "Превишеніє власті". "Усердіє к Харкову не у міста".	
10. Відкриття Харківського університету.	
VII. "УКРАЇНСЬКА ІРЕДЕНТА" КІНЦЯ 18 СТ. КЛІМАТ МОЛОДОСТИ В. КАРАЗИНА	78
VIII. СТАНОВЛЕННЯ СТОЛИЦІ ВІДРОДЖЕННЯ	94
1. Далекосяжні правні безпеки і плянування.	
2. Скарби зах. — європейської філософії в Харкові (проф. Шад та ін.)	
3. Народження періодичних видань на Україні.	
4. "Офіційна народність" контра Відродження.	
IX. ВІДРОДЖЕННЯ В БОРОТЬБІ З "АРАКЧЕСВШИНОЮ" В УКРАЇНІ	138
1. Од війни зовнішньої до війни внутрішньої.	

2. Аракчєєв контра Каразин.
3. "Військові поселення" і повстання на Україні.
4. "Тємні товариства" (1816-1826).
5. Окремий шлях Василя Каразина.
6. Харківські романтики і їх альманахи.
7. Каразинська книжка (ч. 3) "Молодика".
8. Из "Харківською школою романтиків".
9. Ідея "Слов'янського ренесансу".
10. Каразинський проєкт організації українського капіталу.

Х. ЕПІЛОГ

Індекс імен

ІЗ СПИСКА ЕСЕЇВ І КНИЖОК ЮРІЯ ЛАВРІНЕНКА

I, ЕСЕЇ:

1. "Дух неспокою (з ідей і мотивів мистецької прози Миколи Хвильового)" 1943-71. Надруковане у збірці *Зруб і парости*, 1971.
2. "Про деякі ідеї Українського Відродження"; "Про націоналістичне яблуко і боротьбу влох культур", *Українські Вісті*, Новий-Ульм, лютий 1948.
3. "Віадук в майбутнє (до 120-ліття народження Памфила Юркевича, 1827-1947)", *Літаври* (Інсбрук-Зальцбург), ч. 1, 1947. (Розділ з ширшої недрукованої праці "Українська інтелігенція в боротьбі за духове самоздійснення").
4. "300 і 30 (ювілей Хмельниччини і 1917-18)", *Сучасник*, Новий-Ульм, ч. 1, 1948.
5. "Україна — Схід", *Українські Вісті*, 1947-48.
6. "До еволюції світогляду і політичної думки Івана Франка", *Збірник УЛГ (Української Літературної Газети)*, Мюнхен, 1956.
7. "Література межової ситуації", *Українська Літературна Газета*, Мюнхен, червень 1957. Це ж у польському перекладі: "Literatura sytuacji pogranicznych", *Kultura* (Paryz), 3(137), 1959. Також в англійському перекладі: "The Literature of Borderline Situations", *Kultura Essays*, Editor prof. Leopold Turmand, New York, 1970. Як сказано в передмові, це — збірник "зразків статей за 22 роки *Культури*".
8. "Література вітаїзму". Підсумковий есей в анатології *Розстріляне Відродження*, Париж, Instytut Literacki, 1959.
9. "Sevcenko and KOBZAR in the Intellectual and political History of a Century", *Taras Sevcenko 1814-1861: A Symposium*, edited by Volodymyr Mijakovskij and George Y. Shevelov, Hague, Mouton, 1962.
10. "Українська Соціал-Демократія (Група УСД) і її лідер Леся Українка", *Журнал Сучасність*, травень, червень і липень 1971.
11. "На початках Українського Відродження (до 200-ліття Василя Каразина, 1773-1973)", *Журнал Сучасність*, лютий 1974 — лютий 1975. (Окремою книжкою з доповненнями і новим заголовком: *Василь Каразин, Архітект Відродження*, Нью-Йорк: в-во "Сучасність", 1975).

II. КНИЖКИ:

1. *Блакитний-Еллан*, Харків, 1929.
2. *Творчість Павла Тичини*, Харків, 1930.
3. *Василь Чумак*, Харків, 1930.

4. *В масках епохи (акторське мистецтво Йосипа Гірняка)*, Новий Ульм, 1948.
5. *На істоті Великої Революції (1917-18 — 1948)*, Новий Ульм, 1949.
6. *Соціалізм і Українська Революція*, Новий Ульм, 1949.
7. *Американське малоросійство (публіцистичний репортаж)*, Нью-Йорк — Новий Ульм, 1951.
8. *Ukrainian Communism and Soviet-Russian Policy Toward the Ukraine. An Annotated Bibliography 1917-1953*, New York, Research Program on the USSR, 1953.
9. *Розстріляне Відродження. Антологія 1917-1933: Поезія — Проза — Драма — Есей*, Париж, Instytut Literacki (Biblioteka "Kultury", tom XXXVII), 1959.
10. *Зруб і парости. Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії*, Нью-Йорк-Мюнхен, в-во "Сучасність", 1971. (Книжка має три частини: 1("Література межевої ситуації", 2) "Незрадлива муза вигнання", 3 "Повстання проти змори".)

Бібліотека Читальні „Просвіти”
Winnipeg, Man., Канада

Ч.:
“Prosvita” Reading Ass’n, Winnipeg, Man.